

·Дитяча енциклопедія·

Українські традиції і звичаї

Фоліо

ДИТЯЧА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

УКРАЇНСЬКІ ТРАДИЦІЇ і ЗВИЧАЇ

Для дітей середнього шкільного віку

УКРАЇНСЬКА ЕТНОГРАФІЯ

НАРОДНІ ВІРУВАННЯ

ТРАДИЦІЇ

ЗВИЧАЇ

ОБРЯДОВИЙ КАЛЕНДАР

СВЯТА

ОБЕРЕГИ

Харків
«ФОЛІО»
2008

ББК 92я2
У 45

Серія «Дитяча енциклопедія»
заснована у 2002 році

Координатор серії
Дмитро Таболкін

Автори-упорядники
В. М. Скляренко, А. С. Шуклінова, В. В. Сяд

Художник-ілюстратор
В. М. Юденков

Художник-оформлювач
Л. Д. Киркач-Осіпова

ISBN 978-966-03-4486-0

Живі джерела мудрості народної

Відомий український поет В. Симоненко, звертаючись до сучасника, закликав:

В океані рідного народу
Відкривай духовні острови.

Такими духовними островами в житті українців завжди були народні традиції та звичаї. Вони вироблялися протягом багатьох століть і є складовою частиною не лише історії нашого народу, а й сьогодення. Значною мірою народні традиції та звичаї визначають витоки української нації, ті риси духовного і матеріального життя, якими ми вирізняємося з-поміж інших народів.

Нація — це стійка людська спільнота, сформована на підставі спільної історичної долі, культури, мови, території та економічного життя. Вона виявляється в усвідомленні належності до цієї спільноти та у відчутті власної своєрідності в стосунках з представниками інших спільнот.

Але перш ніж звертатися до культурно-побутової спадщини українців, слід усвідомити, яка різниця існує між звичаєм і традицією. Якщо звичай — це форма поведінки, прийнята певною суспільною групою, що регулює широку сферу суспільних справ, то традиція є передачею від одного покоління до іншого того, що є змістом народної культури (звичаїв, поглядів, вірувань, способів мислення й виховання, морально-етичних норм

Відомий українознавець Олекса Воропай у своїй книзі «Звичаї нашого народу» писав: «Звичаї народу — це ті прикмети, по яких розпізнається народ не тільки в сучасному, а й у його історичному минулому. Народні звичаї охоплюють усі ділянки громадського, родинного і суспільного життя. Звичаї — це ті неписані закони, якими керуються в найменших щоденних і найбільших всенаціональних справах».

Українські дівчата у святкових національних костюмах

тощо) і визнається суспільно важливим як для сучасного, так і для майбутнього народу.

Українці, як одна з найдавніших націй у світі, мають багаті й своєрідні народні традиції та звичаї. Завдяки їм вони відомі у світі як працьовиті, помірковані, щирі, гостинні й дотепні люди, з багатою мистецькою фантазією та витонченим смаком, великим потягом до знань, шанобливим ставленням до свого родоводу та близьких і зневажливим — до безбатченків, тобто тих, хто забуває звичаї свого народу.

Нині, як і багато століть тому, народні традиції та звичаї є одним із головних чинників відродження українського народу, його національної свідомості та людської гідності, адже в цих життєдайних джерелах — душа народу. Кожний з нас є спадкоємцем великої скарбниці народної культури, продовжувачем її традицій та звичаїв. А це неможливо без їхнього ґрунтовного знання. Саме в цьому й має стати у пригоді юному читачеві наша книга.

I

УКРАЇНСЬКА ЕТНОГРАФІЯ ТА НАРОДОЗНАВСТВО

Історія розвитку української етнографії

Етнографічна спадщина від часів Київської Русі до XVII століття

Витоки наших знань про культуру та побут українців, їхні традиції та звичаї сягають у глибоку давнину. Деякі вчені, зокрема академік М. К. Нікольський, висловлюють припущення про те, що вже за часів Київської Русі (у X столітті) був створений історико-етнографічний твір, присвячений полянам — одному з давньоруських племен. Перші ж загальновідомі етнографічні свідчення про життя населення нашої держави містяться у видатній давньоруській пам'ятці — «Повісті временних літ» (XII століття).

Значне місце у цьому літописі посідають відомості про походження, розселення та звичаї полян, деревлян, дреговичів, бужан, кривичів, волинян та інших племен, що мешкали на теренах Київської Русі. У ньому також ідеться про їхню культурно-побутову своєрідність: «Имяху бо обычаи свои, и законы отець своих и предания, кождо свои нравы». Приміром, «поляне бо своих отець обычай имут кроток и тих, и стыдение к снохам своим и сестрам, к матерям и к родителям... А древляне живяху звериньським образом, живуче скотськи: убиваху друг друга, ядяху все нечисто...»

Етнографія (від грецького ethnos — плем'я, народ) — наука, що вивчає побутові і культурні особливості різних народів світу, проблеми їхнього походження та розселення, культурно-історичні взаємовідносини між ними. Вона була започаткована як наука у XIX столітті.

«Повість временних літ» містить чимало цікавих відомостей щодо сімейних та громадських форм організації різних народів і племен, їхнього побуту, шлюбних, поховальних звичаїв і обрядів та інше. Незважаючи на відмінність їхніх характеристик, літопис пройнятий розумінням близької спорідненості всіх східнослов'янських племен.

«А ще ж ти між козаками не бував,
Козацької каші не їдав
І козацьких звичаїв не знаєш».

Етнографічні відомості можна знайти і в «Київському літописі» (XII століття) ігумена Видубицького монастиря Мойсея та в «Галицько-Волинському літописі» (кінець XIII — початок XIV століть). Тут згадуються народи, що межують з Руссю: ляхи, литовці, угри, чехи, половці, жмудь, ятвяги, «маовитяни», тобто татари, німці та інші. Особливо цінним є опис окремих елементів їхньої матеріальної культури. У літописі, зокрема, містяться цікаві відомості про костюм князя Володимира Васильковича.

У героїчній поемі «Слово о полку Ігоревім» (кінець XII століття) йдеться не лише про слов'янські звичаї, але й про особливості культури та побуту азійських народів. Чимало етнографічних подробиць містить «Моление Даниила Заточника» (XII століття) і перший давньоруський твір з жанру подорожі — «Життя і ходіння Даниїла» (початок XII століття), в якому описується паломництво чернігівського ігумена Даниїла до Палестини. Подорожуючи тривалий час різними країнами, він цікавився культурою та побутом народів, звертав увагу на особливості ведення ними господарства, заняття і поселення.

Так наголошувалося в народній думі про козака Голоту. У цій та інших українських історичних думах та піснях XV—XVII століть, усній народній творчості є чимало етнографічних подробиць. Саме вони зберегли правдиві замальовки матеріальної культури, громадського та сімейного побуту українців, їхніх звичаїв і обрядів, народного характеру.

Перші етнографічні традиції давньоруського літописання знайшли своє продовження в українських літописах XV—XVII століть. Чудовою етнографічною пам'яткою був Густинський літопис (I половина XVII століття), за деякими припущеннями складений видатним письменником-полемістом Захарієм Копистенським у Густинському монастирі. Викладаючи історію України від часів Київської Русі до 1597 року, складач літопису подає такі розділи, як «Летописец о нашем Российском народе, от коего колена израсте, и како и когда в сія страны вселилася, и чего ради Русю наречися», «О идолах Русских», «О начале козаков». Останній з них — найцінніший, оскільки він містить чи не першу в науці розвідку про походження, етнічну належність і спосіб життя запорізьких козаків. У цьому розділі вміщені хоча й дуже короткі, але найбільш ранні відомості про козацькі звичаї: «А старейшину себе избирают спосреде себе, мужа храбра и смысленна по своему древ-

нему обычаю; живут же всегда на Запорожю, рыбы ловяще, их же без соли на солнцу сушат; а на зиму расходятся каждо во свой град, толко з килка сот оставляют на курень стрещи стрелбы и чолнов, а на лето паки собираются. И сим образом, козаки начало свое пряіше».

Слід відзначити також і те, що Густинським літописом був покладений початок вивченню давньоруських і українських народних вірувань, свят із їхньою обрядовістю. Особливо цінними були вміщені в ньому свідчення про форми купальської обрядовості. А ще складач літопису вперше замінює племінний поділ на теренах країни на територіальний. Причому це поділ не за князівствами або містами, а за «волостями». На підставі діалектних та культурно-побутових відзнак він виокремлює «Волинь», «Подоля», «Украйну», «Подгоря».

Традиції та звичаї українського народу знайшли свій відбиток у творах відомого письменника-полеміста Івана Вишенського (між 1545 і 1550 — після 1620 рр.). Він був добре обізнаний із народними святами й обрядовістю, тож описував різдвяні колядування і «щедрий вечір», писав «о скоках и танцах», що влаштовувалися «на поле» на «Георгия-мученика», «о пирогах и яйцах надгробных в Острозе» — звичаї, що були найхарактернішими на той час для Волині, «о Купале» або «огненных скаканиях» на «Крестителя» тощо. Є у творах Вишенського й згадки про їжу, одяг та звичаї різних верств українського народу. До територіального поділу, поданого в Густинському літописі, він додає ще «Покуте».

З Густинського літопису стала відомою не лише точна дата початку святкування дня Івана Купала — 23 червня, а й те, що на початку XVII століття купальські ігри відбувалися не тільки в ніч на Івана Купала, але й до самої «жатвы и далей», тобто протягом усього літа. Тоді ж це свято зробилося вже надбанням лише простої «чади», тобто народних мас.

Інтерес до народної культури та побуту в першій половині XVII століття знайшов своє відображення й в українському живописі. Зокрема, серед мініатюр, якими було ілюстроване «Учительное евангелие» 1637 року видання, зустрічаються й суто побутові. Вони відтворюють картини господарської діяльності українців: прийоми виконання сільськогосподарських робіт і сільськогосподарську техніку, будівельні роботи. Ці малюнки дають також уявлення й про народний одяг українців, його національні ознаки.

Протягом XV — середини XVII століть відбувалося накопичування знань про українців як окремий народ з певними рисами

характеру, самоназвою й культурно-побутовими особливостями. Не останню роль у цьому відігравали твори багатьох зарубіжних авторів, що бували в Україні й багато чого бачили на власні очі, а потім досить правдиво все це описували.

Українська культура та побут очима іноземців

Перші етнографічні уявлення світу про Україну залишили у своїх творах XI—XIII століть грецько-візантійські та арабські письменники. Пізніше до опису країни та її населення звернулися європейці.

У мемуарах іноземних послів, різного роду фахівців, місіонерів і мандрівників міститься багато цікавих відомостей про Україну, традиції та звичаї її народу. Серед таких творів передусім слід назвати опис подорожі 1473 року посла Венеціанської республіки Амвросія Контаріні, який, прямуючи Україною до Персії, відвідав Луцьк і Київ, нотатки німецького дипломата, барона Герберштейна, що побував у 1516—1518 і 1526—1527 роках у Подніпров'ї і на Волині, мемуари вихідця з Великого князівства Литовського Михайла Литвина тощо.

Але найбільш ґрунтовні й різнобічні описи життя українців належать французькому військовому інженеру Гійому Левассеру де Боплану, сирійцю Павлу Алеппському, французькому мандрівникові П'єру Шевальє та венеціанцю Альберто Віміні. Зокрема, в «Описі України» Г. Боплана, який у 1630—1649 роках будував фортеці в Україні, міститься докладна розповідь про архітектуру міст і сіл нашої країни, вірування, одяг та їжу українців, козацькі звичаї та інше. Він наводить цікаві відомості про те, як козаки обирають гетьмана, як відбуваються весілля, як дівчата залицяються до парубків, розповідає про козацькі страви і козацьку медицину. «Неодноразово бачив, — пише Боплан, — як козаки, поранені стрілами, перебуваючи далеко від хірургів, замазували свої рани землею, змоченою власною слиною; це виліковувало їхні рани ніби найкращий бальзам. Отже, у цій країні, як і в багатьох інших, дотепна вигадка породжується самим життям». Важливо зазначити, що для Боплана «Україна» — це вже етнічне поняття, територія, на якій живе певний народ.

«Історія війни козаків проти Польщі» П'єра Шевальє супроводжується розвідкою, написаною в 1653 році, в якій ідеться про походження козаків, їхню країну, звичаї, спосіб правління та релігію. І хоча вона за своїм фактичним матеріалом дещо поступається «Опису» Боплана, проте також має певну етнографічну цінність, оскільки вміщує особисті спостереження автора. Як жвавий

Карта України, складена Г. Л. де Бопланом

спостерігач і сучасник козацько-польської війни, він докладно описує особливості організації військової справи, переказує народні легенди, розповідає про дотримання козаками релігійних обрядів. «Їхні пости частіші та суворіші від наших, — підкреслює Шевальє, — оскільки, сповідуючи грецьку релігію, утримуються не лише від м'яса, але також від масла, молока, сиру, яєць та

Видання «Опису України» Г. Л. де Боплана було свого часу дуже популярним у Європі. Ця книга входила до книгозбірок шанованих науковців і видатних політичних діячів Франції: Декарта, короля Людовика XIV, Вольтера і Фуке, імператора Наполеона.

навіть від риби і живляться тільки капустою, буряками, грибами та іншими овочами. Серед них є такі побожні, що споживають лише хліб та воду, за винятком все ж субот і неділь». Цікаво, що про власне термін «козаки» французький мандрівник говорить як про самоназву українців середини XVII століття. «Мешканці України, які сьогодні всі називаються козаками... з гордістю носять це ім'я», — пише він.

Павло Алеппський, який у 1654 і 1655 роках проїздив по дорозі до Москви Україною, теж називав українців «козаками» або «козацьким народом». Характеризуючи їхні риси, він особливо відзначав притаманні їм освіченість, музикальність, любов до природи. «По всій землі козаків, — зазначав він, — ми помітили прекрасну рису, яка викликала наше здивування: всі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх дружин і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні співи».

Цікаве свідчення про козацьке самоврядування залишив Альберто Віміні. Перебуваючи в 1650 році в Запорізькій Січі, він спостерігав, як «у раді козаки обмірковують справи, підтримують свої погляди без чванства, маючи на меті спричинитися для загального добра. Якщо визнають кращими погляди інших, без впертості приєднуються до більш правдивого. Через те я сказав би, — пише Віміні, — що ця Республіка може рівнятися до спартанської».

У XVIII столітті українські традиції та звичаї вивчали француз Б. Гакет, німці Й. Рорер і Ф. Беденштедт, поляк С. Бредецький та інші.

Дещо пізніше, у середині XIX століття таку ж думку про козацьку державу, як і Віміні, висловив відомий французький письменник Проспер Меріме у своїх книгах «Українські козаки та їх останні гетьмани» і «Богдан Хмельницький». У них поряд з етнографічними відомостями зустрічаються і перекази різноманітних легенд, і колоритні побутові подробиці, які яскраво характеризують життя українців. Ось як, наприклад, письменник змальовував умови прийому новачків у козацьке військо: «...Запорізька Січ поповнювала свою людність славними хлопцями, які пропонували свої послуги; та не кожного до неї приймали. Навіть ті, хто явно підходив, мусили пройти випробувальний строк. Від них вимагали документів, які підтверджували їхню доброчесність чи ква-

Викладаючи історичні події, Проспер Меріме приділяв велику увагу науковій інформації, використанню етнографічних матеріалів, показу особливостей буденного життя людини. «Історія, на мою думку, — писав він, — не повинна обмежуватися лише переказом політичних подій, вона повинна, крім того, фіксувати факти, що допомагають пізнавати звичаї і характери людей».

ліфікацію, лишень треба було довести свою відвагу, вправність і мужність. Муштра була суворою...»

Значний інтерес до культури та побуту різних верств українського суспільства виявляв також французький лікар Де ла Фліз. Під час війни 1812 року він потрапив у російський полон, оселився спочатку на Київщині, а потім на Чернігівщині, де продовжував займатися не лише лікарською справою, а й вивченням українських звичаїв і традицій. Саме в цій галузі він набув слави українського етнографа. Де ла Фліз підготував і випустив дев'ять ілюстрованих альбомів із відомостями про природне середовище, топографію, культуру й етнографію Київщини та прилеглих до неї теренів. Ці альбоми, як і

Мешканці Київщини. Ілюстрація з альбому Де ла Фліза

Танці та розваги селян. Ілюстрація з альбому Де ла Фліза

описи інших авторів іноземного походження, містять багато унікальних спостережень і фактів із життя українського народу, які й досі не втратили своєї наукової та пізнавальної цінності.

Становлення української етнографії

У першій половині XVIII століття в Україні з'являється ціла низка літописів, хронік, історико-публіцистичних творів, які були насичені етнографічними фактами. Найвідомішим серед них був літопис Григорія Граб'янки (?—1737 або 1738 р.), козацького історика-літописця. Він починався розвідкою «О начале проименования козаков и откуда наречении, от коего племени и рода», в якому автор робить спробу з'ясувати походження українського козацтва, розповідає про життя запоріжців, їхні житла, зброю, їжу, звичаї тощо. «Пища їх, — пише Граб'янка, — бе житное тесто квашеное, зовомое саламаха, редко сваренное, и тим суть доволни; а когда случится с рибною, яко козаки глаголят, щербою, то за найпреднейшую трапезу имеют. Живут же в куренях по сто пятдесят и более, и вси пищу вішереченную имуть едину. Единого же старейшего в курене имеют, в воинских делах воина искуснейшего, и того почитают и повинуются ему... Одежда в их бе една или две. Оружие имуть самопали, шабли, обухи, стрели и списи; и до сих тако суть искусни, яко и найлучший полский гусарин и немецкий ретарин примерен быти им не может».

Починаючи з другої половини XVII століття, в Україні з'являються перші етнографічні ідеї, ведеться цілеспрямоване збирання

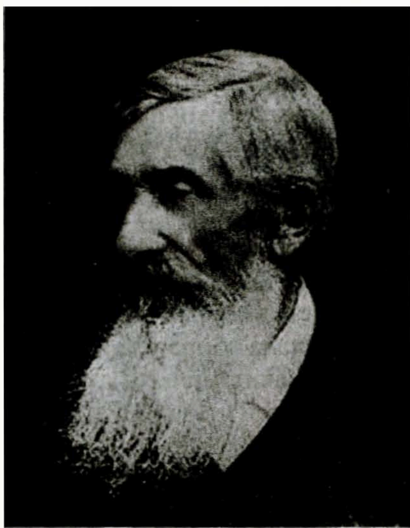
й упорядкування матеріалів з культури та побуту українського народу. Наслідком цього стали перші праці з української етнографії, що з'явилися наприкінці XVIII століття. Серед них передусім слід відзначити «Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России и Слободской Украинской губернии» Г. Калиновського, уродженця м. Кролівця на Чернігівщині, колекцію з понад 1400 народних пісень, зібрану і надруковану польським етнографом та археологом З. Доленгою-Ходаковським.

У 1779 році ще один уродженець Чернігівщини, виходець із знатного старшинського роду Ф. О. Туманський розробив анкету-програму для опису України. Вона передбачала збирання матеріалів про природні умови, економіку й визначні місця населених пунктів країни. Цією програмою користувалося чимало дослідників-етнографів, зокрема А. Шафонський під час роботи над складанням «Топографического описания Черниговского наместничества» — твору, який вніс у науку нові дані про культуру та побут українців, їхні звичаї, обряди й вірування. Значне місце в ньому було відведено характеристиці господарства, занять, знарядь праці, особливо землеробських, одягу, «домостроительству», транспорту, їжі тощо. Подібний опис щодо Харківського намісництва в 1788 році виконав Н. Загоровський.

Визначною працею з культури та побуту українців є «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях» (1798) Я. Марковича. У ній наведено досить різнобічні відомості: про походження українського народу, його мову, матеріальну та духовну культуру. Деякі з них до того ніде не зустрічалися: наприклад, розповідь про народні знання, зокрема народну агрономію. Цікаве й те, як Я. Маркович характеризує українців. За його словами, вони «рослы и статны, спокойны, но в поступках кажутся изнеженными и роскошными». Він розглядав природне середовище і клімат території проживання як вирішальний фактор, що визначає національне обличчя народу. Тому стосовно українців писав: «Говорят, что дух человека есть зеркало окружающих его предметов, миниа-

---

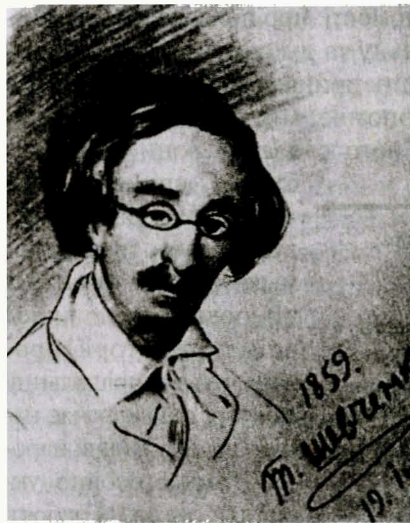
Яків Михайлович Маркович (1776—1804) походив із знатного старшинського роду Марковичів. Ще змолоду цей досить освічений і обдарований історик задумав створити всебічний фундаментальний опис Малоросії та її мешканців. У 1795 році з цією метою він поїхав в Україну, де спостерігав життя народу, насамперед його культурні і побутові традиції. Але у зв'язку з передчасною трагічною смертю задумане ним багатотомне видання припинилося на одній книжці. Його справу продовжив молодший брат Олександр Маркович, який вивчав весільні обряди українців.

І. Срезневський

тюрный портрет страны, где он основал свое жилище: это справедливо, и потому-то жители счастливой положением Малороссии не были никогда номадами* и не могут быть варварами».

Заслуговує на увагу й опис українців, зроблений чернігівським публіцистом і вченим І. Антоновським (1759—1816) для зведеної праці І. Георгі «Описание всех в Российском государстве обитающих народов». Він дає всебічну уяву про їхнє «лицечертание и наружный вид», мову, вдачу, господарство й заняття, особливості поселень і помешкань; одяг, їжу, домашнє навчання, народні заняття, мистецтво, вірування, звичаї, громадський та сімейний побут. Зупинив свою увагу Антоновський, зокрема, на походженні запорізького козацтва, його воїнських подвигах, господарстві, традиціях і обрядах, звичаєвому праві.

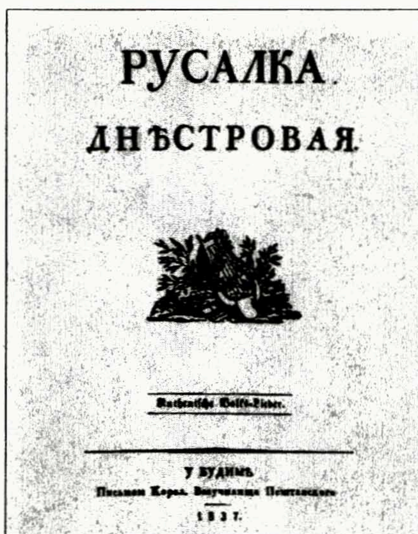

М. Максимович

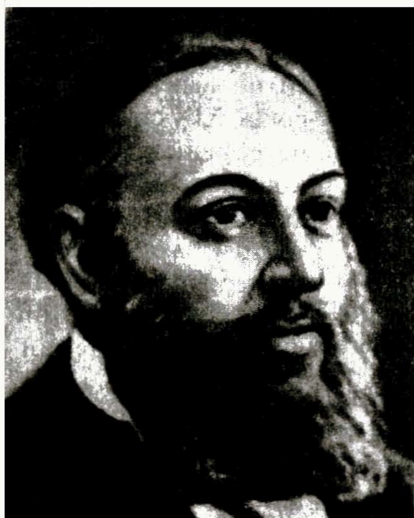
Відомості з різних галузей культури українського народу містилися також у працях істориків Г. Міллера, В. Зуєва, О. Рігельмана, М. Церетелєва тощо. Початок XIX століття позначений формуванням в Україні місцевих культурно-просвітницьких і етнографічних центрів у Полтаві, Одесі, Ніжині, Харкові. А наприкінці 20—30-х років при Харківському університеті (відкритий 1805 року) сформувався гурток «любителів української народності» на чолі з академіком І. І. Срезневським (1812—1880). Члени його запи-

* *Номади* — давньогрецька назва кочівників.

сували народні пісні, звичаї і обряди, які друкувалися переважно в «Запорожской старине» (1833—1838). Виходили й окремі статті з культури та побуту українців. Їх авторами були такі відомі історики, публіцисти й письменники, як В. В. Пассек, М. І. Костомаров («Славянская мифология», 1847 р.), П. П. Гулак-Артемовський, Л. І. Боровиковський, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, К. М. Сементовський («Очерк малороссийских верований и обычаев, касающихся до праздников»), та інші.

РУСАЛКА
ДНѢСТРОВАЯ
У БУДИМѢ
1837

Плідну роботу в галузі етнографії здійснювали й учені Київського університету (відкритий 1834 року). Перший його ректор, видатний історик М. О. Максимович, організовував етнографічні експедиції, видав кілька збірок народних пісень і досить цікаву працю «Дни и месяцы украинского селянина». Дуже змістовною була й книжка М. А. Маркевича «Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян» (1860). Вона й досі не втратила своєї наукової цін-

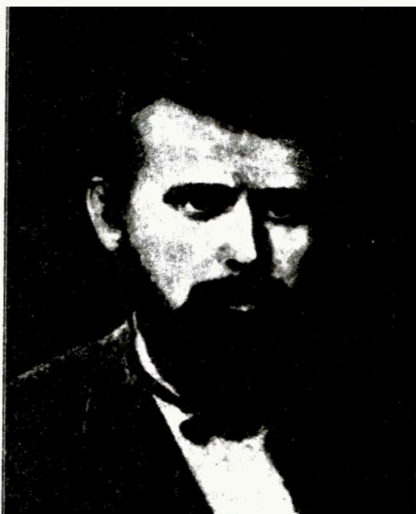

П. Чубинський

Павло Павлович Чубинський (1839—1884) був юристом за фахом. Але найбільшої слави він зажив як етнограф і фольклорист. Його перу належить багато досліджень побуту, звичаїв, пісень, говірок та народних вірувань українців. Відомий Павло Чубинський і як поет. Його вірш «Ще не вмерла Україна» (1862) став Гімном незалежної України.

М. Маркевич

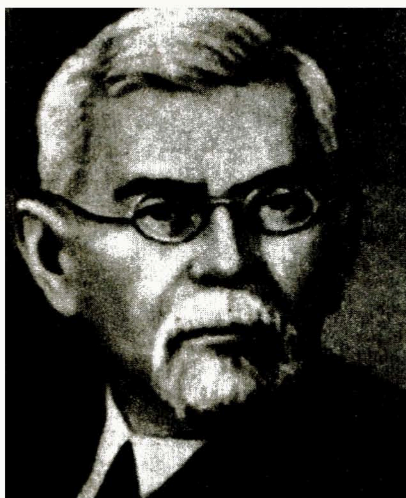
Ф. Вовк

ності. Значним етнографічним доробком стало видання альманаху «Русалка Днестровая», здійснене М. Шашкевичем та І. Вагилевичем, «Записки о Южной Руси в 2 т.» П. Куліша (1856—1857) та збірка «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» Я. Головацького (1878).

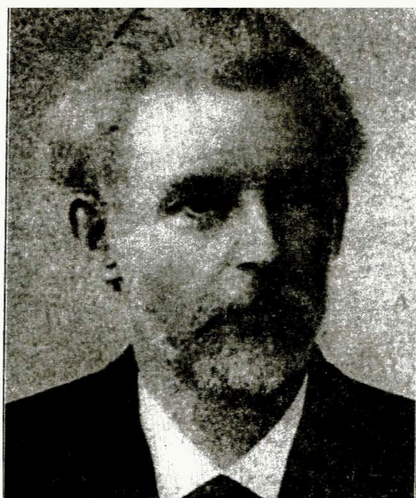
Ім'я Ф. К. Вовка (1847—1918), вченого світового рівня, професора Сорбони, Санкт-Петербурзького і Київського університетів, тривалий час замовчувалося в Україні. Адже ще за часів царизму Федір Кіндратович переконливо доводив у своїх наукових дослідженнях, що українці — окремий, відмінний від сусідніх слов'янських народів антропологічний тип*, який має цілком оригінальні етнографічні особливості. За це його наукову спадщину позначили тавром буржуазного націоналізму, а сам учений скінчив життя за загадкових обставин по дорозі на батьківщину. Ф. Вовк був першим серед українських етнографів і антропологів, що розгорнув інтенсивні польові дослідження на порубіжних з Україною землях. Нині вони є безцінним джерелом пізнання минулого українського народу.

Визначною науковою подією слід вважати проведення в 60-х роках XIX століття етнографічно-статистичної експедиції «в Західноруський край», тобто у західну частину території України. Нею керував відомий український учений-народознавець і поет П. П. Чубинський. За її результатами у 1872—

* *Антропологія* — наука про розвиток людського роду, зміну його фізичних рис у часі й просторі.

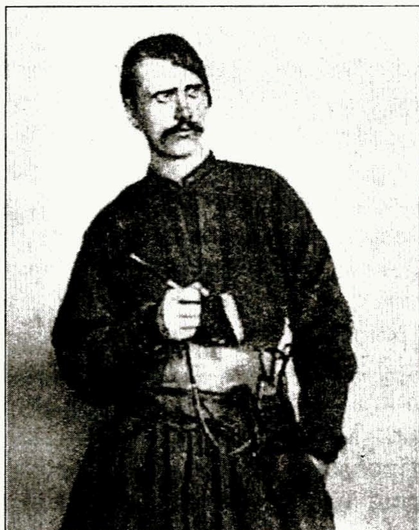
Д. Багалій

М. Сумцов

1878 роках було видано сім томів матеріалів про українські звичаї та обряди, народну творчість, звичаєве право, вірування тощо.

У 1873 році в Києві почав працювати Південно-Західний відділ Російського географічного товариства на чолі з П. П. Чубинським. У його діяльності брали участь такі відомі діячі української науки і культури, як Михайло Старицький, Микола Лисенко, Юрій Федькович, Олександр Потебня. Саме в ньому розпочав свою діяльність видатний український етнограф Ф. К. Вовк (Волков). Але невдовзі царським указом 1876 року відділ було закрито і частина його працівників — М. Драгоманов, Ф. Вовк, М. Зібер — змушені були емігрувати за кордон. Але й далеко від батьківщини вони продовжували займатися українознавством, створили чимало наукових робіт, які здобули світове визнання. Саме до таких належать «Розвідки у 4 т.» М. Драгоманова (1899—1907), «Етнографічні особливості українського народу» і «Студії з української етнографії та антропології» Ф. Вовка.

Д. Яворницький

Музей народної архітектури та побуту України під Києвом

До плеяди відомих українських етнографів XIX століття належать харків'яни М. Ф. Сумцов, П. С. Єфименко, Д. І. Багалій, які створили чимало змістовних праць про побут українського народу: «До історії південно-руських весільних обрядів», «Хліб в обрядах і піснях», «Писанки», «Нариси народного побуту», «Рудні на Сіверщині», «Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті», «Історія Слобідської України».

Наприкінці XIX століття в Україні організується кілька наукових товариств, які провадять широку роботу по збиранню та вивченню матеріалів з народної культури та побуту. Вона зосереджується головним чином у Львові та Києві. У 1898 році у Львові при Науковому товаристві ім. Т. Г. Шевченка створюється Етнографічна комісія, провідна роль у якій належить І. Франку, М. Павлику, В. Гнатюку та Ф. Колессі. Значним доробком комісії стала п'ятитомна праця В. Шухевича «Гуцульщина» (1900—1908), видання «Етнографічного вісника» (1895) та «Матеріалів до українсько-російської етнології» (1899 р.). Проблеми народознавства цікавили й наукові товариства, створені на західноукраїнських землях: «Спілку любителів народовідання», «Етнографічне товариство Підкарпатської Русі», «Батьківщину» та інші. Тривало видання етнографічних праць

Б. Грінченко

Перша зустріч Бориса Грінченка з українською культурою відбулася ще в дитинстві, у селі біля хутора Вільховий Яр Харківської губернії. Хлопчику забороняли туди ходити, але він навчився у селян рідної мови, познайомився з поетичною народною творчістю, звичаями та обрядами. Зібрані ним протягом усього життя лексикографічні й фольклорні матеріали стали підґрунтям для найповнішого за всю історію країни «Словника української мови» (1907—1909). Ця величезна праця — непорушний пам'ятник ученому, який був переконаний, що «рідна мова — це не мертве слово, а рідна школа — це право людини».

у Харкові, Катеринославі та Києві, що їх здійснювали такі вчені, як Д. І. Багалій, О. І. Левицький, Д. І. Яворницький, В. П. Милорадович, Б. Д. Грінченко.

Значна етнографічна робота зосереджувалася і в багатьох музеях, що виникли в цей час в Україні: Харківському міському художньо-промисловому і етнографічному музеї, музеї В. В. Тарновського в Чернігові, Київському промислово-мистецькому музеї. Але провідне місце серед цих закладів культури посідав Катеринославський музей ім. О. Поля (1832—1890). Цей відомий український підприємець, колекціонер, меценат і музеєзнавець збирав і досліджував предмети старовини Південної України, які увійшли до фонду створеного ним музею. З 1902 року його очолював видатний український історик, археолог, фольклорист і письменник Дмитро Іванович Яворницький (1855—1940). Цей учений відомий багатьма фундаментальними науковими працями, серед яких передусім слід назвати «Історію запорожских козаков» у 3 томах, «Источники к истории запорожских козаков», «К истории степной Украины». А ще ним був створений перший в країні етнографічний музей просто неба, де відвідувачі могли на власні очі побачити типові селянські садиби Нижньої Наддніпрянщини.

Етнографічні розробки митців красного письменства

Вивчали етнографічні особливості українського життя не лише фахівці. Значний внесок у цю справу зробили й відомі письменники України.

Климентій Зінов'єв був ченцем, але значну частину свого віку провів у мандрівках Україною. Він добре був знайомий з побутом трудящих людей найрізноманітніших професій. Можливо, й сам він змінив не одну з них.

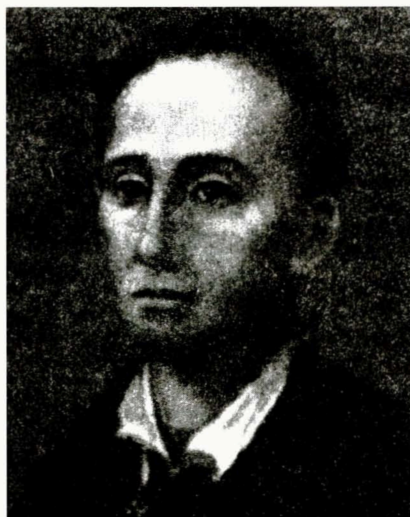
Своєрідну енциклопедію життя й побуту різних верств українського суспільства являють собою твори українського поета Климентія Зінов'єва (кінець XII — початок XIII століття). У своїх віршах він писав про життя гончарів, ткачів, бердників, цегельників, бондарів, колісників, римарів, котлярів, гутників та інших представників ремісничого виробництва і промислів, давав уявлення про технологію їхньої праці.

Значне місце у творах Зінов'єва відводилося зображенню сімейного побуту, народних поглядів і повір'їв. В одному з віршів він, наприклад, описує середньовічну легенду про людей-велетнів, «которые негдысь были так великие, як дубья». Поет також уклав збірку народних приказок і прислів'їв, значна частина яких мала побутовий характер.

Титульна сторінка зводу праць К. Зінов'єва

Знаменитий філософ, поет і просвітитель Г. С. Сковорода поклав початок просвітительсько-демократичному напрямку в розвитку української етнографії. «Всяк должен узнать свой народ, — наголошував він, — и в народе се-

бя. Рус ли ты? Будь им... Лях ли ты? Ляхом будь. Немец ли ты? Немечествуй. Француз ли? Французуй. Татарин ли? Татарствуй. Все хорошо на своем месте и в своей мере, и все красиво, что чисто, природно, т. е. не поддельно, не подмешано, но по своему роду». Один із перших біографів Сковороди — Хіждеу — вказував на те, що філософ, живучи серед простих людей, намагався вивчити їх природу, їх волю, їх мову і звичаї. Особливу увагу він приділяв творам усної народної творчості, які, за його висловом, є «трехтысячелетней печью», що «неопально» зберігає скарб народної мудрості.

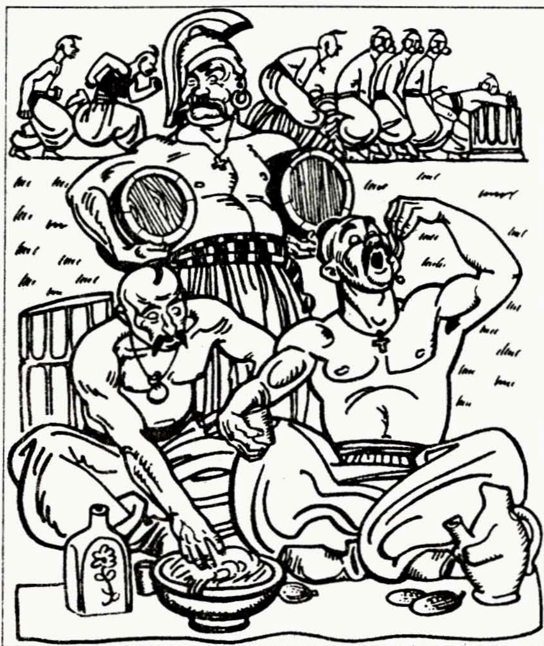

Г. Сковорода

Побутописцем, дослідником народного життя був і перший класик нової української літератури І. П. Котляревський. Його поема «Енеїда» стала не лише епохальним за своїм громадянським і художнім значенням явищем у духовному житті країни, але й цілком справедливо її вважали «енциклопедією української етнографії». Поет із захопленням описував у ній самобутні народні звичаї: тут змальовані вечорниці й ворожба, похорони й помини, національний одяг, страви і напої, танці та розваги, музика та пісні, живопис. Кожна, найдрібніша етнографічна подробиця слугує повному розкриттю національного характеру героїв поеми. А скільки прислів'їв, примовок, легенд, казок і пісень використовує поет! І чого тільки вартий колоритний опис бенкетного столу малозаможнього провінційного пана:

Тут їли розні потрави,
І все з полив'яних мисок,
І самі гарнії приправи
З нових кленових тарілок:
Свинячу голову до хріну
І локшину на переміну;
Потім з підлевою індик;
На закуску куліш і кашу,
Лемішку, зубці, путрю, квашу

І з маком медовий шулік.
І кубками пили слив'янку,
Мед, пиво, брагу, сирівець,
Горілку просту і калганку,
Куривсь для духу яловець.

Пир козаків. Ілюстрація А. Базілевича до «Енеїди» І. Котляревського

Чимало етнографічних подробиць можна знайти і у творах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка (1778—1843). У його романі «Пан Халявський» та повісті «Конотопська відьма» достовірно змальовано побут козацької старшини XVIII століття.

Широка картина народного життя, як у минулому, так і на початку XIX століття, розгортається у творах Т. Г. Шевченка. Цього геніального українського поета і мислителя вабила і етнографія України. З метою вивчення й висвітлення історії країни, культури та побуту її народу він неодноразово збирав етнографічні матеріали на Київщині, Чернігівщині, Полтавщині, робив з натури замальовки селянського житла і поміщицьких маєтків, одягу, визначних архітектурних споруд, записував народні

Дитячі та юнацькі роки І. П. Котляревського (1769—1838) минули в Полтаві в обстановці, що мало відрізнялася від сільської. Працюючи домашнім учителем у панів з Золотоноші, він одягався просто, по-народному, відвідував «вулицю», брав участь в іграх і забавках молоді, уважно придивлявся до побуту, звичаїв і вдачі народу, прислухався до його мови, записував пам'ятки усної творчості. Згодом усі ці спостереження та нотатки знайшли своє відображення в його творах — поемі «Енеїда», драмі «Наталка Полтавка», водевілі «Москаль-чарівник» тощо.

Етнографічна діяльність Т. Г. Шевченка хоч і була аматорською, проте привертала увагу фахівців. Першим, хто зробив спробу охарактеризувати її, був М. Сумцов. У 1898 році він видав статтю за назвою «Мотиви поезії Шевченка», а пізніше (1913 р.) — більш докладну працю «Етнографізм Тараса Шевченка». У цих роботах учений висвітлив діяльність поета як дослідника народного життя, проаналізував використання ним у своїх творах фольклорних матеріалів.

звичаї, пам'ятки усної народної творчості.

Прагнучи розповісти про героїчне минуле свого народу, народні форми культури, Шевченко 1844 року розпочав роботу над великим науково-популярним історико-етнографічним виданням «Живописная Украина». В одному з листів до відомого етнографа М. Церетелєва він писав про свій видавничий задум таке: «Ось як я її (Україну) рисую. Спершу види, чи то історією, чи то красотою прикметні, вдруге народний бит так, як він тепер єсть, втретє історію, все те, що робилося на нашій Україні колись-то». І далі наголошував на тому, що «історія Південної Росії дивує кожного своїми подіями й напівказковими героями, народ на подив оригінальний, земля чудова, і все це до цього часу ніким не показано перед освіченим світом...»

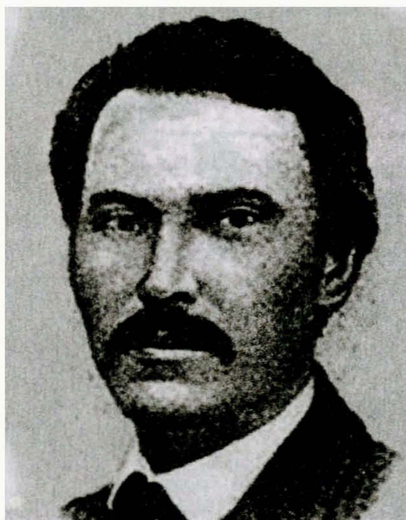
Судня рада. Худ. Т. Шевченко

Але, не маючи власних коштів і не знайшовши необхідної підтримки, Шевченко не зміг здійснити задумане видання. Він видав лише шість офортів, більшість з яких була присвячена етнографічним темам. Ці ілюстрації поет супроводжував пояснювальним текстом. Ось як, приміром, описував він обряд весілля: «Покохавшись літо, чи то два... парубок до дівчиного батька й матері посила старостів, людей добромовних і на таку річ дотепних. Коли батько і мати поблагословлять, то дівчина, перев'язавши старостам рушники через плечі, подає зарученому своєму на тарілці або крамну, або самодільну хустину».

Іще один офорт — «Судня рада» — супроводжувався таким описом: «Отаман збира на село громаду, коли що трапиться незвичайне, на раду і суд, коло оранди або на майдані. Громада, порадивши і посудивши добре і давши мир ворогам чи кару, розходиться, п'ючи по чарці позвової».

Повний опис сватання і весілля Шевченко навів у п'єсі «Назар Стодоля»; у повісті «Наймичка» дав реальну картину обжинок, а в повісті «Близнецы» описав сцену народної толоки. Працюючи в Київській Археологічній комісії (1845—1847), поет збирав і вивчав не лише факти матеріальної культури, а й прикмети, звичаї, народні вірування, легенди, перекази, народні пісні, що знайшли своє відображення у його віршах, баладах і поемах.

Ґрунтовним і всебічним знанням особливостей народного життя позначені твори Панаса Мирного. Степана Руданського, Олени

С. Руданський

І. Франко

Стара гуцулка

Бойко з Дрогобича

Пчілки, Лесі Українки, Ольги Кобилянської, Юрія Федьковича, Василя Стефаника. Але чи не найвагоміший внесок у вивчення культури та побуту українців зробив Іван Франко. У своїх повістях, оповіданнях, віршах і поемах він не лише творчо використовував етнографічні матеріали, але й написав понад сорок наукових праць із різних питань етнографії. У 1876 році письменник відкрив у журналі «Друг» розділ «Із уст народу», в якому публікував зібраний ним фольклорний матеріал. Чимало його статей були присвячені звичаям і віруванням українців. Викладаючи в нарисі «Людові вірування на Підгір'ю» факти, зібрані ним у селі Нагуєвичі, а також у Коломийському і Стрійському повітах та в Дрогобичі, він висловлював думку про те, що «звичай випливає з вірування, але часто буває так, що давнє вірування забувається, а звичай продовжує жити в побуті народу».

І. Франко цікавився також давніми способами володіння землею, формами організації суспільного життя, фактами сімейного

М. Коцюбинський

За словами М. Коцюбинського, гуцул вірив, «що на світі панує нечиста сила, що арідник (злий дух) править усім; що в лісах повно лісовиків, які пасуть там свою маржинку: оленів, зайців і серн; що там блукає веселий Чугайстир, який зараз просить стрічного в танець та роззирає нявки; що живе в лісі голос сокири. Вище, по безводних далеких недеях, нявки розводять свої безконечні танки, а по скелях ховається щезник». Про всі ці вірування письменник розповів у своїй відомій повісті «Тіні забутих предків».

життя карпатських бойків. У своїй славнозвісній повісті «Захар Беркут» завдяки таким етнографічним відомостям письменник створив хвилюючу картину існування стародавньої общини в Карпатах.

Важливим теоретичним питанням, над яким працював І. Франко як етнограф, була проблема походження бойків і гуцулів. Він

Кадр з фільму «Тіні забутих предків»

наголошував на тому, що Карпатські гори в Галичині, за винятком невеликого шматочка на заході, заселені майже виключно українцями, серед яких письменник вирізняв три етнографічні групи: гуцулів, які мешкали в східній частині гір, лемків, що жили в західній частині, та бойків, які заселяли середню частину Карпат. Франко докладно описав місцеві особливості культури і побуту цих груп: мову, одяг, спосіб життя, господарські заняття, звичаї і вірування, форми організації української общини, культурні пережитки тощо.

Не менш докладно вивчав життя Західної України й М. Коцюбинський. В одному з листів до М. Горького він писав про Карпати: «Коли б Ви знали, який це чудовий, майже казковий куточок, з густо зеленими горами, з вічно шумуючими гірськими річками, чистий і свіжий, ніби вчора народився. Костюми, звичаї, весь уклад життя гуцулів-номадів, що проводять все літо зі своїми стадами на вершинах гір, — настільки своєрідні і мальовничі, що почуваєш себе перенесеним у якийсь новий, невідомий світ».

Трохи згодом Коцюбинський писав:«Гуцули — дуже оригінальний народ з багатою фантазією, зі своєрідною психікою. Глибокий язичник — гуцул все своє життя, до смерті проводить в боротьбі зі злими духами, що населяють ліси, гори і води... Скільки тут красивих казок, переказів, вірувань, символів! Збираю матеріали, переживаю природу, дивлюсь, слухаю і вчусь».

М. Коцюбинський брав участь в етнографічних збірках Б. Грінченка, написав статтю «Життя українців по малих містах». У 1902—1905 роках він працював у Чернігівській губернській архівній комісії, а потім став головою Чернігівського товариства «Просвіта», де організував спеціальний етнографічний відділ при бібліотеці.

Серед багатьох гуцульських обрядів та звичаїв, спостережуваних Коцюбинським, його увагу особливо привернули похоронні обряди, оскільки вони зберегли найдавнішу форму — поховання на санях, різноманітні ігри та забави при мерці. Письменник бував присутнім на таких обрядах і особисто брав участь в ігрищах. Його діяльність у галузі вивчення життя і побуту гуцулів, зібрані ним етнографічні матеріали стали неабияким надбанням української етнографічної науки.

Українська етнографія та народознавство у XX столітті

XX століття ознаменувалося стрімким розвитком етнографічної науки в Україні, створенням багатьох державних закладів, що займалися не лише збиранням і вивченням етнографічних матері-

алів, а й об'єднували всю дослідницьку роботу в цій галузі за єдиним планом.

У 20-х роках етнографічні дослідження в країні проводили чотири державні установи: Етнографічна Комісія, Музей антропології та етнології ім. Ф. Вовка, Кабінет примітивної культури та Кабінет музичного фольклору.

В Україні почали виходити спеціальні періодичні видання: «Етнографічний журнал» (з 1925 р.), журнали «Краєзнавство» (з 1922 р.), «Побут» (1928—1930 рр.) та інші. У 1927—1928 роках було створене Всеукраїнське етнографічне товариство, відділи якого працювали в Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Полтаві, Чернігові, Кам'янець-Подільському. Діяли й відповідні науково-дослідні установи, зокрема, в Харкові був організований відділ етнографії в Науково-дослідному інституті історії української культури, який проводив ґрунтовні дослідження в цій галузі, створював карти етнічного складу населення країни. Та за часів сталінських репресій уся ця робота була припинена.

Провідним науково-дослідним і культурно-освітнім центром з питань етнографії в цей час був Музей антропології та етнології ім. Ф. Вовка, в якому працювали відомі вчені: А. Алешко, А. Носів, А. Онищук, Н. Заглада, Л. Шульгіна. Відкрита ними в музеї нова експозиція «Етнографічне дослідження села» сприяла подальшому розвиткові музейної справи. Численні спеціалізовані музеї були створені в Харкові (Музей Слобідської України ім. Г. Сковороди), Одесі (Музей Степової України), Сімферополі та інших містах.

У 1936 році в країні працював лише один науковий заклад етнографічного напрямку — Інститут фольклору АН УРСР, а з 1939 року почала діяти його Львівська філія на чолі з Ф. Колессою. На західноукраїнських землях було створено кілька музеїв: Державний етнографічний, Буковинський краєзнавчий та Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини. З 1951 року розпочав свою роботу Музей етнографії та художнього промислу АН УРСР у Києві (нині на його базі створено Інститут народознавства АН України).

У післявоєнні роки вивчення культури та побуту населення розгорнулося по всій країні, проводилися численні етнографічні експедиції, створювалися фундаментальні наукові праці, присвячені окремим регіонам: Київщині, Бойківщині, Гуцульщині, Поліссю.

Починаючи з 60-х років у країні поширилося створення історико-етнографічних музеїв просто неба, так званих скансенів. Така музейна форма давала змогу показати зразки народної архітектури, побутові речі і знаряддя праці в їхньому природному оточенні.

Такі музеї й нині діють у Львові, Чернівцях, Києві, Переяславі-Хмельницькому, Ужгороді.

Але плідному розвиткові етнографії за радянських часів чимало перешкоджали надмірні ідеологізація та політизація суспільних наук. Через те замість вивчення справжніх народних традицій та звичаїв ученим доводилося пропагувати й описувати нові радянські свята та обряди, що здебільшого мали штучний характер.

Тепер у незалежній Україні етнографічні дослідження провадять дві наукові установи: Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського НАНУ та Інститут народознавства НАНУ у Львові. Починаючи з 1989/90 навчального року в усіх середніх школах країни було впроваджено курс з етнографії та фольклористики. З'явилися нові народознавчі періодичні видання: «Родовід», «Берегиня», «Муравський шлях» та інші.

Чимало вітчизняних учених бере участь у роботі Міжнародного наукового братства українських антропологів, етнографів і демографів, Міжнародного союзу етнологів та Європейській асоціації етнографії та фольклористики.

Історико-етнографічне районування України

Україна — багатонаціональна країна. На її теренах мешкають представники понад ста національностей і народностей. Але найбільша питома вага в складі населення — 73 відсотки — припадає, звичайно, на українців. У ряді областей — Волинській, Черкаській, Полтавській, Чернівецькій та Тернопільській — кількість осіб корінної національності сягає навіть 90—96 відсотків. Але культура та побут українців, що населяють різні регіони країни, хоч і має багато спільних, загальнонаціональних рис, вирізняється й певними особливостями. Вони зумовлені багатьма факторами: історичним розвитком, природно-географічними умовами окремих територій, взаємозв'язками із сусідніми народами.

Етнографи поділяють територію України на кілька основних зон: Середнє Подніпров'я, або Наддніпрянщину, Поділля, Слобожанщину і Полтавщину,

Дівчата з Київщини

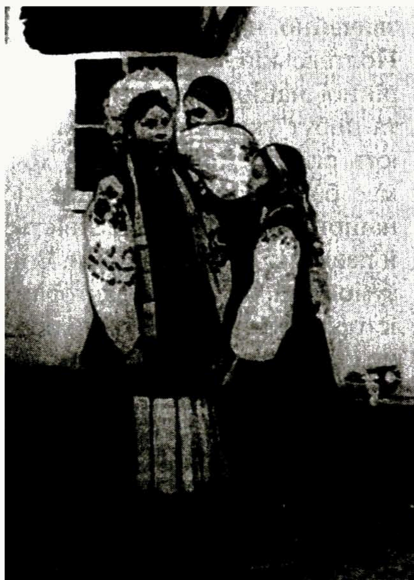
Мешканці Черкащини

Полісся, Волинь, Південь, або Таврію, Прикарпаття і Закарпаття. Певною мірою цей поділ є умовним, оскільки через різні причини (промисловий і економічний розвиток, міграцію населення тощо) етнографічні райони не залишаються незмінними. І все ж, знаючи про культурно-побутові особливості, народні звичаї в кожному з них, а також про етнічні групи, що мешкають там, можна легко визначити походження людини, а іноді навіть характерні риси зовнішності й менталітету.

Тож давайте трошечки помандруємо етнографічною картою України.

Першу зупинку слід зробити в Наддніпрянщині, позаяк саме тут формувалася українська нація і українська мова, а ця земля стала ядром давньоруської

Наддніпряни

держави — Київської Русі. Ця етнічна зона охоплює територію в середній течії Дніпра, тому й зветься іноді Середнім Подніпров'ям. До неї входять сучасні Київська, Черкаська і Дніпропетровська області, східна частина Кіровоградщини і західна частина Полтавщини й Чернігівщини. Цікаво, що тривалий час щодо більшості населення цього регіону, зокрема запорізького козацтва, вживали назву «черкаси». Питання про її походження й досі остаточно не вирішене. Деякі дослідники пов'язують її з містом Черкаси, поблизу якого було чимало козацьких осель. Інші припускають, що вона походить від назви північнокавказьких тюркомовних народів (адигів, чорних клобуків). У межах Наддніпрянщини вирізняються певні культурно-побутові особливості мешканців Правобережжя і Лівобережжя. Вони виявляються у плануванні житла, покритті будівель, видах одягу і його оздобленні, жіночих прикрасах. Спостерігаються й відмінності у проведенні окремих обрядів.

Мешканці Вінниччини

Значно менша за розмірами етнографічна зона — Поділля — займає басейн Південного Бугу і лівобережжя Дністра. До неї входять сучасні Вінницька і Тернопільська області. Назва «Поділля» вперше зустрічається в документах із середини XIV століття, а до того часу ця територія називалася Пониззя. У дав-

Тернопільці

Мешканки Полісся

Мешканці Слобожанщини

нину тут мешкали дуліби й бужани. Там і нині є населений пункт Дуліби, а мешканців цього краю нерідко звуть бужанами.

У зону Полісся входять прикордонні землі, що межують з Росією та Білоруссю. Тому нерідко її поділяють за етнічними ознаками на українське, білоруське, російське, литовське та польське Полісся. Адже ці землі споконвіку були зоною взаємодії й сусіднього проживання різних народів. За таких обставин населення цього регіону завжди поділялося на кілька етнічних груп. У XIV—XVI століттях, коли частина мешканців Полісся входила до складу

Литовського князівства, їх називали литвинами. Але найчастіше ця назва (аж до XIX століття) вживалася стосовно білорусів Південного Полісся. З XVIII століття українське і білоруське населення, що мешкало на цій території, у документах і на географічних мапах мало назву поліщуків. Інших мешканців називали тутейші. Зараз Полісся районують з урахуванням адміністративного поділу на українське (рівненське, житомирське, чернігівське, київське) та білоруське (гомельське). При цьому мовознавці враховують поширення тут різних говірок, а етнографи — особливості культури та побуту населення. Зокрема, поліщуки зберігають донині притаманні лише їм давні культурно-побутові ознаки і мову.

Мешканці Волині

Слобожанщина, або Слобідська Україна, — велика етнографічна зона, що розташована у північно-східній частині країни. Вона включає території сучасних Харківської та Сумської областей, північ Донеччини та Луганщини. У культурно-побутовому розумінні Слобожанщина дуже тісно пов'язана з Полтавщиною. У середині XVII століття тут були засновані Острозький, Охтирський, Сумський і Харківський слобідські козацькі полки, а згодом створена Слобідсько-Українська губернія з центром у Харкові. У XIX столітті Слобожанщина була осе-

Мешканці Івано-Франківщини

Мешканці Покуття

редком національно-культурного відродження країни.

Південь, або Таврія, — дуже своєрідний історико-етнографічний район, який охоплює південну частину країни і Кримський півострів (саме він мав історичну назву Таврія). У XIX — на початку XX століття Таврією називали тільки Таврійську губернію, створену в 1802 році з центром у Сімферополі. Тепер для цієї території характерний мішаний склад населення. Українська регіональна община тут найменша в країні. До недавнього часу понад дві третини населення Криму становили росіяни. Але протягом 90-х років XX століття сюди повернулося багато кримських татар і це не могло не позначитися на змінах в етнографічній картині краю.

Історично-етнографічна зона в басейні південних приток Прип'яті та верхів'ях Західного Бугу зветься Волинь. У далекому минулому вона була заселена східнослов'янськими племенами дулібів, бужан і волинян. Назва цієї території походить від міста Волинь (біля сучасного міста Городка Волинської області). З XII століття вона входила до складу Володимиро-Волинського, а згодом Галицько-Волинського князівств.

Чи не найбільше специфічних культурно-побутових рис збереглося до наших днів у населення Карпат. Тут вирізняються дві своєрідні етнографічні зони — Прикарпаття і Закарпаття, до складу яких входять сучасні Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька та Закарпатська області. Іноді ці зони називають окремими історико-етнографічними районами, так само як Буковину і Покуття. Північна Буковина, що розташована на порубіжжі української та румунської етнічної території, була споконвічною слов'янською землею. Її назва згадувалася ще в XIV—XVII століттях у грамотах молдавських господарів і перекладалася як «буковий ліс».

Нині вона належить лише до Чернівецької області. Покуття ж охоплює рівнинну частину Івано-Франківщини (між Дністром, Прутом і Карпатами), яка утворює південно-східний «кут» Галичини — звідси й пішла назва Покуття, яка вперше з'явилася у джерелах XVII—XVIII століть.

Буковинці

У Прикарпатті і Закарпатті мешкають деякі групи населення, які й донині не втратили своєї етнічної самобутності. Найбільш відомими серед них є українські горяни — лемки, бойки і гуцули. Лемки, що селилися по обидва схили Бескидів, у межиріччі Сяну і Попраду, а також західніше річки Уж, свою назву, найімовірніше, дістали внаслідок уживання в розмові діалектної частки «лем» у значенні «лише». Але є вчені, які висувають інші гіпотези щодо її походження. Зокрема, М. Худаш припускає, що вона утворилася від особистого імені Лемко. Пов'язують походження лемків і з білими хорватами — плем'ям, яке в VI—VII століттях переселилося з Карпатського регіону на Балкани. Нині, у зв'язку зі значним розселенням лемків на Львівщині, Тернопільщині, Миколаївщині та в інших областях країни, межа лемківської етнічної території чітко не визначена.

Гуцули

Ще одна етнічна група українських верховинців — бойків — селилася в межиріччі Сяну і Ломниці та у верхів'ях Ужа і

Тересви. Назву бойків дослідники тривалий час за аналогією з лемками виводили із особливостей їхньої лексики: вживання частки «бойє» у значенні «так». Але за гіпотезою І. Вагилевича і Я. Головацького, вона походить від пращурів бойків — кельтських племен бойїв, які у VI столітті до н. е.— І столітті н. е. заселяли Центральну Європу. Існує також припущення про походження цієї назви від особистого імені Бойко, що, можливо, був засновником роду чи вождем племені. Серед етнографічних особливостей бойків — своєрідний тип хати з ґанком і трибанні церкви із характерними опоясаннями, самобутня колористика, оздоблення і орнаментика в одязі.

Існує й багато версій щодо походження назви гуцулів. Ці верховинці живуть у Гуцульщині — краю, розташованому на найвищій частині Карпат. Тривалий час слово «гуцул» пов'язували з румунським «гоц» або «гуц» (розбійник), бо саме тут був поширений у XVII—XVIII століттях масовий повстанський рух народних месників — опришків, яких влада вважала розбійниками. Та більшість дослідників вважають, що назва утворилася від слова «кочул» — пастух, бо основним заняттям гуцулів завжди було тваринництво. За сучасним адміністративно-територіальним поділом Гуцульщина частково охоплює декілька районів Івано-Франківської, Чернівецької та Закарпатської областей. Особливості культури та побуту її населення проявляються в багатій на архаїчні мотиви народній творчості, збереженні до наших днів деяких магічних вірувань (примовки, заклинання), у народній архітектурі (церкви, гражди, оселі з ламаними дахами, вкритими гонтом), у мистецьких виробах з дерева, металу, шкіри й кості, багато орнаментованій кераміці, у мальовничому одязі, мистецтві писанкарства тощо.

Саме про всі культурно-побутові відмінності зазначених етнографічних зон країни й піде докладна розповідь у подальших розділах енциклопедії.

II

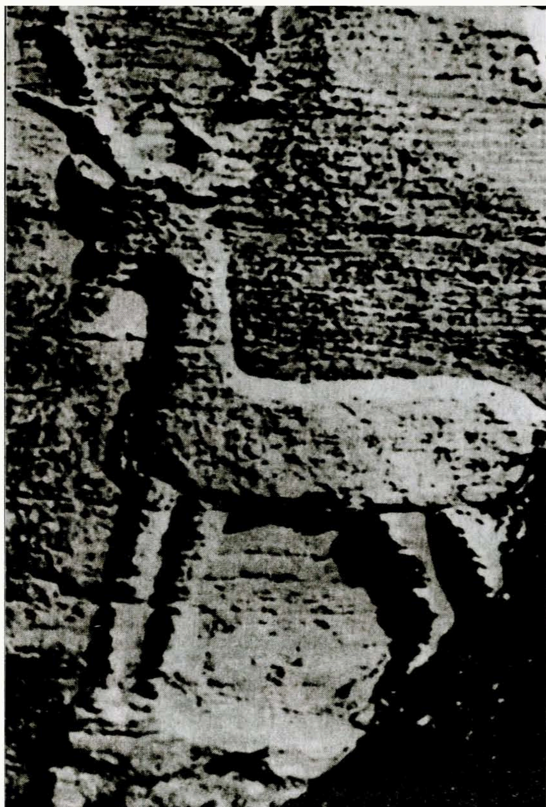
СВІТОГЛЯД, ВІРУВАННЯ ТА НАРОДНІ ЗНАННЯ УКРАЇНЦІВ

Витоки української міфології

Витоки світоглядних поглядів і вірувань давніх українців беруть свій початок у слов'янській міфології — сукупності міфологічних уявлень давніх слов'ян (праслов'ян) за часів їхньої єдності (до кінця І тисячоліття н. е.). У ній панували язичницькі культи, оскільки наші предки були впевнені в тому, що все в природі — і каміння, і вогонь, і дерево, і блискавка — живе і має надприродну силу. Спершу обожнення природних явищ та істот призводило до поширення фетишистських вірувань (від португальського fetiko — «зачарована річ»), тобто таких, коли люди гадали, що фетишизовані предмети (камінці, кістки, стулки річкових черепашок тощо) є живими і можуть мати охоронне значення (аму-

Рельєф із язичницького храму, знайдений у с. Буша на Вінниччині

Русалка

лети, талісмани, обереги), завдавати шкоди ворогові, викликати дощ, лікувати від хвороби й тому подібне. Такі амулети були знайдені в похованнях Васильківського могильника, у Кам'яній Могилі, що на Мелітопольщині.

Поряд з цим прадавні слов'яни вірили в існування різних духів (від грецького daimon — «дух», «демон») — зловорожих і добрих безплотних надприродних істот, які можуть переселятися з речі в річ або в людину і впливати на її життя. Найбільш поширеними були вірування в упирів і вовкулаків (перевертнів), полудниць, русалок і мавок, водяників і болотяників, польовиків і лісовиків, домовиків і берегинь, чортів і відьом. Не всі з цих таємних сил були ворожими для людини. Приміром, домовики, польовики та лісовики вважалися добрими духами, що оберігали домашнє вог-

Водяник та лісовик. Лубок XIX ст.

Найбільш олюдненим у народній уяві був образ лісовика. Українці уявляли його у вигляді трохи здичавілого пастуха. Він пасе свою череду (вовків, зайців, оленів) і дуже полюбляє жартувати над перехожими: може відібрати у них пам'ять і вони заблукають у лісі. А лісовик з того радіє, гучно сміється й плескає в долоні. Та ці його витівки не злі і рідко коли закінчуються бідою.

Цікаво, що, за народною уявою, Сварог прибирав чоловічого образу і жив поміж простих людей, піклувався про них. Його вважали винахідником плуга, він навчав селян молоти зерно на борошно і пекти з нього хліб.

нище, посіви, людину в полі та в лісі. Зазвичай усі вони наділялися людськими рисами як у зовнішності, так і в поведінці.

У людський подобі, але з цапиними або собачими ногами і ріжками на лобі, уявляли українці навіть чортів, наділяючи їх переважно негативними людськими рисами — лукавством, підступністю, впертістю — всім тим, що не личить робити. Тому нерідко, незважаючи на свої містичні властивості, чорт програвав у двобої з доброчинною людиною.

Зичливими до людей були й берегині — жіночі духи, що уособлювали материнську дбайливість. Окрім того, вони певним чином були пов'язані з водою: охороняли рибалок, піклувалися про дощі тощо.

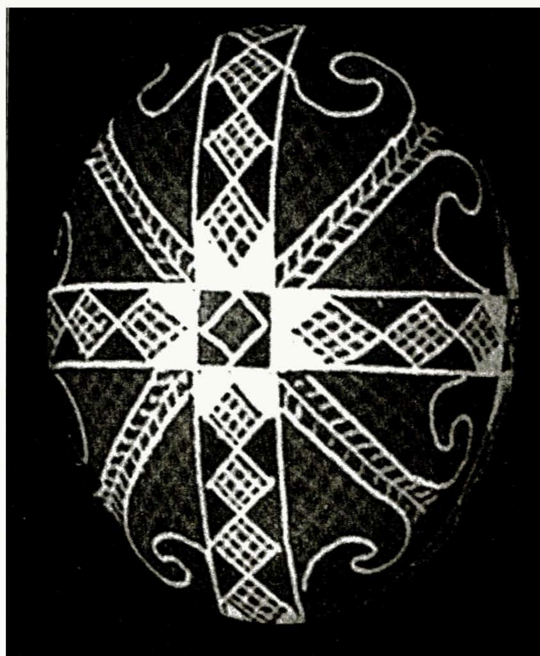
Особливе місце у віруваннях праслов'ян, а відтак і українців, відводилося культу предків. До нього були причетні образи рожаниць та Роду. Ці духи-заступники були уособленням продовження роду, єдності нащадків одного пращура. Вони також виражали ідею єдності урожаю і долі людини, допомагали жінкам-породіллям, впливали на плідність дикого звіра та худоби.

З часом на основі віри в духів почала зароджуватися віра в богів. Головним слов'янським прабогом був Сварог (імовірно, від санскритського «свар» —

Водяники домагаються людей. Малюнок XVIII ст.

небо, або, за іншою гіпотезою, — той, що все породив) — бог неба і вогню, а також ремесел, зокрема ковальської справи і ковалів.

Символ Дажьбога на писанці

Сварогів син — Дажьбог (Дажбог) — був владикою сонця і світла. Він давав людям життя і достаток. Мабуть, саме тому згодом його ім'я перетворилося на добре знайоме всім ритуальне звернення: «Дай, Боже», «Дай, Бог».

Із зміцненням у Київській державі князівської влади головні функції Сварога поступово перебирає на себе Перун. Він посідає перше місце в язичницькому пантеоні князя Володимира — серед так званих «Володимирових богів». Перун вважався богом вогню, дощу, грому та блискавки і водночас богом війни. Недарма, за переказами, його уявляли міцним і сивобородим чоловіком з луком та сагайдаком зі стрілами або камінням у руках. Саме йому воїни покладали «зброю свою, і щити, і золото».

Хоча Володимирові боги часом з'являлися у вигляді блискавки, вітру, змія або пса, частіше вони мали вигляд людини, додержувалися людських звичаїв, суспільних стосунків і способу життя. Приміром, войовничий Перун, іменем якого присягали князь і дружинники, роз'їжджав небом на громовій колісниці. Дажьбог жив у чудовому палаці, мав дванадцять царств і керував ними через своїх сестер, синів та спеціальних суддів. Образи української міфології відображували соціальні особливості суспільства, були близькими до природних форм. Недарма І. Нечуй-Левицький підкреслював, що «український народ у своїх міфах держиться міри; його фантазія не любить переступати за границі ненатуральних форм; вона любить правду і естетичність...»

Важливе місце на «київському Олімпі» відводилося також Стрибогу, який відав усіма вітрами, і Симареглу (Симарглу), функції якого й досі остаточно не визначені (достеменно відомо лише те, що він був пов'язаний зі священною цифрою сім). Пізніше українці називали його Переплутом. У чернігівському Борисоглібському соборі збереглося зображення крилатого пса, якого дослідники вважають Симарглом, а на одній з ілюстрацій до рукопису Апокаліпсиса (1708) він зображений у вигляді змія із сімома головами. Деякі вчені припускають, що це божество було охоронцем урожаю, посівів та землеробства. Цю думку підкріплюють малюнки на трипільському посуді, де зображено крилатого пса, який охороняє хлібний колос.

Зображення ще одного язичницького бога — Свентовида — мало чотири голови, розташовані ліворуч, праворуч, спереду і ззаду. Саме такий вигляд має Збруцький ідол кінця X століття, що зберігається у Краківському музеї. Свентовида визнавали «богом богів», тобто найвищим над богами, що був пов'язаний із війнами і перемогами.

Серед Володимирових богів лише одна фігура була жіночою. Вона належала Мокоші — покровительці пологів і породіль, богині плідності. З часом вона постає покровителькою дому, сім'ї, життєвих благ, добробуту, як добродійниця вівчарства і прядіння. Її вважали «матір'ю врожаю» і тому нерідко зображували на рушниках в образі жінки з піднесеними вгору руками — вона просить у неба дощу для землі.

Цього крилатого пса з Борисоглібського собору в Чернігові дослідники вважають Симарглом

Менш визначними язичницькими божествами давніх українців були Див, Обида, Желя, Троян,

Зоруцький ідол

Купайло, Коляда, Ладо і Лада (останні уособлювали любов, весну, щастя та вірне подружжя).

Близьким за значенням до богів «київського Олімпу» був і Велес (Волос). Ще до князювання Володимира його ідол уже стояв на київському Подолі. Він був відомий передусім як «скотій бог» — захисник худоби та пастухів, вівчарів, чередників, а також як покровитель торгівлі. Через те з великим шануванням до нього ставилися не лише селяни, а й ремісники і купці. Образ Велеса надзвичайно символічний для української міфології, бо він втілює в собі головну ідею ментальності українців — досягнення добробуту за допомогою праці на землі.

Язичництво і християнство

Прийняття 988 року в Київський державі християнства призвело до знищення язичницьких ідолів, заборони язичницької віри та її обрядів. Проте пережитки її у свідомості народу збере-

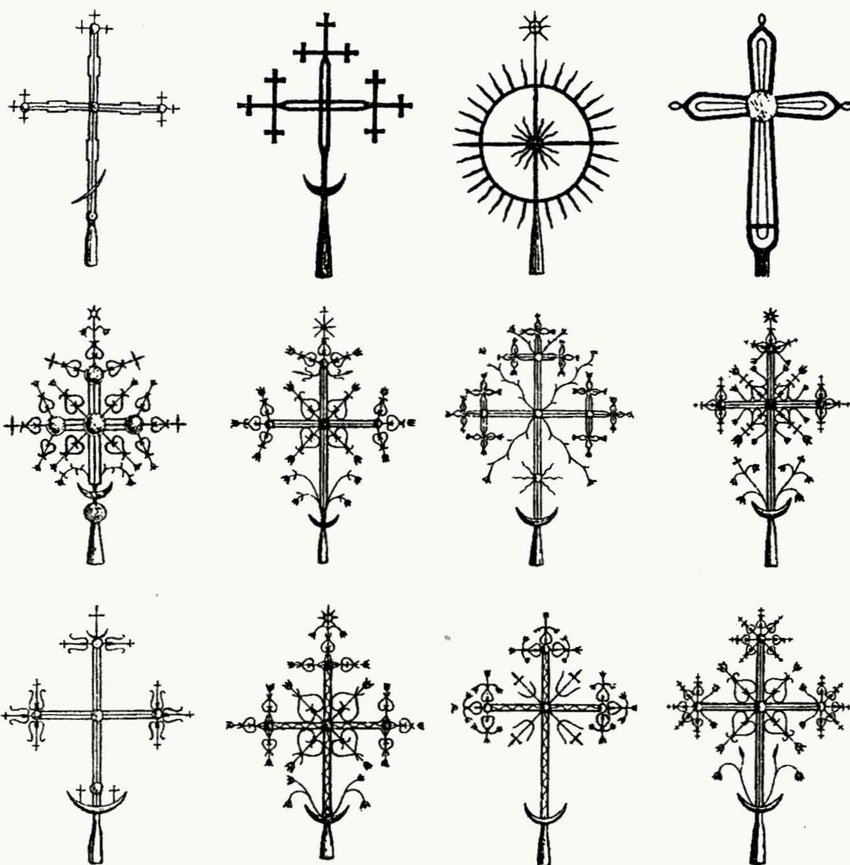
глися. Давні боги східних слов'ян не зникли, а злилися з образами християнської релігії і продовжували жити під іншими іменами. Так, бог-громовик Перун прибрав ім'я Іллі-пророка, а «скотій бог» Велес набув одразу кількох образів: святого Власія — покровителя худоби, святого Миколи Угодника — захисника родючості та святого Юрія — покровителя диких тварин, людей та земних плодів.

У християнському пантеоні з'явилися й інші святі, які «перейняли» функції прадавніх слов'янських богів: Флор та Лавр — захисники коней, Зосима і Саватій — покровителі пасічників, Параскева П'ятниця — добродійка хатнього господарства та прядіння. Але більшість язичницьких персонажів християнською релігією була зарахована до нечистої сили. Нею населили пекло, підземний світ, болота, лісові хащі, ями та яруги, а небо відвели для праведних, божественних сил. Земля ж вважалася місцем боротьби цих двох начал, а душа людини — осередком цієї боротьби.

Сталі язичницькі вірування поєднувалися у свідомості народу з християнською релігією протягом багатьох століть. Існують вони й досі. Християнство уживається з народними повір'ями, вірою в чаклунство, «порчу», наврочення. Чимало язичницьких рис присутні й у багатьох християнських традиційних святах, які значною мірою збігаються з народним хліборобським календарем і супро-

Отці церкви. Вівтарна мозаїка у Софіївському соборі Києва

Різновиди хрестів на українських церквах XVII—XVIII ст.

воджуються давніми обрядами. Так, свято Благовіщення випадає на весняне рівнодення, а Воздвиження — на осіннє рівнодення, тобто той час, коли земля або пробуджується від сну, або засинає. Майже в усіх слов'ян ці дні пов'язані з культом змій, які нібито виходять із землі, а потім в неї входять. Різдво Христове і Різдво Іоанна Предтечі, більше відоме як свято Івана Купала (у середині літа), майже збігаються з днями зимового і літнього сонцевороту. Дванадцять днів від різдвяного Святвечора до Хрещення заповнені різними язичницькими ритуалами: ходінням по домівках колядників і ряджених, щедруванням, ворожіннями про погоду на наступний рік, про майбутній врожай, про людські долі. Так, у Поліссі на Святвечір побутував такий обряд: господар ховався за купу пирогів, і це мало, як гадали люди, забезпечити врожай у новому році. Поширені були й ритуали, присвячені культу предків, зокре-

ма запрошення душ померлих батьків до святої різдвяної вечері чи новорічної трапези.

Виконувалося також багато давніх обрядів, які мали боронити людей від хвороб, наврочення та різних проявів нечистої сили. Приміром, у Вербну неділю було поширене биття хлопчиків гілочками верби з приповідкою: «Верба б'є, не я б'ю!» Воно сприймалося не лише як забава, а й як охоронна дія, що мала відвести хвороби і негаразди. Тому обряд завершували побажанням: «Будь здоровий, як вода! Будь багатий, як земля, і рости, як верба!»

Елементи язичницької віри в українців особливо відчувалися під час святкування Великодня, Трійці, Різдва, Масниці, Благовіщення та купальського дня. У ніч напередодні Івана Купала молодь після купання в річці пускала вінки по воді, питаючись долі, стрибала через багаття, на якому палили солом'яну ляльку. До очищаючої сили вогню зверталися і на Масницю: спалювали дерев'яне чи солом'яне опудало — символ відходу зими.

Сліди старовинних народних вірувань й дотепер можна знайти у багатьох звичаях: залишати при стрижці овець жмуток вовни для богині Мокуші, приносити до церкви на день святого Іллі (колишнього Перуна) колосся жита та зелений горох («щоб Перун не спалив») або проводити на його честь Громові свята (поширені переважно у гуцулів), відзначати закінчення жнив «бородою», тобто залишати на стерні прикрашений жмут колосся, щоб добре вродилося на наступне літо тощо.

Поєднання язичницьких і християнських вірувань і традицій у світогляді нашого народу деякі вчені вважають двовір'ям, інші ж пояснюють це особливостями української ментальності. Адже як у старі часи, так і через тисячі років українці ладні діяти за принципом: «Бога люби, але і чорта не гніви».

Пускання вінків по воді у ніч на Івана Купала

Слідами давніх легенд і повір'їв

Віра давніх українців в існування надприродних сил — богів і духів, народні уявлення про творення світу, походження тварин і рослин нерідко ставали підґрунтям для виникнення всіляких легенд і повір'їв, які передавалися усно з покоління в покоління. Більшість з них досі живе в народній свідомості.

Іще зі слов'янської міфології відомий міф про те, як бог-громовик Перун, що перебував на небі, переслідував свого змієподібного ворога Велеса, який жив на землі, через те, що той викрадав худобу, людей (а за деякими варіантами — дружину громовика). Велес ховався то під деревом, то під камінням, обертався людиною, конем, коровою. Щоб дістати його, Перун розщеплює дерево, розколює каміння, кидає стріли, а після перемоги над Велесом посилає на землю дощ, що дарує родючість.

Збереглася в народній пам'яті й красива романтична легенда про походження Стрибога. У ній розповідається про те, як Перун вирішив забрати до себе вродливу дівчину Поляну і зробити її богинею. Закоханий у неї юнак Стриба в розпачі наклав на себе руки. Тоді спохмурнів Перун і сказав: «Ні, не хочу, щоб на злюбі моєму лилися кров і сльози». Зробив він красуню Тополею, а Стрибу оживив, забрав його на небо і зробив господарем усіх вітрів на світі — Стрибогом.

Попри шановне ставлення до богів, переважна більшість повір'їв в українській міфології пов'язана з надприродними силами нижчого рангу: лісовиками, польовиками, чортами тощо. Ось, приміром, яка легенда існувала про їхнє походження. Бог одного разу розсердився на ангелів і прогнав їх з небес. Попадавши на землю, одні з них потрапили в поле і стали польовиками, другі — у ліс і стали лісовиками, треті — у болото і стали болотяниками.

Легенда (у перекладі з латинської буквально означає «те, що треба прочитати») — це фольклорна розповідь про щось дивовижне й фантастичне, яка сприймається і розповідачем, і слухачами як достовірна.

В українському фольклорі, особливо гуцульському, є багато розповідей ще про одного лісового чоловіка — Чугайстера, який не згадується в міфології інших слов'ян. За переказом, записаним В. Гнатюком, це заклятий чоловік, який блукає лісами, і «ніхто його не вб'є, ані з'їсть, бо так йому "пороблено"». Він чатує на нявок, а зловивши їх, з'їдає. «Чоловікові не робить зла, хіба просить чемно у танець, а відтанцювавши своє, відпускає. Деколи обороняє навіть людей від шкоди».

Найбільшої достовірності у народних повір'ях мали образи мавок (русалок). Їх уявляли у вигляді молодих вродливих жінок, які живуть переважно у воді або в лісі і полюбляють лоскотати перехожих. Образ мавки опоетизований у багатьох літературних творах, передусім у «Лісовій пісні» Лесі Українки. І хоча він створений художньою фантазією поетеси, в основі його лежать народні перекази, поширені переважно на Волині. Не менш чарівна легенда про Повелительку Озера і вродливого юнака Волина описана в романі сучасного українського письменника Юрія Покальчука «Озерний вітер». Тут образи давньої волинської міфології дивовижно переплітаються з реаліями простого людського життя. Інколи важко розібрати, де кінчається земне існування героїв і починається потойбічне, легендарне. Люди перетворюються на міфічні істоти, а боги та духи виявляють людські почуття. Саме такий підхід був притаманний і народній творчості.

Кам'яні ідоли західних слов'ян. Х ст.

Значна частина народних переказів про «нечисту силу» присвячена розповідям про чортів. Але попри жах, який викликали ці істоти у людей, ставлення до них в українців було дещо глузливе. За народними повір'ями, людина часто перемагала лукавого й підступного, але не дуже розумного чорта. За приклад може правити хоча б такий переказ, записаний П. Чубинським: «Один чоловік, бажаючи зробитися багатієм, викопав великий «льох», залишивши в ньому маленький отвір, до якого могла уміститися лише шапка, в якій він зробив діру, і, призвавши чорта, сказав тому: «Насип мені ото повну шапку золота, то я віддам тобі мою душу». Багато коштувала чорту хитрість мужика, проте задовільнив він його бажання і одержав умовлену винагороду. Тому люди й дивляться неприязно на кожного багатія-мужика, що зробився багатим ні з того ні з сього».

Русалки. Худ. Т. Шевченко

Не менш цікаві народні повір'я, записані П. Чубинським під час його етнографічних експедицій до Київщини і Поділля. В одному з них дуже дотепно розповідається про те, як чорт будував першу хату: «Побудувавши її, він не зробив вікна, і тому в ній було темно. Не знаючи, що зробити, щоб у хаті стало світло, він узяв мішок і нумо носити ним сонячне світло; що принесе, випустить в хаті, а світла все ж нема. От приходить Бог і питає в нього, що він робить. Чорт відповідає, що він побудував хату, але в ній темно як уночі... «Подаруй її мені, — сказав Господь, — то я зроблю». — «Бери, а то мені вже надокучило носити». Тоді Господь зробив три вікна, і в хаті стало світло. З тих пір люди почали будувати хати».

Інше повір'я пов'язане з народним уявленням про те, що чорти водяться в очереті. Одного разу чорт почав просити Бога віддати йому у власність гречку та овес. Бог виконав його прохання. Чорт так зрадів, що, навіть забувши подякувати Богові, побіг собі підстрибуючи. Коли тут зустрівся йому вовк, який, побачивши незвичайну радість чорта, голосно гукнув до нього: «А чого це ти скачеш?» Перелякавшись від несподіваної появи вовка, чорт навіть забув про дарунок і замість того, щоб відповісти: «Бог подарував мені гречку та овес» — сказав: «Бо мені Бог дав очерет і осот». Люди стверджують, що чорт і досі не пам'ятає, що подарував йому

Спаситель, і тому володіє лише очеретом і осотом. Саме таким, трохи пришелепкуватим і простуватим, виводив за народною традицією образ чорта у своїх творах і М. В. Гоголь.

Чимало народних переказів було присвячено явищам природи, небесним світилам, порам року тощо. Ось, наприклад, яке повір'я побутувало у Старокостянтинові (сучасна Хмельниччина): «Сонечко опівдні йде по небі, там трохи спочиває, підвечір йде зовсім на спочинок, вночі спить і раненько встає. На сході перше жила гарна панна, і як тільки сходить сонечко, то вона його вмиває, обтирає гарненько, од того сонечко раніше ліпше світило, як тепер». А мешканці Новоград-Волинського, що на Житомирщині, переказували таке: «Місяць — чоловік, створений Богом водночас із сонцем і названий сонцевим братом. Плями на місяці пов'язані з історією про двох братів — Каїна та Авеля. Вони посварилися на току свого батька, і Каїн підняв Авеля на вили. За це вбивцю по суду Божому не могла прийняти ні земля, ні вода і ніяке інше місце, крім місяця, який за прийняття без волі Божої в своє житло Каїна має на своєму обличчі відбиток страшного гріха Каїнова».

Так само, як небесні світила, поставали в народній уяві живими істотами літо й зима. Літо уособлювалося у вигляді молодої дівчини, дуже щедрої та багатої, а зима — у вигляді старої з великими зубами і кістлявими пальцями, непомірно скупої та бідної. За повір'ям, на свято Стрітення Господня вони зустрічалися й вели між собою розмову. Дівчина-літо питала стару-зиму: «Чому ти йдеш з такої-то сторони і що ти доброго там зробила?» — «Нічого мені вже там бути, — відповідає зима, — все, що було, я з'їла, виснажила всі комори, клуні й склади і тепер, гадаю, не швидко все це наповниться». Дівчина-літо каже: «Шкода мені тих людей — треба поспішати до них, щоб дарувати їх усім, чим можу».

Чорт і відьми

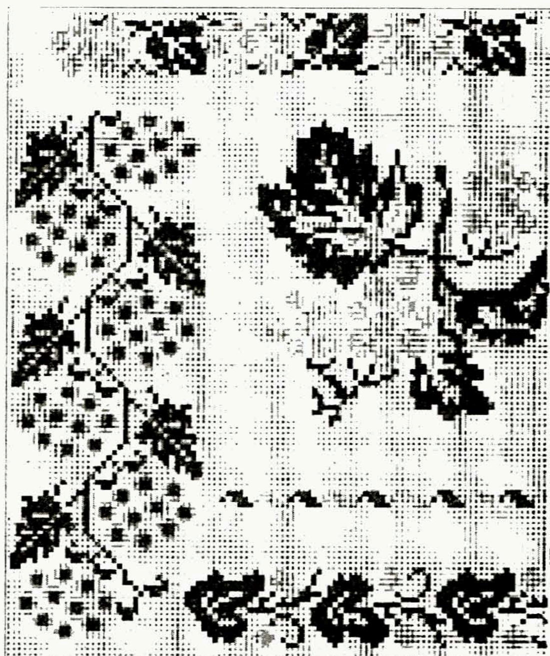
Дещо інше, але таке ж красиве повір'я про пори року було поширене на Харківщині: «Йде літо проти зими і несе квіточку таку гарну, гарну, а зима несе казанок льоду. Літо як тільки показало свою квіточку, так лід той в одну мить і розтанув. А на зиму — вже йде зима проти літа у кожусі і червоних чоботях, у капелюсі та рукавицях; як показала свій лід, так тая квіточка за мить й обсипалася».

Та найбільш цікаві й поетичні перекази створювали українці про тваринний і рослинний світ. На Поділлі побутувало таке повір'я про походження чорногуза: «Коли Бог переконався, що гадюки, вужі й усі отруйні комахи роблять багато шкоди людині, то зібрав їх усіх в один мішок і доручив якомусь чоловікові кинути його в море, попередивши, щоб він ні в якому разі не заглядав у нього. Та чоловік не втерпів: подивився-таки у мішок, і звідти розбіглися вужі, гадюки та чирва і розповзлися по всьому світі. Покарав за те Бог чоловіка, перетворивши його на чорногуза та звелівши йому ходити по всьому світі й збирати розпущених гадів».

Зворушливу легенду про походження ще однієї символічної для українців пташки — зозулі розповідали на Волині: «Мала мати двоє дітей в хаті. А як заслабла, то й злягла чисто. Просить вона пити: «Дітки, дайте води напитися». А діти граються між собою, навіть не чують. Зжалилася вона тут та й вилетіла у вікно зозулею. Побачили діти, що мати пташкою полетіла, злякались, що зостануться самі. Набрали в кружку води, побігли за нею: «Мамо, мамо, нате вам води, нате води!» А вона як полетіла, то так і не повернулась, на дітей нагнівалась. А тепер кує зозулею, тужить за ними. Материне серце все одно за дітьми болить». Нібито продовженням цієї легенди є переказ про походження лісової квітки, яку в народі називають «зозулині сльози». У ньому також ідеться про пташку-бездомницю, яка плаче за своїми дітьми, гублячи по лісу гіркі сльози, на місці яких виростають червоно-лілові квіти.

Найулюбленіше дерево українців — калина, яка навесні квітувала білим цвітом, а восени чарувала всіх своїми червоними кетягами, вважалася символом дівчини, втілювала любов до рідного краю. Недарма в народі кажуть: «Без верби та калини нема України». З цим деревом пов'язана така старовинна легенда. Колись на Україну нападали турки й татари. Усе вони нищили на своєму шляху, а дівчат і хлопців забирали в полон. Одного разу хотіли вони забрати із собою першу красуню села, але дівчина почала тікати. І була б утекла, та на лихо зачепилася за дерево своїм червоним намистом. Намисто розірвалося, і посипалися на землю червоні намистинки. Схопили вороги красуню й повезли в чужу

сторону. Там вона і загинула. А червоні намистинки зійшли по весні і виросли з них прекрасні дерева з червоними ягідками, які люди назвали калиною.

Так зображували калину на вишиванках

Оспівується в легенді й вишневе дерево. Буцімто жила колись над річкою Буг одна вродлива дівчина. Покохалася вона з молодим пастухом, але батьки віддали її заміж за старого воєводу. Кілька днів готувалося весілля. Нарешті одягли дівчину в розкішне біле вбрання і повезли до церкви вінчатися. Неподалік від храму побачила дівчина свого коханого. І вмить весільне вбрання нареченої наче розтануло і попливло білими пелюстками над землею. Обняла дівчина ніжним цвітом усю рідну землю, подарувала себе добрим людям. Відтоді вишня — вічна наречена — щороку вбирається у біле мереживо квітів, наче у весільний наряд.

Гарна легенда існує в народі й про чудові властивості ніжної і запашної конвалії, що цвіте в травні. Розказують, що, вперше розквітнувши, побачила вона прекрасну весну і ніяк не могла натішитися її неповторною красою. Своїм теплом весна так зачарувала лісову квітку, що та наповнилася внутрішнім щастям, яким квітне й досі, але лише навесні.

Окрему групу в народному фольклорі становлять легенди про рослини, пов'язані з русалками та мавками. Ось що, приміром, розповідається про походження водяної лілії (латаття). Одного разу вранці, коли русалка випливала на поверхню озера, прийшов до нього юнак. Тільки-но він нахилився над водою, як перед ним з'явилася прекрасна русалка. Вона хотіла завести його в озеро і занапастити, але, глянувши на гарне й мужнє юначе обличчя, закохалася в нього. Він пішов, а русалка ще довго дивилася йому

Русалки. З літопису

вслід, сподіваючись на його повернення. Так вона й лишилася на воді, і вже ніколи не поверталася на дно, перетворившись на білу водяну квітку.

У старовинній поліській легенді оспівується інша квітка — синя польова волошка. У ній ідеться про ставного й високого парубка Василя з блакитними очима, що жив у давнину в поліському селі. Якось він ішов полем і побачив у житі гарну дівчину. Сподобалася красуня Василеві, і погодився він піти з нею жити у її далеке село. Ось день ідуть вони полем, другий, а села все не видно. «Еге, — думає собі хлопець, — щось тут не так». Та й став він уважніше придивлятися до своєї супутниці. Побачив її легку ходу, від якої й трава не гнеться, бездонні очі, що миттєво змінюють колір, і здогадався, хто вона. Кинувся тікати, та спутались йому ноги в житі і впав він знесилений. А тут і мавка підбігла. «Не пущу! — кричить. — Залишайся тут зі мною!» І виникла замість Василя синя квітка волошка, яку ще називають васильком.

Безліч легенд присвячено папороті. З цією рослиною в українців пов'язано багато марновірств: вважається, що людина, яка зірве цвіт папороті в ніч на Івана Купала і збереже його при собі, матиме дар прозорливості. Важко дістати цю квітку, бо «нечиста сила» пильно охороняє її. В одному з народних повір'їв розповідається про селянина, який у Купальську ніч розшукував у лісі своїх волів. Коли йшов він повз кущі папороті, квітка впала йому прямо в постоли. Селянин відразу дізнався не тільки про те, де його воли, а й про місце, де схований великий скарб. Зрадів він несподіваному багатству, коли звідкись узявся якийсь пан у розкіш-

ному вбранні, підійшов до нього й запропонував поміняти свої чоботи на селянські постоли. Щойно селянин погодився, як пан з постолами зник, а селянин позбувся прозорливості й зробився ще дурнішим, ніж був.

У деяких повір'ях про рослини відбивалися окремі риси родинного і суспільного життя українців. Олександр Потебня і Павло Чубинський наводять різні варіанти переказів про походження назви однієї й тієї ж квітки: братки, братчики, сестричка, брат-і-сестра, іван-та-мар'я. Найпоширеніший з них такий: «Рослина «братки» дістала цю назву від того, що на одному стеблі її буває дві квітки: синя і жовта, як брат із сестрою... Про «братків» розповідають так. Були собі брат і сестра, і пішли вони мандрувати. Довгий час вони не бачились, а зустрівшись, не могли впізнати один одного. Та сестра сподобалася братові, і вони обвінчались. Потім довідалися, що вони — брат і сестра... І брат сказав: «Ну, сестро, підемо в поле і посіємося, ти будеш цвісти ліловим, а я жовтим».

Цікавий народний переказ існує про наперстянку — скромну та запашну квітку, віночок якої своєю формою трохи нагадує наперсток. У ньому розказується про дівчину-сироту, яка таємно зберігала два наперстки, подаровані колись їй матір'ю. Одного разу, коли дівчина бавилася ними, лиха мачуха забрала їх і закопала в садку. А навесні на тому місці виросла незвичайна рослина з великими гарними квітами, схожими на наперстки.

Щодо історії виникнення народної назви добре відомої всім трави грицики, то вона не стільки нагадує легенду, скільки свідчить про те, як у давнину українці пізнавали природу й накопичували практичний досвід з використання дикоростучих рослин. У ній ідеться про те, як сільський хлопець Грицько пас громадську череду. Одного разу він об щось перечепився й дуже забив ногу. З рани точилася кров. Щоб хоч трохи затамувати кровотечу, він нарвав трави і приклав її до рани. На диво, кров перестала точитися, за якийсь час хлопець одужав. Грицько розповів людям про те, що з ним сталося. Відтоді цю рослину й почали називати грициками. Її досі широко застосовують в народній медицині.

Традиційні уявлення і знання українців про природні явища

Система народних уявлень і знань українців про природні явища створювалася в результаті вікових спостережень за довколишнім світом. Вони об'єднувалися в самобутню національну філософію — народний світогляд.

За визначенням видатного українського вченого Д. Чижевського, «народний світогляд є національно-зумовлене становисько даного народу до світа та життя. Він виявляється і в тім, що цей народ в світі любить, чого в житті він уникає, що в людині найвище оцінює, до чого ставиться негативно».

Традиційні народні знання українців з математики, метрології, астрономії, метеорології, медицини мали прикладний характер. Вони використовувались у господарстві. Так, народна астрономія як наука була відома в Україні ще з XVI століття. Ще з давніх-давен українці, навіть не маючи ніяких пристроїв, аби визначати час доби або сприятливий для сільськогосподарської праці період, чи зорієнтуватися на місцевості, використовували знання про розташування основних сузір'їв на небозводі. Сузір'я мали самобутні українські народні назви: Велика Ведмедиця — Віз; Мала Ведмедиця — Малий Віз; Лебідь — Хрест; Волосся Вероніки — Волосожари; Плеяди — Стожари; Венера — Вечірня зоря (ввечері) і Вранішня зірка (на світанку).

Місцезнаходження сузір'їв та зірок над обрієм було основним мірилом часу. Наприклад, коли Віз перевернувся — скоро світатиме. Головним нічним орієнтиром був Чумацький Шлях (Молочний Шлях). По зорях і Сонцю українці, як і всі у світі, орієнтувалися на місцевості, а своєрідним календарем був Місяць. А запорізькі козаки, як зазначав Г. де Боплан, уже в XVI столітті використовували й «нірембeрзький квадрант» — найпростіший компас.

Уявлення українців про небесні світила та будову Всесвіту мали матеріалістичне підґрунтя: земна куля, на їхню думку, виглядала у системі Всесвіту як «жовток у яйці», Місяць — як «небесний камінь», а «сам світ круглий, як яблуко, йому нема ні початку, ні кінця».

Ось лише деякі з народних прикмет: увечері сонце заходить за хмару — буде дощ; чистий захід сонця — на добру погоду; стовпи біля місяця — на вітер; місяць-молодик сходить ріжками вниз — на дощ; хмари рухаються проти вітру — негода; духота в повітрі — на грозу; сіль чи хліб вологі — на дощ; дим з труби стелиться — на відлигу, а стоїть стовпом — на мороз; качки, кури стоять на одній нозі чи ховають голови під крила — до холоду; ранній відліт птахів — буде рання зима; ворони збиваються зграями і сідають на верхів'я дерев — на мороз; горобці купаються в пилюці — на дощ; багато лушпиння на цибулі — буде люта зима.

В основі народної української метеорології були народні прикмети, спостереження, що давали можливість прогнозувати погодні зміни на близький чи віддалений час.

Були й особливі прикмети, пов'язані з дохристиянськими та

У народній творчості збереглося багато приказок, в яких відображені прикмети, присвячені погодним умовам:
- **«Буває год, що на день сім погод»,**
- **«Тиха погода, хоч мак сій»,**
- **«Грім гучний, а дощик малий»,**
- **«Як нема дощу в час, то нема і хліба в нас»,**
- **«Не треба дощ просити, він прийде, як будемо косити»,**
- **«Хоч мороз і дошкуляє, зате комарів немає».**

християнськими святами. У такі дні українці мали змогу не тільки визначити стан природи на певний період, але й заздалегідь довідатись, яким буде майбутній урожай у садку, на городі чи в полі. До таких свят належать: Явдохи, Благовіщення, Стрітення, Сорок святих, Покрова, день Святого Юрія. Так, у свято Явдохи-плющихи (14 березня), що за старим стилем припадало на перший день весни, люди особливо пильнували, якою буде погода, щоб скласти прогноз на весну і літо. Народ помітив: якщо в цей день вода капає зі стріх, то ще довго буде холодно; якщо гарний день видався — на врожай огірків та опеньків, та й усе літо буде погоже. Особливими були й прикмети Благовіщення (7 квітня) — одного з найбільших весняних свят. Селяни з особливою повагою ставилися до нього, бо вважали, що «Бог у цей день благословляє всі рослини», а тому братися за роботу гріх великий. Але вони уважно стежили за погодними умовами. Народна спостережливість ніколи не зраджувала: яка погода на Благовіщення — така і на Великдень; гарна погода — гарний врожай; туманний ранок — повінь на річках; якщо лежить сніг — літо неврожайне.

Самобутня народна математика, геометрія, механіка та метрологія ставали в нагоді українцям при лічбі, визначенні відстані, вимірюванні площини, будівництві хат, вітряків, культових споруд. При вимірюванні довжини речей та відстані застосовували міри довжини, що були пов'язані з природними рухами людини: ходінням, розведенням пальців, розмахом рук (п'ядь, лікоть, ступня, сажень, аршин). Сипучі речовини вимірювали такими народними одиницями, як мірка, фунт (400 г), пуд (16 кг), лантух (5 пудів). Урожай обчислювали копами (60 снопів), хурами, возами. Рідину — воду, молоко, горілку — міряли квартами (дві пляшки), гранцями (чотири кварти), відрами (10—12 л).

Оригінальні засоби вимірювання були у вжитку в карпатських горян. У ткацькій праці вони використовували загальнослов'янські одиниці — чисниця (три нитки), пасмо (10 чисниць), моток (30 пасом). А під час косовиці вимірювали збирання толоки виробничою мірою «на одного косаря».

Найбільш розвиненою була народна ветеринарія та медицина.

Знахар. Худ. Т. Шевченко

Особливе місце серед лікувальних засобів посідали трави, продукти тваринного походження (жири, молоко), мінерали (пісок, вода, сіль, глина, гас, сірка, крейда). У традиційній народній медицині переважало домашнє лікування. У серйозних випадках селяни зверталися до знахарів (відунів), серед яких були костоправи, кровопускателі, баби-повитухи, травники. Своєрідними дантистами виступали ковалі. Деякі знахарі виконували різноманітні дії та обряди. Найпоширенішим магічним засобом була словесна (вербальна) магія: замовляння, примовки, особливі молитви.

Українці здавна розумілися на догляді за свійськими тваринами і знали засоби їхнього лікування. Універсальними ліками в народній ветеринарії були дьоготь і квас. Рани засипали товченим листям сухого ренника. Також поширеним було лікування за допомогою масажу, коли об'їдалася тварина. Хворим птахам давали вугілля та крейду.

Не маючи навіть уявлення про хімічний склад речовин, народні умільці виробляли за традиційними українськими рецептами безліч барвників, використовуючи дари живої природи. Практично з кожної билинки, що росла в полі, на городі чи в лісі, отримували стійкі барвники. До того ж досконало знали, в який день слід збирати рослини, щоб колір був якнайчистіший. Так, материнку та мокринку збирали тільки вдосвіта 5 травня, на день Святого Луки. А з деяких рослин виготовляли навіть декілька фарб. Наприклад, з дикої груші: з кори — темно-коричневу, з листя — жовту. Для фарбування використовували й різні сорти глини. Але найбільший попит, навіть у іноземців, мала багряна, або червона фарба.

Народні «хіміки» тримали цей рецепт у глибокій таємниці, бо навіть візантійські купці ще в X столітті відряджали за ним цілі каравани у Київську Русь. А виготовлявся барвник із сокоживної комахи кошенілі.

Узагалі українці були добре обізнані з рослинним і тваринним світом: знали понад тисячу видів рослин, близько 600 видів тварин, понад 10 000 комах, риб і плазунів. У своїй господарській діяльності вони вміло використовували природні якості дерев. Приміром, дуб шанували за його міцність, вологостійкість і довголіття і використовували його деревину при будівництві жител, виробленні осей для возів, бондарних виробів, а кору — при вичинці шкір. А от деревина берези рідко слугувала будівельним матеріалом, частіше з неї робили столярні вироби, а з кори виготовляли дьоготь. Рівна й м'яка деревина тополі (на Правобережжі її називали явором) йшла переважно на виготовлення човнів, дуплянок, та чи не найбільше це дерево цінувалося як декоративна рослина, яка швидко росла і милувала око своєю стрункістю, тому нею обсаджували шляхи, садиби. А в багатьох народних піснях тополя постає символом краси й кохання.

Природними барвниками, що не становили для малечі будь-якої небезпеки, на відміну від багатьох сучасних хімічних фарб, розмальовували дитячі іграшки.

Важко уявити український пейзаж і без верби та калини. Оскільки перша полюбляє добре зволожені місця, за розташуванням вербових дерев селяни визначали підземні джерела і копали там криниці. Виробляли з неї й багато побутових речей. Калину теж висаджували біля криниць, але найбільше — під вікнами хат або біля порога. Вона була не тільки декоративною рослиною, а й символом дівоцтва, цнотливості, тому кетяги калини широко використовували у весільних обрядах. Необхідними супутниками в житті українського селянина-степовика були терен та черемха, відомі своєю живучістю й невибагливістю. Їхні плоди використовували для приготування різних страв і напоїв (зокрема, наливки — «тернівки»).

Чимало уявлень мали українці про вдачу та повадки багатьох звірів, будову їхніх барлогів, нір чи гнізд. Наприклад, вони розрізняли хижих ведмедів, так званих «конинників», що нападали на коней, і «вівсянників», які полюбляли пастися у вівсах і вживали здебільшого рослинну їжу. Ведмеді вважалися хоча і шкідливими (для пасік), але розумними звірами, що дуже рідко нападають на людину, на відміну від вовків, які були небезпечними не тільки

для людей, а й для свійських тварин. Хитрим і підступним звіром уявлялася людям лисиця, яка завдавала шкоди птахівництву. Серед птахів найулюбленішими були сокіл та орел, які виступали символами свободи й гордовитості. Приязно ставилися українці до лебедів, чайок, зозуль. А лелеку вони вважали символом сонця й родинного щастя і були раді, коли цей птах селився біля хати. Багато уявлень, як позитивних, так і негативних, пов'язувалося в народі й з такими птахами, як сова, пугач, ластівка, жайворонок, журавель, галка тощо.

За народним світоглядом, людина була невід'ємною частиною природи і мала жити за її законами. Навіть вік людини, за аналогією з природою, прирівнювався до певних пір року: дитинство — весна, молодість — літо, зрілість — осінь, старість — зима.

Оригінальні й своєрідні народні знання українців, багатий народний досвід поклали початок багатьом сучасним галузям науки.

Морально-етичні народні норми

Протягом багатьох століть український народ створював і вдосконалював певні морально-етичні норми свого життя. Вони були тісно пов'язані з народним світоглядом, відбивалися на способі життя й рисах характеру українців.

Головним джерелом народної моралі завжди були повага і любов до вільної праці, особливо хліборобської. Вшановувалися й різні ремесла, до яких українці мали неабиякий хист. Свідчення тому можна знайти хоча б у славнозвісному «Описі України» Г. де Боплана. На його думку, серед українських козаків «трапляються знавці усіх ремесел, необхідних людині: теслі для будівництва житла і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці та інші. Вони добре виготовляють селітру, якої вельми багато на цих землях, і роблять з неї чудовий гарматний порох. Їхні жінки прядуть льон і вовну, роблять з них полотно і тканини для щоденного вжитку. Всі вони добре вміють обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати всілякі м'ясні страви, варити пиво, хмільний мед, брагу, оковиту тощо».

Працелюбні, вправні, досить кмітливі, здібні до сприйняття нового — так характеризують українців у багатьох етнографічних джерелах та історичних пам'ятках. Саме ставленням до праці вони вимірювали, чого варта людина, і засуджували або зневажливо ставилися до ледарів. Недарма серед українських народних приказок кількість тих, що присвячена цим темам, чи не найбільша. Ось лиш деякі приклади: «Як дбаєш, так і маєш», «Хто пізно встає,

Етика — це сукупність оцінок і моральних норм, що їх диктує певна епоха та спільнота чи конкретна їх система, тобто моральність. А поняття «ментальність» означає напрям (склад) думок, сукупність навичок і настанов, які притаманні окремій людині або суспільній групі, народові.

в того хліба не стає», «Вставай до сходу сонця, працюй до ночі, то їстимеш калачі», «Де господар не ходить, там нивка не родить», «Добрий чоловік без роботи, що бджола без меду», «Праця — то здоров'я, лінивство — то хвороба», «Робочому росте горб на плечах, а лінивому — на животі», «Буде той голодний, хто жнивами шукає холодочку», «Люди працювали, а він повітрям торгував», «В умілого руки не болять», «Робота мучить, кормить і учить». Таке ставлення до праці є суттєвою складовою української ментальності.

Не менш важливими морально-етичними чинниками для українців було утвердження в житті ідеалів добра, краси, гуманних взаємин, знання й повага до свого родоводу, почуття високого громадянства. Українська народна педагогіка мала цілеспрямовану й досконалу систему родинного виховання дітей та молоді. Шанобливе ставлення до традицій попередніх поколінь, повага до старших, потяг до знань і навчання виховувалися родиною в дітях змалечку, а селянські братства і громади прищеплювали молоді звичай суспільного вирішення важливих питань. Усі ці моральні принципи теж знаходили відображення в народній мудрості: «Яке дерево, такі його квіти, які батьки, такі й діти», «Голова без розуму, як ліхтар без свічки», «Мудрий ніхто не вродився, а навчився», «Здобудеш осві-

Старий та стара. Початок XX ст.

ту — побачиш більше світу», «До булави треба голови», «Робота спільна — як пісня весільна», «Добре там живеться, де гуртом сіється й ореться».

Українці прагнули злагоди в сімейних стосунках, з любов'ю й ніжністю ставилися до дітей, з повагою й дбайливістю — до батьків. Вони розуміли, що від фізичного й морального здоров'я сім'ї, охорони материнства й дитинства, піклування про сиріт, удів, калік, старих, знедолених залежить духовне благополуччя народу. Ці головні принципи родинного життя стисло, образно і точно викладені в таких народних висловах: «Від родини йде життя людини», «Не потрібен і клад, коли у чоловіка з жінкою лад», «Чоловік у домі — голова, а жінка — душа», «На сонці тепло, а біля матері добре» тощо. В основі народного ідеалу родинного життя було прагнення створити сім'ю щасливу, здорову, наповнену дитячим багатоголоссям (до недавнього часу українські подружжя мали зазвичай шестеро-восьмеро дітей), міцну і дружню. Недарма юнак і дівчина до шлюбу дружили між собою, на весіллі їх супроводжували дружби й дружки, а шлюб називався одруженням. Якщо воно було вдале, то в народі про добре подружжя казали, що вони «зрівнялися з людьми», а якщо невдале — то «світ собі зав'язали».

Незважаючи на плин часу, суттєві зміни в політичному, економічному та культурному житті нашої країни, морально-етичні норми сучасних українців зберегли й донині свої головні принципи, більш того, в умовах незалежної держави вони відроджуються й поширюються в усіх верствах суспільства.

III

ТРУДОВІ ТА ПОБУТОВІ ТРАДИЦІЇ

Обрядовий землеробський календар українців

Наші пращури, як і ми, з нетерпінням чекали весну, радісно зустрічали літо, мокли під холодними осінніми дощами та ховали носи від морозів. Звісно, людина з давніх-давен помітила, що в природі все відбувається закономірно, що день змінюється ніччю, а потім знову приходить день, що після тепла неодмінно настають холоди, а згодом знову стає тепло. Цей кругообіг, ця вічна повторюваність, відтворення і відродження і дали людям змогу створити календар. Наші давні пращури жили за своїм календарем. Ні, звичайно, у древніх українських оселях не висіли на стінах паперові календарі, зате були позначки на глиняних глечиках, зарубки на деревах чи дерев'яних палицях (кожна зарубка означала день, згодом будні і свята почали позначати різними символами).

А головним було те, що ці календарі існували в людській пам'яті й передавалися з покоління в покоління. Навіть тепер старі бабусі можуть безпомилково сказати, на яке число припадає те чи інше свято, в який день треба саджати яку городину, а в який взагалі не можна працювати.

Усе життя українців було пов'язане із землею, вирощуванням урожаю, а значить, минало у спілкуванні із природою, тож селяни жили за її законами, за її календарем. Це був так званий землеробський календар, що відповідав польовим роботам. Чи не найголовнішими подіями протягом року українські селяни вважали свято першого снопа і закінчення жнив. Аграрний рік поділявся за місяцями. Мешканці сіл, які часто були неписьменними, на диво добре орієнтувалися в них, давали їм красномовні назви, а от числа не були у великій пошані, і в побуті

Слово «календар» прийшло до нас із Давнього Риму, де перші дні кожного місяця мали назву «календи».

Ілюстрації до «Учительного євангелія» (1637 р.) із зображенням сцен із життя українців

ними користувалися доволі рідко. Визначні події (наприклад, день народження або оддання дочки заміж) теж співвідносили з цим календарем, з його днями. Так, наприклад, казали: «На Пилипівку», «Третього дня після Явдохи» тощо.

Народний землеробський календар увібрав у себе практичний досвід багатьох селянських поколінь, поєднав дохристиянські знання з християнськими святими, прив'язав язичницькі вірування до православних дат. Тож можна із впевненістю сказати, що наші мудрі пращури зуміли поєднати майже несумісне і створити своєрідну побутову релігію, яка регламентувала життя селянина (що й коли саджати — ці строки були досить суворо розписані по днях). Стрижнем цієї релігії була турбота про врожай, про хліб як головну святиню, велика повага до землеробської праці, піднесення та славлення цієї нелегкої справи.

Власне, землеробство — це широке поняття. Воно поділяється на три основні галузі — хліборобство, садівництво та городницт-

во. Наші пращури добре опанували їх у повному обсязі (тим паче, що для цього щедра природа подарувала всі умови), особливо значних успіхів досягли вони у вирощуванні зернових. За сприятливих політичних умов Україна в будь-який час могла б стати «житницею Європи».

До вирощування баштанних культур українці призвичаїлися порівняно недавно — з XVI століття вони почали культивувати кавуни. У цьому їм сприяла природа південних районів. Херсонські кавуни мали особливо гучну славу, потрапляючи навіть на закордонні ринки.

Наша земля відчула на собі різні системи землеробства. Вирубно-вогньова система вважається однією з найдавніших. На початку XX століття пам'ять про неї збереглася лише подекуди на Поліссі та в Карпатах, де господарі вкрай рідко, але все ще зверталися до неї. Сутність вирубно-вогньової системи полягала в тому, що восени або навіть взимку селяни рубали ліс на ділянці, що намітили під посів. Зрубані дерева та кущі вони спалювали на місці, а навесні сіяли просо або льон, не вдаючись до орання землі. Наступного року на цій ділянці саджали жито й інші зернові. Звісно, з кожним сезоном урожайність ділянки знижувалася, тож ця система не могла повністю задовольнити селян.

У степових районах, де нічого було вирубувати, тривалий час існувала перелогова система (або залежна): ділянки чистої (ніколи не ораної) землі або ділянки, що довго «лежали» неораними, засівалися перший рік просом або кукурудзою, другий — пшеницею, а потім — житом. Коли врожайність падала, ділянку залишали «лежати». Як і вирубно-вогньова, ця система була малоефективною.

Згодом селяни в різних районах України опанували більш прогресивну трипільну систему. Сутність її полягала в тому, що вся земля, яка підлягала обробці, поділялася на три частини: на одній сіяли озимі, на другій — ярові, а третя сезон стояла незасіяною, вона відпочивала, або, як казали в народі, «парувала». Єдине, для чого використовували паруючу ділянку, — це для випасу скоту.

Трипільна система залежно від умов конкретної місцевості могла зазнавати певних змін. Так, приміром, у Закарпатті, де скотарство споконвіку було на першому місці, великого поширення набула двопільна система, під час якої половина землі засівалася, а друга половина була відведена для скота. На Поділлі практикували чотирипілля: четверта частина лишалася під сінокоси, а все інше — як і при трипіллі. Українські селяни постійно намагалися щось вдосконалити у своїй праці, аби отри-

Ілюстрації до «Учительного євангелія» (1637р.) із зображенням сцен із життя українців

мувати кращі врожаї. Але одне залишалося незмінним із року в рік — традиції предків, їх землеробський календар, за яким варто було вести все господарство.

Бач, Зимо, що ти наробила...

Усю зиму селяни чекали приходу весни, адже з неї починався аграрний цикл, тобто весна вважалася також початком землеробського календарного року. Відзначати новий рік навесні наші пращури вважали цілком логічним: в цей час прокидається природа, оживають дерева, звільняється від сну земля, повертаються птахи, усе немовби відроджується. І сповнені сил, селяни як найшвидше хотіли взятися до роботи на землі, плекати її та як найбільшу винагороду отримати щедрий урожай.

До нового землеробського року треба було встигнути багато чого зробити, і для цього потрібен був не один день. Недаремно ж

У давні часи новий рік припадав приблизно на день весняного рівнодення, а потім пересунувся на початок весни. Перше березня було першим днем року приблизно до XV століття, але згодом це його право почали ставити під сумнів. Із зміцненням християнства церква наполягла на перенесенні нового року на вересень, місяць осіннього рівнодення. Перше січня дістало статус громадського нового року лише в 1700 році. Наші пращури довго не могли звикнути до цього нововведення і продовжували відзначати новий рік тоді, коли звикли, — у вересні або навіть у березні, в унісон із природою.

у народі досі кажуть: «Готуй сані влітку, а віз узимку». Цей «віз» справді треба було приготувати. Серед численних веселих зимових свят добрі господарі завжди знаходили час на лагодження інвентарю, годування худоби. Спритні хлібороби вже приготували вози, дбайливо підібрали посівний матеріал, підвісили під стріху начищені плуги і борони. І хотіли як можна скоріше застосувати це у ділі. Наприкінці зими селяни вдивлялися в далечінь, прислухалися до природи, намагалися відчути духмяне повітря весни.

Тому таким важливим для українського народу було свято Стрітення (15 лютого за новим стилем*) — погода в цей день мала показати, хто ж переборе: зима чи весна. Цікаво, що в селі частіше говорили про двобій зими з літом (а не з весною), оскільки в давнину наші пращури ділили рік на два сезони — зиму й літо, тобто на зимове та літнє сонцестояння (в образі Коляди і Купала).

У селах детально уявляли цю зустріч і розповідали, що Зима виглядає як стара жінка в полатаному кожусі, котра ледве пересувається, а Літо — молода жвава дівчина з розпущеним волоссям, у віночку. Зима йде туди, де було Літо, а Літо — туди, де була

* Тут і далі всі дати подані за новим стилем.

Зима. Вони зустрічаються і починають сперечатися, кому з них іти далі, хто відтепер буде хазяйнувати в природі.

Селяни переповідали цей діалог таким чином:

— Боже, поможи тобі, Зимо! — каже Літо.

— Дай Боже здоров'я, — відповідає Зима.

— Бач, Зимо, — нарікає їй Літо, — що я наробило і напрацювало, ти поїла і пропила!

Якщо до вечора потеплішало — то була вірна ознака того, що Літо перемогло, якщо ж ні — це означало, що стара Зима переспорила і ще довго не дасть вона Літечку принести свої дари і дозволити господарям орати-засівати.

Селяни, звичайно, вболівали за весну (Літо), адже тривалі холоди могли погано позначитися на врожаї: господарі змушені були пізніше розпочинати сівбу, а значить, частина врожаю могла не встигнути дозріти до холодів.

Праукраїнці не відразу вичленували чотири пори року. Спочатку до двох незаперечних (зими та літа) вони додали третій сезон, що мав назву «передліття» (час напередодні літа), а потім вже дістав окрему назву «весна». Поступово до цього переліку потрапила й осінь, але на те потрібно було багато років. Пам'ять про дві пори року досі зберігається в народних висловах. «Скільки літ, скільки зим», — кажуть, коли когось довго не бачили. Наші пращури мали на увазі: «скільки років не бачилися», тож очевидно, що в той час, коли виник цей вираз, рік складався з двох частин.

Взагалі зустріч Зими з Літом, за народними уявленнями (та й за логікою), мала відбуватися двічі на рік. Однак друга зустріч (коли перемагала Зима) не супроводжувалася такою кількістю обрядів та повір'їв і не викликала таких бурхливих радощів і сподівань, як перша.

На Стрітення проводили в церкві службу (у цей день Діва Марія вперше прийшла з Ісусом до храму), святили воду і свічки. Як і вода на Водохреща, громницька вода, вважали в народі, була наділена цілющими властивостями, нею лікували, наприклад, пристріт. На Слобожанщині пасічники, коли приходила пора, кропили цією водою вулики.

У цей багато в чому доленосний день українці уважно стежили за природою і чекали від неї знаків, якою ж буде погода надалі. Деякі люди вміли розписувати прикмети щодо Стрітення буквально по годинах. У народі казали: «Як півень води нап'ється, то буде рання весна». Однак поряд із тим, як не дивно, закріпилися й зовсім протилежні спостереження: «Як на Стрітення капає зі стріхи — не найдеться з літа потіхи», «Як нап'ється півень води, то набереться хазяїн біди». На Поліссі казали: «Як на громницю день

ясний, то буде льон прекрасний» (Громниці та Зимобор — поширені назви Стрітення).

«На Стрітення обертається птиця до гнізда, а хлібороб до плуга», — говорили селяни. У деяких варіантах це прислів'я стосувалося іншого дня, Обертіння (9 березня), — так в народі часто перекручували назву Обретіння, в якій відбивалося релігійне свято знайдення голови Іоанна Предтечі (Хрестителя). Вважалося, що в цей день птахи прилітали з вирію й починали шукати місце для гнізда. Із пернатими було пов'язано чимало прикмет та ритуальних дій. Так, наприклад, на Поділлі гарною прикметою вважалося побачити в цей день або незадовго після нього бусла. Щасливий господар простягав до нього шматок житнього хліба і примовляв, щоб забезпечити врожай на полі: «Бусел, бусел! На тобі гальвоту, дай мені жита копу» (у деяких етнографічних джерелах говориться, що так кажуть і на Благовіщення).

Дуже чекали в цей день також на жайворонків, вважаючи їх посланцями весни. Коли вони прилітали, ще поля були вкриті снігом. Своєю появою жайворонки нагадували, що весна вже в дорозі, що вона йде за ними.

Про це говорить і одна з відомих весняних пісень, котра являє собою діалог дівчат із жайворонком. Дівчата, які водили хоровод, хором питали у нього:

Чом ти, жайворонку, рано з вирію вилетів:
Іще по горах сніженьки лежать,
Іще по долинах криженьки стоять!

Жайворонок нібито відповідав їм:

Ой, я тії сніженьки крильцями розжену,
Ой, я тії криженьки ніжками потовчу.

Селяни уважно дивилися, як летять жайворонки: якщо високо над землею («до Бога на молитву»), буде гарний врожай; якщо низько («загубили ціп при дорозі») — треба налаштовуватися на недорід.

Свято Стрітення й Обретіння завершували рік (за старим календарем Обретіння залишалося на зимовій «території»), а розпочинала його весна, місяць березень. Можливо, жодного місяця селяни-хлібороби не чекали так, як березня.

Весняночка-паняночка хоровод водила

Прихід весни — це свято Явдохи. Воно припадає на 14 березня за новим стилем, але за старим цей день якраз і був першим днем весни-красни, а значить, символізував початок нового року, від-

Веснянки на Гуцульщині. Худ. О. Кульчицька

родження життя. І хоча до першої борозни залишався ще певний час, усі раділи цьому дню і сприймали його як початок чогось нового. «Євдокія — селянова надія» розпочинала весну і вже її було не стримати, і вже казали, що в березні кожух і без ґудзиків теплий...

«Прийшли Євдокії — дядькові затії: плуга чинити, борону точити», — прислів'я ненав'язливо нагадувало господарям, що слід поквапитися. Хоча, як уже зазначалося, у дбайливого хазяїна все це було зроблене і до Явдохи. У перший день весни селяни вважали своїм обов'язком задобрити Явдоху і покликати весну, показати їй, як на неї чекають. Господині випікали в цей день обрядове печиво, а діти та й усі інші співали пісень, в яких закликали весну. Цікаво, що і печиво, і пісні називалися веснянками.

Євдокія в перекладі з грецької означає «благовоління», тож ця свята могла сприяти пробудженню життєвих сил землі, вона «благоволила» весні.

У цих піснях часто містився діалог з весною:

Весняночко-паняночко,
Де ти зимувала?
Зимувала у садочку,
На колочку пряла.
Пряла на колочку

Горобцю на сорочку.
Що виведу нитку —
Горобцю на свитку,
Що виведу другу —
Горобцю на пугу,
Що позоставались концi —
Горобцю на штанцi.

Веснянки були різноманітними за своїм змістом. Серед них можна знайти чимало цікавих, повчальних. Багато з них присвячені пробудженню природи, деякі позначені історичними деталями. На Слобожанщині та Наддніпрянщині, наприклад, свого часу була популярна веснянка, в якій згадувалася шведська дівчина, що потрапила в полон до московського князя (це народний «відгук» на війну Росії зі шведами у XVIII ст.). А на Закарпатті та Волині поширеною була гра «Зельман», яку Олекса Воропай відносить до весняного циклу. Дівчата ділилися на дві групи — малий та великий ключ. Малий означав родину Зельмана (дівчата сиділи на землі; серед них була і «панна Зельмана», котрій зав'язували очі), а великий — громадськість. Великий ключ у танку підходив до «родини» і казав:

Помагай, Біг, Зельман,
Помагай, Біг, його брат,
Помагай, Біг, Зельманова,
І братова, і вся його родина.

Малий ключ у відповідь виспівував:

...За чим, за чим, Зельман,
За чим, за чим, його брат?
За чим, за чим, Зельманова,
І братова, і вся його родина?

Великий ключ відповідав, що він за панною прийшов, і питав, на який «ґрунт» її згодні віддати — на «жидівський», на «попівський», «на королівський» (у деяких селах був ще й «вівсяний ґрунт»). На який ґрунт «малий ключ» бажав віддати панну, то на такий і віддавав, приспівуючи:

А ми панну маємо,
На королівський ґрунт даємо!

«Панні» розв'язували очі й забирали до «великого ключа».

Історичною ця весняна гра вважається тому, що в ній діє (причому не сам, а з родиною) цілком реальна історична особа — багатий єврей Зельман, який був відомий на Західній Україні, особливо в Дрогобичі. Він «прославився» своїми злочинами та прагненням

до наживи. Але й негативним особам знаходилося місце в народних хороводах. Справді, треба ж було на чиюсь адресу співати (коли «панну» не віддавали):

А ще панна не готовая,
А ще сукня не справленая,
Ідіть собі геть!

Або:

Іди проч, Зельман,
Іди проч, його брат,
Іди проч, Зельманова
І вся його родина.

Але слова не мали тут особливого значення (справді-бо, що землеробам до того Зельмана, на його місці міг бути і хтось інший), головним була енергія, ритм, саме вони повинні були розбудити природні сили та направити їх у потрібне русло. А танцювати й веселитися українська молодь уміла — так, що вистачило б на пробудження землі у всьому світі.

Особливе місце серед всього розмаїття веснянок посідали — і це не дивно — пісні та ігри, в яких були відчутно виражені землеробські мотиви. Вони мали на меті активізувати господарські, важливі для селян рослини — щоб ті були лагідними й вродили добре. Адже в давні часи веснянки мали магічне наповнення, щоправда, потім вони перетворилися на колоритну веселу розвагу. Адже водити хоровод із піснями по зеленій травиці, підставляючи обличчя першим теплим променям, — це ж так приємно і захоплююче.

Танець

Так, одним із найвідоміших є хоровод «Огірочки». У ньому дівчата імітували ріст огірків (казали — «вили огірочки»), хитро переплітаючи руки над головами, — після певного тренування виходило дуже схоже на те, як в'ється огіркове гудіння. Ці дії супроводжувалися піснею:

Ой, вийтеся, огірочки,
А в землі пуп'яночки —
Тож ся в'ють.
А другі ся приглядають,
Чи хороше розвивають —
Тож цвітуть.

Або ж інший варіант:

Любі наші огірочки, завивайтесі,
А молоді молодички — напивайтесі!

Інколи огірочки «завивали» за допомогою хусток, чудернацьки їх переплітаючи.

Подібні хороводи водили і для урожаю маку, співаючи:

При долині мак,
При широкій мак, —
Ой, мак чистий, головастий
І коренем коренастий.
Молодії молодиці,
Завивайте головиці,
Тут буде мак.

Або:

Ой, на горі мак,
Під горою й так,
Маки, маки, маковички,
Золотії верховички!
Постійте, дівчата,
Як мак на горі.

Поширеними також були хороводи «Горошок», «Льон», «Просо» та інші. Усі ці ігри-сценки супроводжувалися цікавими «сценічними діями» та пантомімою.

У деяких регіонах у таких забавах брали участь лише дівчата, в інших до них приєднувалися молодиці, а бували й змішані ігри-хороводи. Адже врожай був потрібен всім, та й весело було бавитися навесні.

Хлопці найчастіше були спостерігачами за дівочими забавами (не годиться якось перейматися дівчачими пустощами, вважали вони). Дивлячись на хороводи та ігри, вони ні-ні, так і кинуть жартівливу репліку, а дівчата їм тут же дотепно, з гумором відпо-

відають. Цілком імовірно, що наступна відома весняна пісня-гра виникла як раз із такого невимушеного спілкування, слово за слово, а потім уже оформилася в більш-менш усталеному сценарії:

— А ми просо сіяли, сіяли,
Ой дід Ладо, сіяли, сіяли.
— А ми просо витопчем, витопчем,
Ой дід Ладо, витопчем, витопчем.
— Та як же вам витоптать, витоптать?
— А ми коні випустим, випустим.
— А ми коні переймем, переймем,
— А чим же вам перейнять, перейнять?
— Ой шовковим неводом, неводом.
— А ми коні викупим, викупим,
— А за що вам викуплять, викуплять?
— А ми дамо сто срібних, сто срібних.
— Не візьмемо й тисячі, тисячі.
— А ми дамо дівчину, дівчину.
— А дівчину візьмемо, візьмемо.

На Явдоху, окрім веселих пісень, усі селяни бажали почути посвист байбака, адже це було ознакою того, що весна не забариться.

Українці вірили також, що саме в цей день прилітають з вирію граки, і вони радо їх зустрічали, адже ці граціозні пташки несли на своїх крилах весну.

Раділи цього дня і пташкам вівсянкам, які теж були своєрідним «гарантом» того, що весна таки розпочалася. Ця пташка у вирій ніколи не відлітала, вона живе переважно в лісі, а зимою з приходом холодів перебирається ближче до людських осель, «змішуючись» із горобцями та іншими пташками. Серед них узимку її й не чути. А от з приходом весни вона однією з перших співає свою пісеньку, в якій нашим пращурам вчувалося: «Діду, діду, сій ячмінь». Це був як заклик, Явдоха голосом вівсянки кликала селянина в поле, та й він сам уже скучив за ним. Тож, як і на Стрітення, уважний землероб у цей день завжди стежив за погодою, спостерігав, як поводить себе Явдоха, і робив висновки щодо майбутнього врожаю. Це були такі собі природні підказки. Якщо на Явдоху ранок ясний, треба сіяти ранню пшеницю, якщо в обід ясно — добре вродить середній посів, а якщо

У народі вважали, що на Явдоху стомлений довгою зимовою сплячкою байбак прокидається, вилазить із нірки, стає на задні лапки і тричі свистить, підтверджуючи таким чином прихід весни. А виконавши свою справу, тваринка немовбито знову влягається спати аж до Благовіщення.

розвидниться під вечір, то треба сіяти пізню пшеницю, адже саме вона щедро вродить. Коли ж цього дня сонце взагалі не виглядає, небо захмарене або навіть дощ іде, значить, буде врожай проса та гречки. Поліщуки, які особливо розраховували на льон, раділи, коли на Явдоху цілий день було сонячно — на гарний врожай цієї культури.

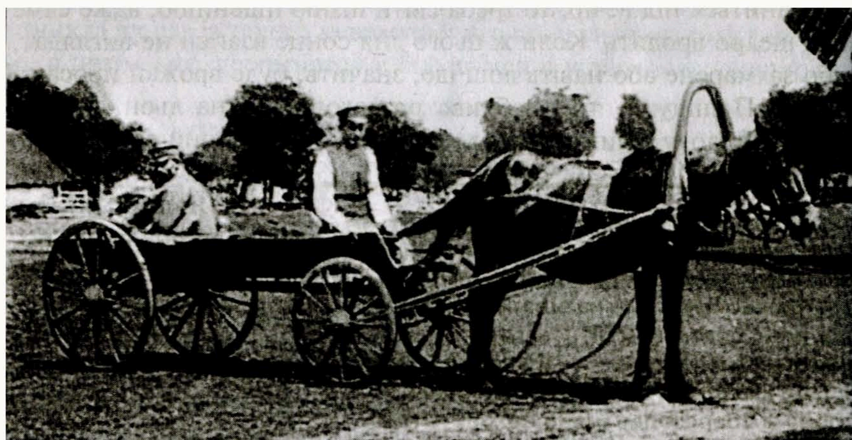
«Сухий», «протальник», «капельник» — це назви першого весняного місяця, які свого часу побутували на території України. Довгий час березень називали «мартом» (від імені бога війни Марса, який, виявляється, був ще й символом весни), гуцули казали на свій лад — «марець». Слово ж «березоль» (воно походить від слова «береза», а точніше, від промислу, заготівки березової золи та кори) вживалося на позначення другого весняного місяця. Коли закріпилася назва «квітень», він віддав своє гарне ім'я першому місяцю весни, який і досі залишається березнем.

На Явдоху, як і в інші березневі дні, погода могла змінюватися не один раз на день, що й відображено у прикметах. З цього приводу казали: березень за характером схожий на жінку, такий же перемінливий, зі своїми примхами.

Але якими б не були його примхи, під Явдоху треба було посіяти розсаду капусти, і Явдоха мала зробити її стійкою, а голівки, як дозріють, — пружними. Також у цей день часто підрізали верхівки дерев.

Український пейзаж. Худ. С. Васильківський

Кінь — незамінний помічник селянина

Через декілька днів, 18 березня, українці відзначали ще один досить-таки важливий день — день Конона, покровителя коней. Кінь вважався незамінним помічником у господарстві, без нього даремно було сподіватися на гарний врожай. Ця тварина вносила свій великий вклад у землеробську працю людини, полегшувала її, тож свій овес їла недаремно.

Тим, у кого не було коня, доводилося тяжко, і день Конона, як нагадування про скрутне становище, був їм зовсім не в радість. Селяни, які мали коней, відзначали цей день, аби задобрити Конона, щоб з їхнім годувальником усе було гаразд. Свого часу святкування Кононова дня було досить поширеним на Слобожанщині та в деяких районах Наддніпрянщини. У народі побутували перекази про те, що святий Конон був найкращим конюхом, що це саме він керував вогняною колісницею, яка везла по небу святого Іллю.

У цей день чоловіки, щасливі володарі коней, ішли до шинку пити горілку за цього могутнього конюха. Утім, такого святкування дотримувалися лише ті, у кого було багато коней, або ті, хто дуже полюбляв їх, — масовістю і гучністю цей день не вирізнявся серед інших свят.

Доки чоловіки пили за Конона, жінки не сиділи без роботи: вони мали «проінспектувати» все насіння, що було в хазяйстві, і визначитися, що й куди треба посадити на городі. З цього приводу казали: «На Кононовій днині город сниться господині».

Важливим днем вважалося в народі і 22 березня, свято Сорока святих, або Сорока мучеників. Господині в цей день пекли сорок

«жайворонків», аби весна остаточно залишилася в селі. Діти брали це печиво у вигляді пташок і ходили вулицями, звертаючись до весни, спілкуючись із нею. Знову селом лунали мелодійні веснянки. Підкидаючи «пташок» угору, діти промовляли: «Весна, весна, приходь до нас, красна! На щастя, на здоров'я».

Господарі з цього дня починали готувати збіжжя для ранніх зернових. Узагалі з приводу роботи в цей день існували протиріччя: з одного боку, вважалося, що це свято, тож робити нічого не можна; з другого — у багатьох місцевостях на Сорок святих сіяли горох (якщо, звичайно, весна була рання і погода дозволяла це зробити). На Слобожанщині вважали: якщо цього дня витягти з погреба картоплю, то виросте по сорок картоплин на кущі.

Щодо гороху, то на Слобожанщині існувала така давня легенда-переповідка: «Один чоловік сіяв горох на Сорок святих. Тим часом йшли дорогою сорок чоловіків (у деяких інтерпретаціях йшов святий Петро), побачили таке неподобство і сказали йому:

— Чого це ти сьогодні вирішив горох сіяти? Сьогодні ж свято, Сорок святих?

— Нехай мені Бог простить, — відповів селянин, — я забувся, що сьогодні свято.

— Ну, як ти каєшся, то вродить тобі горох по сорок стручків на стеблині, по сорок зернин у стручині.

Збираючи несказанний урожай, селянин був дуже щасливий, що ті слова справдилися.

Наступного року той самий селянин навмисне, пам'ятаючи про торішній врожай, виїхав сіяти горох саме в цей день. До нього знов підійшли сорок чоловіків і нагадали, що в цей день працювати не можна, бо свято.

— Розкажіть це дідові своєму, — відповів той. — Я торік сіяв у цей день, і вродило по сорок стручків на стеблині, по сорок зернин у стручині.

Подорожні розсердилися і наслали на нього сорок болячок, селянин ледве зміг додому дійти».

Тож такий це непростий день. Кажуть, від Сорока святих ще буде сорок морозів, але тепло вже близько.

Після Сорока святих у землеробському календарі важливе місце належало дню під назвою Середохрестя. Він не мав конкретної дати, оскільки позначав середину Посту (четвертий тиждень). До землеробства Середохрестя мало пряме відношення: у цей день із прісного тіста випікали хрести, великі й маленькі. Найбільший хрест (хрестець) зберігали до початку посівної (колись йому більше доводилося чекати, колись менше — рік на рік не приходило-

ся), він мав ще прислужитися під час обрядових дій у полі, на які господарі вже чекали з нетерпінням.

Справжній прихід весни, тепла утверджував Олекса (30 березня), його і називали за це Теплим. Повна назва цього свята — день святого Олексія, чоловіка Божого. З цього дня готували польовий інвентар, а пасічники мали виставити вулики, щоб бджоли «обліталися». Цього дня розумна вівсянка, вважали, співає: «Покинь сани, бери віз!» Хто не почув її на Явдоху, на Олексія обов'язково мав почути. Тільки ледащий міг не почути таких слів у її співі. Окрім вівсянки з її піснями-закликами, на Теплого Олексія згадували ще одну точну ознаку весни: казали, що в цей день на річці «щука-риба хвостом лід розбиває». Діти часто бігали до водоймища, аби на власні очі побачити, як вона це робитиме. Рибалки, для яких щука була бажаною здобиччю, цей день святкували з особливими веселощами, адже вважали: хто не почитає Олексія, чоловіка Божого, тому риба ловитися не буде.

Після Олексія на всіх чекав Кирило. Про нього казали: «Минув Олексій, Кирило каже: «Ще не сій!»

Остаточне утвердження весни, коли вже не залишалося сумнівів у її приході, збігалося з церковним святом, що називається Благовіщення. За новим стилем його відзначали вже у квітні, 7 числа. Походження назви «квітень» зрозуміле, варто лише роздивитися навколо — усе квітне. На Поділлі квітень любовно називали «краснець» (від слова «красний», що означало «красивий»).

Благовіщення — велике весняне свято, в цей день зазвичай уже тепло, тобто весна прийшла й утвердилася на землі. І для селян це була Благая вість, така, як і про те, що має народитися Ісус.

А ми просо сіяли...

Відразу після Благовіщення українці починали оранку і сівбу (звичайно, останнє слово залишалося за погодою). Батьки цього дня вносили до хати плуга, освячували його й урочисто несли на поле як найбільш значну цінність, щоб прокласти символічну першу борозну. Винуватицю урочистостей, першу борозну, святили, бризкали водою, клали в зорану землю трохи хліба (щоб врожай був гарним) і кілька яєць та монет (для чистоти майбутнього хліба, посівів). Утім, на таке велике свято працювати не годилося і ця борозна в день Благовіщення залишалася першою і єдиною.

У давнину існував гарний обряд під назвою «вдовин плуг». Полягав він у тому, що упродовж тижня після Благовіщення орали всім селом тільки на полях тих родин, що залишилися без гос-

Оранка

подаря. Орали після Благовіщення через те, що то було таким великим святом, коли «навіть пташка гнізда не в'є». У цей день вирішували, хто і коли допомагатиме вдовам з оранкою.

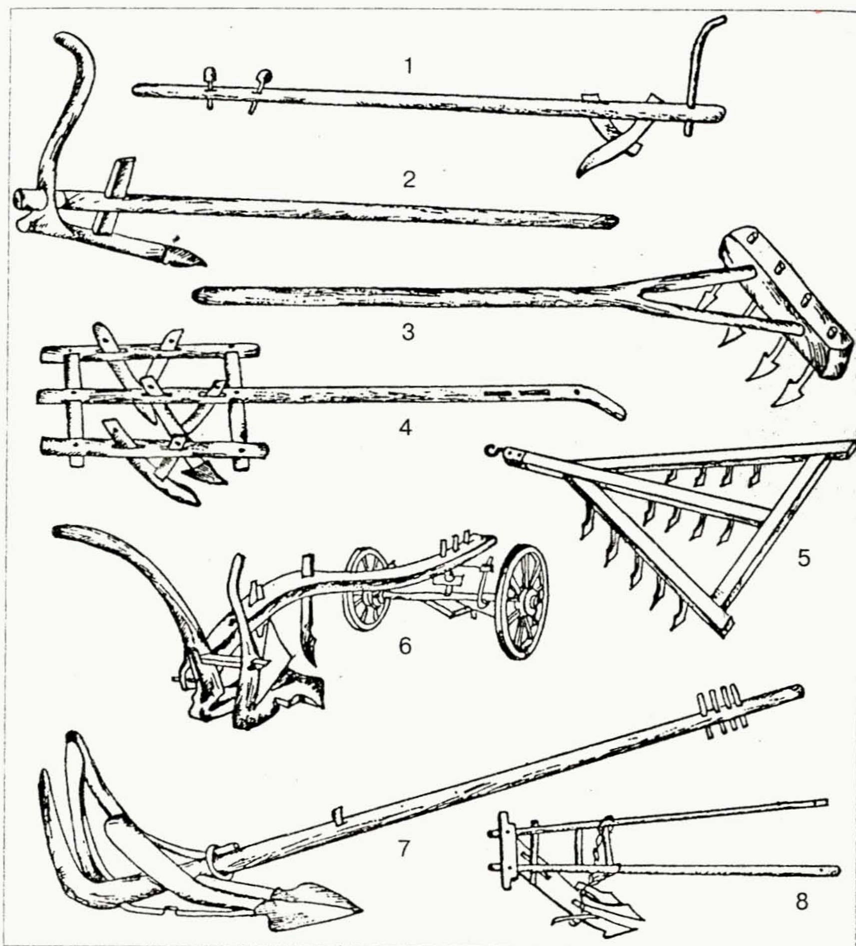
Якщо до Благовіщення поратися в землі не можна, вона набирає сили, відпочиває, то після нього — це вже святе діло. Гуцули говорили, що в цей день «Бог вкладає голову в землю, щоб її розігріти, і від того будиться вся живина, що спала в землі...»

Традиційний український плуг був важким і громіздким, у нього запрягали від двох до чотирьох пар волів. Лише в кінці XIX століття з'явилися фабричні плуги, які були набагато легшими та більш досконалими.

У цей день випускали на волю пташок, хоча користь від цього звичаю зараз ставлять під сумнів (багато з випущених пернатих в умовах ранньої весни були приречені на загибель). Однак наші пращури робили це від щирого серця. Крім того, господарі виносили на вулицю інвентар «погрітися», а також виганяли на сонце всіх домашніх тварин, включаючи собак та котів, — щоб вони весну почули.

Ні в якому разі не можна було в цей день торкатися бурякового насіння, оскільки селяни були переконані, що тоді із нього неодмінно виросте редька — овоч корисний, але все ж таки зовсім не буряк. Із редьки борщу не звариш, а як же українцю без цієї страви.

На Благовіщення вже не закликали, а вітали Весну: в багатьох селах були поширені дівочі хороводи біля церкви. Оскільки після Благовіщення починалася робота на землі, то в цей день завершу-

Традиційні знаряддя для обробки грунту: рало (1—4), радло (5), плуг (6), соха (7—8)

вали весняні ігри та співи веснянок, до наступної весни: вже стало тепло, треба чимало працювати на полях та городах, уже не до хороводів та багатогодинних розваг.

Зазвичай у кожному селі відбувався такий собі фінальний акорд, останнє виконання веснянок. Це могло відбуватися не точно на Благовіщення, але десь поряд із ним. На це свято, що, як правило, влаштовували на великому луці, збиралося все село. Хоч старі й не брали участі в хороводах, їм, проте, приємно було подивитися на молодь і згадати часи своєї юності.

Дуже часто це заключне свято веснянок розпочинала відома «Подоляночка», поширена не тільки на Поділлі, а й далеко за

його межами. Цьому сприяла гарна мелодія і слова, що легко запам'ятовуються. Та й виглядало це дуже красиво. Старші дівчата утворювали більше коло, молодші — менше (всі були в народних костюмах, заквітчані й дуже гарні), а в центрі стояла маленька вродлива дівчинка, Подоляночка. Вона намагалася зобразити те, про що її старші подруги співали у веснянці:

Десь тут була подоляночка,
Десь тут була молодесенька,
Тут вона стояла,
До землі припала,
Личко не вмивала,
Бо води не мала.
Ой, встань, устань, подоляночко,
Обмий личко, як ту скляночку,
Возьмися в боки за свої скоки,
Підскоч до краю, бери дівча скраю.

Останнім в цій «програмі» був так званий «кривий танець». Дівчата, взявшись за руки, водили хоровод між вербовими гілками, робили рухи, що імітували процес росту рослин. Це було останнє дійство, спрямоване на пробудження життєвої енергії землі та рослин.

Крім того, на Благовіщення в усіх районах України був поширений звичай святити зерно для посіву. Селяни змішували освячене зерно з іншим, і вважалося, що воно забезпечить гарний врожай. За іншими даними, зерно святили не на Благовіщення, а наступного дня, 8 квітня, на Благовісника.

Гуцули на Благовіщення піклувалися про те, щоб у них на городах виросла гарна капуста. Дівчата вдосвіта розплітали коси, обходили оселю, а потім три рази підмітали в хаті. За місцевими віруваннями, сміття треба було віднести до річки, набраною водою окропити місце, де мали садити капусту — щоб вона не хворіла і виросла господині на радість.

Важливою подією в календарі кожного селянина була сівба. Це й зрозуміло: «Що посієш, те й пожнеш», — стверджує народна мудрість, і важливим в ній є не тільки переносне значення.

Початок сівби не мав усталеної дати, оскільки дуже залежав від погодних умов. Сівба яровини на Слобожанщині та Наддніпрянщині часто в теплі роки починалася вже на Теплого Олексія, незважаючи на заборону торкатися землі до Благовіщення, на Таврії це відбувалося ще раніше, а на Поліссі та Закарпатті сіяли після Благовіщення.

Сівба відбувалася два рази на рік: весною сіяли ярові, а восени — озимі хліба. Чому другі так називаються, зрозуміло — це пов'язане із зимою. А ось чому — ярові хліба? Річ у тім, що в українській мові колись, як і в інших слов'ян, окрім слова «весна», побутувало й інше — «ярь». Від нього й утворилася назва «ярові» — ті, що сіють навесні.

«Посієш вчасно, то й вродить рясно, а посієш рідко, то й вродить дідько». З цим всі погоджувалися і намагалися обсіятися вчасно.

Зазвичай першими в черзі на посів були овес та ячмінь: вважалося, що ці культури витривалі: «Кидай мене у грязь, то будеш князь». Після них наставала черга пшениці та ярового жита, а вже потім проса, льону та гречки.

Початок сівби кожна родина сприймала як справжнє свято, воно було насичене багатьма ритуалами. Тут ставав у нагоді хрестець — той самий, що було спечено на Середохрестя. Голова родини, надівши обов'язково чисту сорочку (для того, «щоб не було бур'яну та будяків серед хліба»), неодмінно брав його із собою в поле. У день початку сівби вставали дуже рано: вважалося, що розпочати цю справу треба було до сходу сонця. Кожна родина влаштовувала на полі маленьку святкову трапезу, головним елементом якої був хрестець. Також брали незмінні хліб-сіль.

Сівба після визволення від німецько-фашистських загарбників навесні 1944 р. Так сіяли наші предки

У більш давні часи на перший день сівби виходили всім селом (хліб-сіль і хрестець всі приносили обов'язково). На Слобожанщині в середині поля ставили хрест, і піп обходив ниву з молитвою. Перед початком сівби обходили ниву з хрестом, під час цього ритуалу (інколи — після сівби) хрестець з'їдали — щоб гарним врожаєм розродилася нива. Оскільки він уже багацько пролежав у коморі, його розмочували у воді. Скуштувати хрестець мали всі учасники сівби, включаючи волів або коней.

Сівба всіх зернових вважалася виключно чоловічою справою (лише подекуди на Закарпатті це робили і жінки). На Слобожанщині та Наддніпрянщині сіяли із «сіви». То був спеціальний мішок, що висів на мотузці через ліве плече спереду і вміщував більше ніж 20 кілограмів насіння. У Прикарпатті і Закарпатті для цього використовували не спеціальний мішок, а мішок, в якому зазвичай носили інші речі. Він був менший за розміром. Називався він тайстра. Поліщуки для сівби робили коробки із лубу або соломи, які називали сіваньками. А на Буковині сіяли із спеціального відра (називалося воно скопець) із одним вушком.

Після закінчення роботи господар молився, а потім казав: «Нивка, нивка, верни мою силку». Завершувалося все це, після досить важкої роботи, спільним обідом у полі — початок новому врожаю покладено, залишалося сподіватися на Бога (аби послав сприятливу погоду) та власні сили.

Першу ниву селяни мали засівати натщесерце, тож обід після цього був необхідний. Сіяли з молитвою. Не можна було вживати поганих слів під час цього дійства, адже вважалося, що в такому разі за господарем пристроювався чорт і сіяв будяки. І який тоді вже хліб?

Увечері першого дня сівби в кожному домі димилася святкова вечеря (такий день і завершувати треба було по-святковому), усі вітали один одного, а дітям дарували сорочки або чоботи — дуже дорогі та очікувані дарунки в старі часи.

Селяни були впевнені, що вчасно вкинуті в землю зерна проростають («рушаться») 21 квітня, на день святого Родіона, або Руфи. У цей день господарі неодмінно хоч не надовго притулялися до дерева, щоб спина не боліла під час жнив. Кажуть, це й справді допомагало. З приводу цього дня існувало й таке повір'я: нібито на Руфи вилазять із землі всі змії та їхні «родичі», і в цей день їх не можна кривдити.

Роботи навесні було багато, тож селяни не втомлювалися повторювати: «Сон на зиму відклади, а діло у квітні зроби». Чимало справ було не тільки на полі та на городі. Так, у тих селян, які

займалися бортникуванням, турбот було ще більше. На день Зосима (30 квітня), покровителя бджіл, вони тричі обходили свої володіння із страсною свічкою та свяченою водою, кропили нею вулики, особливо ретельно поралися в них. Однак бджоли не позбавляли свого хазяїна від іншої роботи.

На день святого Луки (5 травня) прийнято було саджати цибулю. Узагалі про цей день відгукувалися не дуже схвально, адже пізня весна мала славу «скрутного часу»: старі запаси закінчувалися, а нових ще треба було дочекатися. Існував також осінній Лука (31 жовтня). Про ці свята побутувала така приказка: «До весняного Луки нема хліба й муки, прийшов осінній Лука — з'явилися хліб і мука».

Але щоб вони з'явилися, треба було докласти зусиль. І не забути за хліборобськими клопотами про свійських тварин — про корівок, овечок та свиней. Особливо це актуально було для мешканців Закарпаття, де весь селянський добробут тримався на тваринництві. На Юріїв день (6 травня) гуцули вперше виганяли тварин на випас, на полонини, оскільки Юрій вважався покровителем свійських тварин, особливо ж корів. Також був звичай у цей день збирати росу, яка нібито добре лікувала хвороби очей.

У всіх регіонах нашої країни на Юрія був поширеним хресний хід нивами — традиційні обходи полів всією громадою. Це було урочисте й красиве дійство. Так, Олекса Воропай розповідає, що на Уманщині дівчата плели із зеленого жита вінки, святили їх у церкві, а під час хресного ходу надівали їх на хоругви. Вважалося, що тоді жито буде краще родити. Часто це супроводжувалося піснями.

Приміром, лемки, обходячи свої царини, в цей день співали:

Збором ідемо, полон несемо,
Мольмося Богу і всі посполу,
Жеби нас тучі не заходили,
Злиї ветрове не панували.
Оборонь, Боже, гори, долини,
Гори, долини, наші царини.
Прийми, Боженьку, труд дорожейку.
Же-сме обійшли гори, долини,
Гори, долини, наші царини.

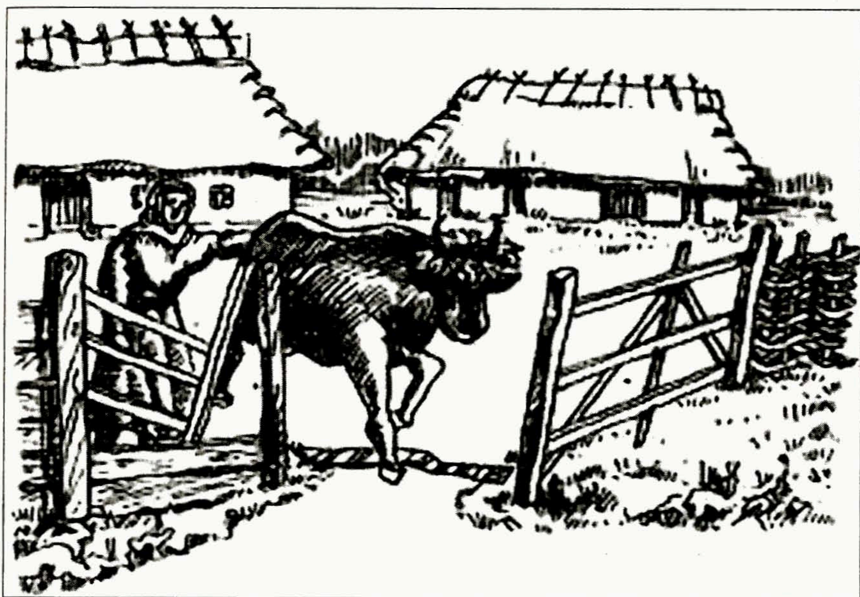
На Таврії, виходячи з хресними походами на ниви, молилися та обов'язково освячували посіви. А потім прямо в полі сідали за святковий обід. «Дай, Боже, нам урожаю!» — це був єдиний тост і єдине побажання. На Волині ходили на поле з попом після обідні, всі разом молилися за врожай, а потім священик

обходив поле кожного господаря, кропив його свяченою водою. На Поліссі в цей день також виходили на ниву, але неодмінно до сходу сонця, щоб встигнути покачатися по росі — для здоров'я. Крім того, качатися по посівах пшениці — це означало сприяти гарному врожаю.

Скрізь також був поширений святковий обід у полі серед зеленого збіжжя. А воно вже повинно бути чималеньким. «На Юрка сховається в житі курка», — казали селяни і дуже раділи, якщо ця приказка виправдовувала себе. Це віщувало гарний урожай. У деяких місцевостях на полях, де росло жито, закопували крашанки, що лишилися з Великодня, або й шкаралупу від них — це мало допомогти житу добре заколоситися. Після обіду влаштовували розваги, ігри тощо. Особливо забави на ланах були поширені на Волині.

І навіть дощ не міг зіпсувати гарного настрою в цей день — навпаки, дощу чекали і благословляли його. «Травень мокрий робить хліб добрий», «Як у травні дощ і грім — буде радість всім», тобто буде гарний урожай, це знали навіть діти. Українці часто називали травень «місяць-громовик», вкладаючи у це красномовне ім'я свої сподівання і побажання.

У день святого Юрія наші пращури накликали дощ: обливали когось із селян водою — ця людина не ображалася, адже якщо з

Вигін худоби на «Юрову росу»

неба починало накрапувати, вона вважала себе причетною до вищих сфер. «Як буде дощ на Юрія, то буде хліб і в дурня» — ця приказка добре показує значущість опадів для майбутнього врожаю.

Якщо за всіма цими святкуваннями господарі не забували про свій город і саджали (сіяли) в цей день редьку, вона мала вирости завбільшки як кулак і соковитою.

На день святого Марка, що припадає на 8 травня, люди посилено молилися на дощ. Адже, як пам'ятаємо, травневий дощ — це благодать: «Як випадуть в маї три дощі добрі, то дадуть хліба на три роки». Молилися селяни саме Марку, оскільки вважали, що він має ключі від хмар, а значить, від дощів. Тож селяни благали його (деякі навіть тримали піст цього дня) не «закривати» дощів заради їхнього благополуччя.

На Поліссі травень називали «травником». У цій назві відбився давній звичай: вважали, що лише зібрані в травні лікарські рослини мають силу. Особливо шанував народ день Симона (23 травня), коли збирали найсильніше Симонове зело, коли лікарські та магічні рослини набирали найбільшої сили.

День Бориса і Гліба (15 травня) вважався найпізнішою сівбою. «На Бориса і Гліба берися до хліба», — говорила поширена приказка, однак усі знали, що за нього треба було братися раніше, що не годилося залишати все на останній день.

Через три дні, 18 травня, на Ярину, треба було саджати розсаду капусти на городі. Наступний день — Іова — вважали одним із найкращих для сіяння бобових, називали його також «огірковим днем». Картоплю народна мудрість радила саджати на весняного Миколу (22 травня), також у цей день сіяли гречку, а от баштанні культури вже мали бути висаджені, після Миколи, вважалося, нема сенсу їх саджати — саджай, не саджай, а зав'язі не буде. До цього часу в полі вже повинні були оформитися колоски. Про це народна мудрість говорила: «Як не вбачиш до Миколи колосу, то буде плачу й голосу», тобто ситої зими не чекай.

Дивлячись на поля та городи, де зазвичай вже буяла пишна зелень, селяни трохи побоювалися Мокія, який відповідав за град. Його день припадав на 24 травня, тож тоді українці прагнули задобрити його в різні способи, аби тільки граду не наслав.

Узагалі після того, як майбутній врожай було посіяно, майже у всіх селянських діях відчувалося більш або менш виражене прикликання врожаю. Так, жінки в цей час, тільки-но зійшовшись разом, починали співати про врожай (і пити за нього чарочку-другу):

Ой випиймо, родино,
Щоб нам жито родило;
І житечко, і овес,
Щоб зібрався рід увесь;
І пшениця, і ячмінь,
Щоб нам жити смачній.

Із вирощуванням буряків пов'язаний цікавий обряд, який певною мірою теж стосується зазивання врожаю. Він хоча і не мав певної прив'язки до дати, але вартий уваги, оскільки був одним із найколоритніших у землеробському побуті. Називався цей обряд «водити перегоню». Для його виконання обирали одну дівчину, головну героїню, яка мала стати перегонею. На відміну від багатьох інших обрядів, коли обирали найкрасивішу, тут цей показник не мав значення, оскільки дівчину замотували у повному розумінні слова з голови до ніг. Вона піднімала складені руки вгору, і молодь обмотувала її червоними поясами, залишаючи тільки щілини для очей. Руки обмотували теж червоним, а зверху, поміж долонями, перегоні давали квітку або пучок якоїсь зелені. Чому саме так? Наші пращури цим своєрідним костюмом намагалися імітувати буряк: він же червоний, а його «хвіст» зелений. Замотану дівчину брали собі на плечі і тримали два дюжих хлопця. Вона ж робила дивні рухи, кривлялася, одним словом, чудила. Хлопці з нею йшли попереду, а всі інші — трохи далі, так проходили все поле. Ішли поміж рядками обережно, аби не зачепити рослини — наші пращури добре на цьому розумілися. Це дійство було не тільки колоритним та веселим, воно мало й важливе символічне навантаження. Так наші пращури закликали врожай, проводячи полем символічні постаті врожаю, а саме того буряка, що мав уродити. Вважалося, що це мало йому сподобатися.

Селянка з Тернопільщини

Повністю обсіятися і висадити всю городину наші пращу-

ри намагалися до Вознесіння. Припадало воно або на травень, або вже на червень, який розпочинав красне літо — гарячу пору для хліборобів і всіх селян.

От і літо прийшло

У червні, за народними уявленнями, ще можна було дещо сіяти. Наприклад, на день Олени (3 червня) сіяли (або пересаджували) огірки. Після того як господиня бачила перший цвіт на огірках, то неодмінно перев'язувала його червоною ниткою, що була вирвана з поясу. При цьому жінка казала: «Як густо цей пояс в'язався, щоб так і мої огірки густо в'язалися». А вже потім, якщо це не спрацьовувало, господиня несла старий лапань на город, кажучи при цьому: «Як густо цей личак плівся, щоб так і мої огірки густо в'язалися в огудині».

На Олену саджали також льон. Раніше цього не робили, оскільки побоювалися, що приморозки його зіпсують. Селяни вважали, що дуже гарним льон виросте, якщо його сіяти з фартуха, тож зазвичай так і робили. Поліщуки, у зв'язку з північними умовами, сіяли льон пізніше, на Митрофана (17 червня).

На Івана Головатого (7 червня) здійснювали основну посадку капусти. Жінки дуже дбали про неї і вдавалися до нехитрих, але, на їхню думку, важливих магічних дій, аби забезпечити собі врожай цього овочу. Починаючи роботу, господиня хрестилася і казала: «Дай же, Боже, час добрий, щоб моя капустонька приймалась і в головки складалась». Деякі жінки бралися за голову, били себе по стегнах, примовляючи: «Щоб моя капустонька була із кореня коренастая, а із листу головастая». Встромляючи розсаду в землю, треба було сказати їй: «Щоб не росла висока, а росла широка». А вже коли капуста сиділа в землі, жінка давила коліном грядку — для того, щоб капустонька була туга, як коліно.

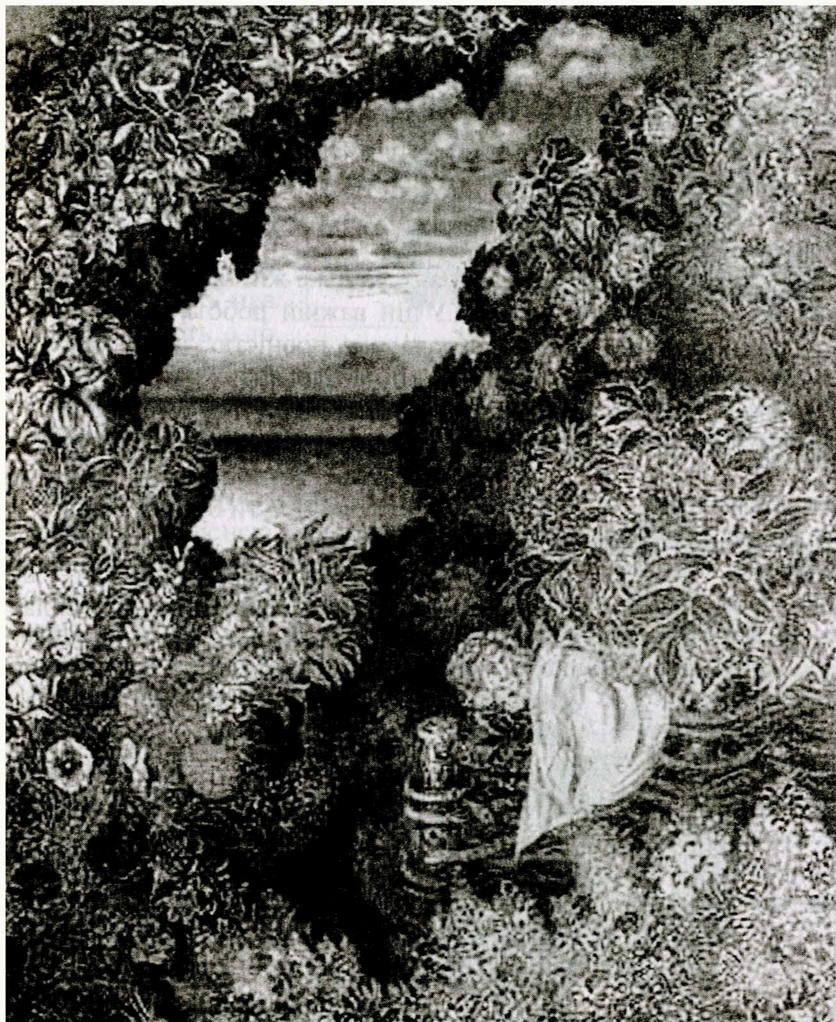
У всіх примовляннях овочі називають ласкаво, пестливо, аби їм було добре рости. Так, приміром, казали «огірочки», «капустонька» — тобто зверталися до городини як до рідні, як до чогось святого. А воно і було святим, адже селяни розуміли, що без дарів землі вони не зможуть прожити.

А тим часом селяни вже придивлялися до пшениці, чи почала колоситися. Казали, це мало відбутися на день Феодосії (11 червня) —

Ярову гречку сіяли двічі: під кінець травня або на початку червня — переважно для бджіл, які роблять корисний і ароматний мед із неї. Другий раз сіяли пізніше, у другій половині червня, вже в більшій кількості.

«Ходить Феодосія і дивиться на колосся». Вона дивилася, хто як сіяв, чи вправно чи ні.

Останнім днем сіяння гречки було 25 червня — святого Онуфрія (Оноприя). На Поділлі гречка, посаджена у цей день, вважалася найкращою: старі люди казали, що вона «вродить така, як у Онопрія борода, а у Онопрія борода велика, що аж по землі волочиться». До нього мали й закінчити першу косовицю сіна. Поде-

Поле. Худ. К. Білокур

куди в цей день вже починали перші жнива яровини. Проте справжня гаряча пора була ще попереду.

Так, 7 липня, святкуючи Івана Купала, селяни відпочивали, набиралися сил перед жнивами. Якщо в червні переважно косили, то на долю липня, названого так на честь цвітіння липи, випадала і косовиця, і жнива. Хоча в народі говорили, що «червень з косою, а липень із серпом», він знавав різних знарядь праці. Косовиця закінчувалася в середині липня, на Фотія, 15 числа. Однак за старим календарем це був тільки другий день липня, тож до нього сіно вже скошували, і тоді можна було казати, що коса залишалася в червні.

Коси, коса, допоки роса

У деяких районах липень називали також «сінокіс», або «косень», оскільки сіно було лейтмотивом першої його половини (за новим стилем). Косили в основному на Петровський піст, котрий тривав із 29 червня по 12 липня.

Косовиця вихором влітала в селянське життя, вимагала повної віддачі та неабияких зусиль. У цій важкій роботі брали участь і чоловіки й жінки. Вони викладалися повністю, адже пам'ятали про худобу, яка й зимою має бути нагодована.

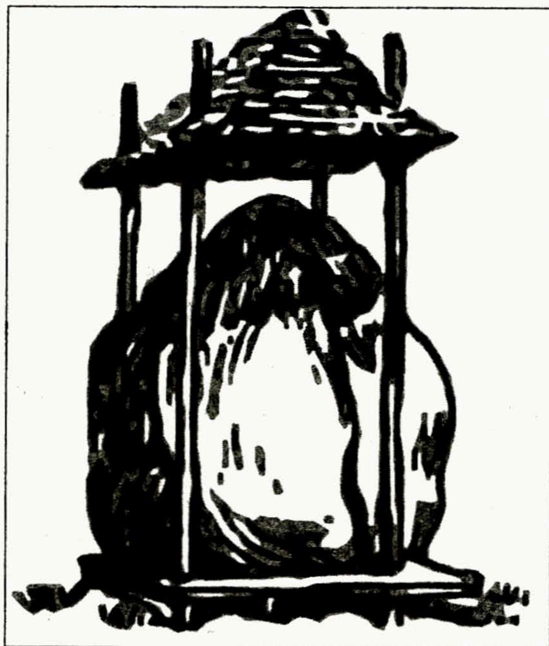
Власне косили представники сильної статі (все ж таки для цього потрібна була певна сила). Дихаючи на повні груди, підіймаючи косу, вони зрізали стеблинки трави. І чути було, як гостро наточена коса розрізає повітря. Вжик-вжик... Для того щоб згребти сіно та охайно скласти його в пишні копиці, потрібні були дбайливі жіночі руки. Окрім того, жінки розпушували сіно, щоб воно швидше просихало.

Селяни з Житомирщини

Отже, така робота кипіла на Петрівку. Селяни розуміли: прохолоджуватися й чогось вичікувати немає часу, треба швидше все скосити, адже попереду — жнива. Косарі працювали з ранку до пізньої ночі; якщо сінокіс був далеко від оселі, там і ночували, щоб не витрачати дорого-

цінного часу на дорогу. Однак, хоч як поспішали косити на Петрівку, проте починали цю справу у вівторок, і ні в якому разі не в перший день посту, не в понеділок. Цей день здавна вважався важким, і люди не хотіли розпочинати важливу справу з понеділка (і нині у нас залишилося сприйняття понеділка як важкого дня). Тож починали косити у вівторок. До цього часу польовий щавель мав викинути волоть, і то був знак, що природа готова до косовиці. На знак того, що сінокіс розпочинається, декілька поважних у селі людей проходили вулицями, стукаючи в коси.

Скирдування сіна

Так, робота була нелегкою. Але українці завжди намагалися полегшити її піснею, за нею і час летів швидше, і праця не здавалася такою монотонною. Однак пам'ятаймо, що косовиця проходила під час посту, а релігія забороняла в цей час розважатися, у тому числі й співати пісні. Проте праця була такою важкою, що робилися винятки (навіть священики розуміли всю важкість і відповідальність цієї роботи) — під час сінокосу можна було співати петрівочки. Чого тільки не вигадав український народ: щоправда, мелодії були однотипні, щоб втрапляти в такт із косою і не збивати з ритму косарів, зате народна поезія давала собі волю. Хоча основною темою цих пісень були косовиці, поетична душа українців розфарбувала їх у різні відтінки — існували і жартівливі, і ліричні петрівочки. Інколи їх співали чоловіки-косарі:

Гей, нуте, косарі,
Бо не рано почали,
Хоч не рано почали,
Да багато утяли.

Косовиця

Однак, зрозуміло, що косити і співати було дуже важко, тому більшість петрівчанських пісень виконували жінки, яким діставалася фізично легша робота:

Ой чиї ж се гребці,
Дівки та молодці?
Граблі золотії,
Самі молодії;
Гребли, не гуляли;
Граблі поламали.

Коли закінчували косовицю, на кінці ділянки залишали трохи нескошеної трави. Її перев'язували, верхівку квітчали, поряд клали хліб-сіль. Цей «трав'яний дід» мовчазно, але переконливо сповіщав про скінчення сінокосу.

Залежно від погодних умов сінокосу давали визначення — «солодкий» (трави, які ще не вистигли) або «гіркий» (трава, що перестоялася, жовта). Попри те, що перша назва здається більш привабливою, кращим

Косу вибирали дуже й дуже прискіпливо, оскільки від її якості багато в чому залежав успіх косовиці: «Поганою косою і хороший косар не буде косити», натомість «Добра коса і камінь переріже». На добрій косі мав бути гарний метал, крім того, її мав зробити справжній майстер, бо перший-ліпший не міг її як слід поклепати. З XVIII століття селяни все частіше стали купувати фабричні коси різних виробників: комусь подобалися угорські, комусь російські, а когось цілком влаштовували вироби місцевих фабрик.

вважався останній, оскільки з нього виходило більш сухої трави — жовта трава вже практично не всихалася.

Привезене додому сіно треба було кудись сховати, адже літом воно не потрібне, коровам є свіжа трава. Складали його в стіжок, інколи на горище. Але перед тим трохи забирали для ритуальних дій. З кращого сіна (м'якого, пахучого) робили кубла для квочок: господині були переконані, що це мало сприяти висиджуванню яєць і вилуплюванню курчат. Крім того, сіно могло стати у нагоді, коли робили кубельце для горщика з кутею.

12 липня, коли закінчувався піст, святкували Петра і Павла (правильна назва свята — день святих Первоверховних Апостолів Петра і Павла, але в народі часто казали просто «Петра»), і сіно мало бути вже скошене. Вважалося, що з цього дня стає по-справжньому тепло. «На Петра і душа тепла», «Від Петра красне літо».

На Петра і Павла несли обрядовий хліб до церкви — святити. До цього свята серйозно готувалися, навіть хати білили (і коли тільки встигали за польовими роботами?), вішали на стіни святкові рушники. Після посту розговлялися, і головною стравою були мандрики (їхня назва походить від того, що Петро і Павло мандрували світом і годувалися цим печивом).

В усіх районах Петра і Павла було ще й «професійним» святом пастухів, а не тільки закінченням сінокосу. Господарі, чиїх тварин пасли пастухи, пригощали їх спеціальним печивом — мандриками, інколи підлітки-пастухи пекли їх собі самі, для чого ставили на вигоні щось на зразок печі. Вони влаштовували веселі ігри, все пасовисько гуло від них. Крім того, пастухам у цей день часто дозволяли забрати собі один удій з усіх тварин — вони розпоряджалися ним на свій розсуд.

А я в полі жито жала

У багатьох місцевостях України свято Петра і Павла було не тільки закінченням косовиці, але й початком жнив. Хоча селяни намагалися на Петра не працювати (свято все ж таки), треба було цього дня зжати перший сніп — тоді жнива мали пройти легко, гладенько, без дощів та інших погодних невчасностей та неприємностей. Тож у селі казали, що головне завдання Петра — «жито зажинати».

Перший сніп — це була така собі хліборобська святиня, дуже важлива для українських селян. Свято першого снопа ґрунтується на традиції, що має назву «зажинки». Господині стелили в полі рушники, на які ставили свічку і хліб-сіль, потім кожна кланялася своїй ниві й казала: «Дай, Боже, легко почати, а ще легше дожа-

Перший сніп

ти». Часто розпочинав жнива найшановніший у селі чоловік. У деяких місцевостях перший зажинок був за жінкою. Лівою рукою вона брала одну жменю, а потім другу, і клала все у вигляді хреста біля ниви — воно мало пролежати там до закінчення робіт. Перший же сніп (його називали також «воєводою») ставили на покуті перед образами (святе місце), а інколи на стодолі, де він лишався до кінця молотьби. Згодом першому снопу була у всьому шана і повага: його навіть обмолочували окремо від інших, а зерно святили у церкві. Солома з цього снопа, вважалося, могла вберегти корів від будь-яких хвороб, тому нею годували обережно, потроху змішуючи з іншою. Якщо в цей рік у родині дочка виходила заміж, то весільний коровай пекли саме з першого снопа.

Звісно, що дехто міг і не встигнути скосити до Петра і Павла всю свою ділянку (і погода могла підвести, і самопочуття, бувало, псувало всі плани), і йому потурали — як уже згадувалося, офіційним закінченням косовиці вважалося 15 липня, день Фотія. Головне, щоб до Єфросинії (20 липня) впоратися, адже, за народними спостереженнями, цей день обов'язково мав

Разом із зажинками в багатьох районах жінки робили так звані закрутки, аби знахарі чи просто люди з нечистими думками не змогли зіпсувати хліба. Коли жінки приходили в поле на зажинки, то одна з них під співи інших зав'язувала у вузол жменю колосся — воно й мало оборонити ниву від усього лихого.

Землеробський календар відводив у кожному місяці «вихідні» — хоч один-два святкові дні, в які не можна було працювати. І тільки з кінця липня і до середини серпня таких днів не було, адже «один серпневий день рік годує», і витрачати його на відпочинок було не варто.

бути дощовим, тому й мовили селяни: «Як зібрав сіно, не страшна і Єфросина». А вже після Петра повним ходом ішли жнива, встигай тільки снопи в'язати.

Офіційним початком жнив (перший сніп на Петра і Павла не рахується, то була більше обрядова дія) вважався день святого Прокопа, який припадав на 21 липня. «На Прокопа жита копа», «Прокіп нав'язав сім кіп», «На Прокопа готуй спину для снопа» — це говорили люди про жнива.

Жнива тривали і в серпні, у цьому ж місяці вони урочисто закінчувалися, тому він і має почесну роботящу назву, пов'язану з головним знаряддям праці селянина — із серпом. Гуцули називали останній місяць літа «копень» через те, що на полі було багато кіп жита.

Українські жінки й дівчата вправлялися із серпами майстерно. Вони вміли робити цю нелегку справу жваво, спритно і весело. Звичайно, витримати спеку, згинаючись весь день (і не один), було зовсім нелегко, але народне прислів'я каже: «Влітку із потом, а взимку з повним ротом».

Як завжди при виконанні таких робіт жінки допомагали і собі, і чоловікам веселими співами. Пісні описували дії, що відбувалися, тобто прямо були пов'язані із жнивами.

Ось одна з них:

Вгору, сонечко, вгору,
Хай я нивоньку дожну.
Ой, лане-ланочку,
Скажи ж мені правдочку,
Чи будемо ми в кінці,
Чи підемо ми в вінці?
Ой, будем, доню, будем,
Лише нивоньку дожнем!

Або інша пісня:

За горою, за крутою
Росте жито з лободою.
Там дівчина жито жала,
В правій руці серп держала,
В правій руці серп держала,
А лівою підбирала.

Наприкінці роботи, бувало, співали так:

Дивувалися ліси,
Де поділися вівси,
Женчики позжинали
Залізними серпами, —
Залізними серпами,
Біленькими руками.

Щаслива господиня наприкінці жнив співала:

А я в полі жито жала,
За день три копи нажала.
Одного до обіду,
Другого до полудня,
Третього до вечора —
Сонця не бачила.

А коли женці поверталися додому, навіть утома від важкої праці й мокрі сорочки не заважали їм співати, наближаючись до своїх хат:

Ой, заспіваймо, хай дома почують,
Хай нам вечерю готують.
Утомила нас та широкая нива,
Що тепер нам і вечеря не мила.
Ой, не так нива, як високії гори,
Ой, не так гори, як велике жито,
А вже ж нам спину як кілком перебито.

У жнивальних піснях поєднувалися і гумор, і сум, і вони є прекрасними зразками народної творчості, в якій постає притаманна українцям дотепність та поетичність.

У ті часи, коли селяни одробляли панщину (аж до 1861 р.), у піснях часто згадувався пан, деякі з них були про нього або адресовані йому. Ці пісні співали не в полі, а вже в селі. Вони становлять окремий різновид жнивальних пісень.

Так, наприклад, якщо пан був жорстокий і погано ставився до своїх кріпосних, то вони йому співали такої пісеньки:

Ой, в чужого господаря обідать пора,
А в нашого господаря ще й думки нема,
Ой, паночку наш, обідати час!
А в чужого господаря горілочку п'ють,
А в нашого господаря й води не дають,
Ой, паночку наш, обідати час!

Кінець жнив, як і вінець будь-якої справи, треба було гарно відсвяткувати. Називалося це свято закінчення жнив обжинками (або дожинками).

Снопи складали по 10 штук (в «бабки»), 30 (полукіпки) або по 60 штук (копи).

Коли вже нива була майже скошена, селяни залишали нетронутими серпом трохи (до десятка) стеблин із колосками, вони мали сприяти врожаю на майбутній рік: наші мудрі пращури, тільки-но закінчивши жнива цього року, вже подумки були в майбутньому, і в цьому була їхня хліборобська сила і мудрість, адже дійсно — жити одним роком неможливо. Ці колоски використовувалися для звивання «Спасової бороди», яка була вінцем цієї справи (до свята Спаса залишалося вже небагато часу): колосся заламували на схід сонця, перев'язували в кількох місцях червоною ниткою, стрічками або виплітали з нього щось на зразок бороди, яку пригинали до землі. У бороди могли бути й інші імена — на Поліссі вона перетворювалася на перепілку, а на Волині була козою. Але сутність залишалася одна: це мало забезпечити врожай наступного року.

У деяких районах до «бороди» клали шматок хліба, посипали його сіллю, а також ставили посудину з водою, при цьому примовляли: «Оце тобі, борода, хліб, сіль і вода». Після цього просили: «Роди, Боже, на всяку долю: бідного і багатого». Задобрена і нагодована, борода (яка символізувала землю) мала сприяти майбутньому врожаю.

Жниця. Худ. М. Пимоненко

Обжинки. Худ. Т. Шевченко

Заплетені колоски називали «Спасовою бородою», оскільки вважали, що вони є гарним притулком для польового духа, який, за народними уявленнями, мав вигляд кози. А назва перепілка походить від переконання, що це може бути останньою домівкою, місцем відпочинку для цієї пташки.

Звичай залишати щось із врожаю нетронутим задля майбутнього року стосувався не тільки ниви. У себе на городі селяни чинили так само: обов'язково щось залишали на дереві чи на кущі, інакше наступного року не вродить, як казали, «на розплід». Тож і висіла на кожному дереві здорова груша чи яблуко, а вишні, наприклад, залишалися на вершечку.

Існувала навіть пісенька про «Спасову бороду»:

Сидить ворон на копі,
Дивується «бороді»:
Ой, чия ж то «борода»
Сріблом-золотом обвита?
Ой, чуй, пані, чуй:
Вечеряти нам готуй!

Тут оспівується краса бороди, що уособлює красу всієї землі. Це мало ще більше задобрити бороду. У цей же час жінки ворожили на урожай наступного року: вони кидали за спину серпа. Якщо той падав гострим кінцем, то можна було чекати гарного врожаю, якщо тупим — добра не жди. «Борода» мала прикрашати лан до початку сіяння озимини.

Так люди віддавали шану природі, матінці-землі.

«Обжинки» були також і шаною нелегкій хліборобській праці. Це було свято працьовитого українського народу, свято, на яке він заслужив. У день, коли була скошена остання нива, женці ходили по ній, збираючи колоски для одного красивого спільного вінку. Під час цього співали обжин-

кових пісень, раділи виконаній роботі (хоча попереду ще було багато чого):

Кінець нивочці, кінець,
Будемо плести вінець.
Добре нам було жати,
Бо було з ким розмовляти,
Ой, добре було жниво,
Бо була горілка й пиво.

У деяких піснях фігурував і вінок:

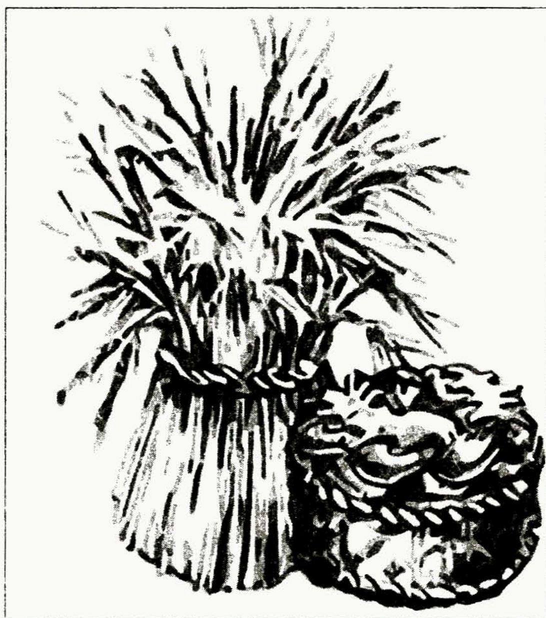
Котився віночок по полю,
Просився у господаря в стодолу:
«Пускай, господаре, в стодолу,
Вже набувся я на полю,
Вже на полю я набувся,
Буйного вітру начувся,
Буйного вітру начувся,
Ранньої роси напився.
Я не довго полежу,
Зараз на поле побіжу».

Останній рядок говорить про те, що вінок уже збирається повернутися на поле, тобто на посів озимих.

У деяких районах разом із вінком женці плели «квітку», що являла собою декілька пучків, з'єднаних між собою.

І квітка, і вінок призначалися так званій «царівні» — найкращій на жнивах (найчастіше в роботі), обраній з-поміж інших дівчині. Вінок одягали їй на голову і давали в руку квітку. І так вона, горда і прикрашена, йшла попереду всіх женців, а інші співали, йдучи за нею:

Зашуміла діброва,
Залящала дорога,
Господареві женці
йдуть,
Золотий вінок несуть.

Обжинковий коровай

Молотьба ціном

На завершення обжинок влаштовувався святковий обід із піснями про зроблену справу:

А ми жито іzжали,
Щоб за рік знов діждали:
Скільки на небі зірочок,
Стільки на полі копичок...

Обжинковий вінок міг допомогти господарям дізнатися, який із посівів наступного року буде кращим, на чому зосередити свою увагу. Дізнавалися про це таким чином: із вінка брали три колоски (вони позначали ранній посів, середній та пізній) і закопували їх у землю. Який швидше сходив, той із посівів буде найкращим.

Останній сніп українські селяни вшановували не менше, ніж перший. Оскільки він був саме з тієї ділянки ниви, де залишилася «борода», то цей сніп називали бородатим. Його урочисто вносили до хати, часто він стояв необмолоченим аж до Різдва, щоб на Святвечір посісти своє почесне місце в хаті. Однак так було не завжди. У давнину траплялися випадки, коли сніп до хати не несли. Якщо в домі протягом року хтось помер, бородатого залишали в

Цікаво, етнографи говорять про те, що різноманітні обжинкові обряди стосувалися виключно збору озимих хлібів. Яровим такої честі не випадало — їх жали досить тихо, без гучних святкувань.

полі — мишам і пташкам на помин душі. Однак навіть якщо не залишали, а ставили на Святвечір у хаті, то все одно це було для предків, які в цей вечір нібито навідувалися до своєї родини. Тож іще одна назва першого снопа, дід або дідух, походить від того, що призначався він для покійних предків, для слави їхньої пам'яті.

Павло Чубинський записав таку цікаву легенду. Вона стверджувала, що колись, у сиву давнину, колос жита був більший — зерно було не лише на кінчику, а обліплювало всю стеблину. Розповідали, що Бог із Петром та Павлом прийшли у вигляді убогих до однієї небідної оселі. Хазяйка хліба не дала, а кинула сирим тістом Богові в очі. Він розгнівався і сказав, що відтепер більше ніколи не буде хліб родити. Але собаки почали скавучати, і Бог змилостився, залишивши на їх долю невеличкий колосок. Тож селяни й кажуть: «Ми собачу долю їмо, а колись колос йшов аж до землі».

Зазвичай обжинки відбувалися невдовзі або після, або навіть у день Пророка Іллі (2 серпня). У багатьох південних районах цей день вважався закінченням жнив, хоча погода могла розставити й свої акценти, змістивши їх. На Іллю

Дідух

Біля віялки

найчастіше закінчували жати у південних районах України, в північних звичайно це відбувалося пізніше. Однак цей день усе-таки часто ставав закінченням жнив, і про це говорить те, що пучок незжатого колосся інколи залишали «Іллі на бороду». Та й в обжинкових піснях Ілля нерідкий гість, особливо на Півдні. Так, наведена вище обжинкова пісня починалася там таким чином:

Ходить Ілля по межі,
Дивується бороді...

Вижали все чи не вижали, на Іллю в усіх регіонах України намагалися намолотити хоч трішки зерна, аби в це свято подати хліб із нового урожаю. Тож і казали з цього приводу: «На Іллі новий хліб на столі», «Ілля заходить до хати, аби свіжого хлібця скуштувати». Кожна господиня намагалася спекти духмяного хліба. Адже перший хліб нового врожаю був святим символом українського хліборобського року.

Але перед тим як заходжуватися його пекти, багато господинь робили ще одну не менш важливу, на їхній погляд, справу. Вдосвіта, коли сонечко ліниво простягало перші сонні промінці, вони йшли на свій город в одній сорочці і міцно стискали капустяні голівки — аби качани були твердими, міцними. При цьому жінки примовляли: «Святий Ілля, складай голівки тугі та білі, як я!»

У народі розповідали, що колись Бог наказав Іллі розправитися з нечистою силою, знищити все бісове плем'я, яке повстало проти Бога. Але біси дуже хитрі та спритні, їх не так-то просто було спіймати. І відтоді грізний Ілля ганяється за ними, пускає в них свої вогняні стріли — громи й блискавки.

У деяких районах вважали за необхідне в цей день накрити капусту глечиками, щоб вона була білою. Після цих магічних дій господині вже були спокійні за капустяну долю і йшли до печі готувати хліб, який приходив пробувати Ілля.

Узагалі особу цього святого дуже шанували, він увібрав у себе багато рис язичницького божества. Казали навіть, що він є наступником Перуна або й самим Перуном. Адже Іллі приписувалося володіння громом та блискавками. У деяких регіонах цей день називали «святом грому».

Якщо наші пращури чули грім, вони вважали, що то «Ілля по небу (небесному мосту) у вогняній (інколи — золотій) колісниці їде». Ілля був у народній уяві таким войовничим і серйозним, що вважалося: якщо будеш працювати в цей день, то він може розсердитися і вдарити неслухняного селянина блискавкою. Узагалі, якщо людина помирала від блискавки або від неї загоралася оселя, вважалося, що це Божа кара. Селяни вважали, що таку пожежу (особливо в день святого Іллі) власними силами погасити було практично неможливо. Уберегти від цього нещастя могла хіба що свічка, посвячена в чистий четвер (страсна свічка), що стояла перед іконами. Тож завжди під час грому та блискавки (а в серпні багато буває дощів із грозами, адже Ілля на колісниці приїздить подивитися, як святкують закінчення жнив) селяни намагалися запалювати цю свічку, так вони менше боялися гніву Іллі.

Хоча літо ще й не думало закінчуватися (особливо, якщо згадати, що за старим стилем Ілля припадає на кінець липня), та селяни вважали цей день початком осені, закінченням літа. Після Іллі заборонялося купатися в річках, бо «на спині верба виросте».

Утім, у народних повір'ях та піснях Ілля не завжди виступав як грізний громовержець. У деяких він — щедрий сівач. Так, наприклад, в одній з обрядових пісень (колядці) співали так:

Ішов Ілля на Василя.
В його пужка житяночка,
Куди махне — жито росте,
Жито, пшениця і всяка пашниця.

Так співали тому, що невдовзі після Іллі вже починали сіяли озимі жито й пшеницю.

Розпочинати цю справу народна мудрість радила в день Бориса і Гліба (він припадав на 6 серпня, але називався «осіннім Борисом і Глібом»). «На Бориса та Гліба берися до хліба» — ця приказка нагадує, що треба подбати про наступний рік, посіяти озимину.

А от 9 серпня ні про що дбати не годилося (у цей день не працювали), адже це був день Великомученика Пантелеймона, по-народному «святого Палія». Вважалося, що він міг врятувати хату від пожежі (з його іконою обходили палаючу хату, аби потушити її), а міг і запалити снопи тому пихатому господарю, котрий не поважав його. Особливим гріхом у цей день вважалося возити снопи з поля. Палій неодмінно їх запалить, вірили селяни й обирали інші дні для цієї справи.

Із цим святом пов'язане й наступне, те, що йшло по п'ятах Пантелеймона і припадало на 10 серпня. Цей день звався Смоленської ікони Божої матері. Селяни також намагалися не возити снопи, взагалі не працювати. Біля снопів годилося покласти шкаралупи від свячених крашанок. Старі люди казали: «Палій пале, а Смоленська смаже».

12 серпня, День Сили, або Івана-воїна, був, за народними уявленнями, одним із найсприятливіших днів для сіяння озимини. Казали, що жито, посіяне на Сили, вродить сильно.

З великим розмахом відзначалися в українських селах три Спаси (14, 19 та 29 серпня) — на це вистачало сил серед хліборобської роботи. Вистачало сил і на Спасівський піст, який тривав до 19 серпня, дня Преображення Господнього, або Другого Спаса (найчастіше його називали просто Спас, він був найбільш значним серед трьох тезок). Другий Спас — це своєрідне свято врожаю: багато зжато, багато чого зібрано з городу, вродили яблука та груші. У цей день українці несли до церкви святити те, що їм пощастило з Божою допомогою виростити: овочі та фрукти, мед, хліб. Інколи святили також гриби (їх починали збирати з Бориса та Гліба) і обжинкові вінки.

У давні часи українці не їли до цього дня нічого з того, що виросло в садку, хоч би як кортіло з'їсти. Лише після церковної служби, коли все було освячене, родина у святковій атмосфері розговлялася. Обов'язковими складовими цього обіду були яблука з медом та виноградне або яблуневе легеньке вино. Цей ритуал мав сприяти тому, щоб «садовина родила».

І нині деякі старі люди не їдять яблук до Спаса, особливо ті жінки, в яких померли діти. У народі ще й досі міцним є переконання: якщо мати з'їсть яблучка до Спаса, то її дитинці на небі золотого яблучка не дадуть, а скажуть: «Мати твоя з'їла».

Збирання яблук

До Успіння Пресвятої Богородиці (або першої Пречистої, 28 серпня) мають бути повністю закінчені жнива; крім того, мають бути зібрані всі фрукти (на деревах залишали дозрівати тільки зимові сорти яблук та груш). Під час збирання врожаю в садку часто можна було почути таку пісню:

Пречиста по груші ходила,
Пречиста мішок загубила.
А Спас ішов, мішок знайшов.
«Спасику-братику,
Віддай мій мішочок,
Не буду ходити у твій садочок».

Під час першої Пречистої в усіх регіонах України починали сіяти озимину. Селяни переставали голитися, доки не обсіються, — інакше, казали, врожаю не чекай. Перед початком сівби

У народному календарі існує три Пречистих — відповідно 28 серпня, 21 вересня, 4 грудня. Про них у народі кажуть: «Перша Пречиста жито засіває, друга — дощем поливає, а третя снігом покриває» або «Прийшла перша Пречиста — одягла природа намисто, прийшла друга Пречиста — взяла комара нечиста, а прийшла третя Пречиста — стала діброва безлиста».

брали колоски зі «спасових борід», розминали їх і при цьому казали: «Роди, Боже, і благослови!» З цих розім'ятих колосків, а часто також із тих, що були в першому снопі, робили перший засів.

Іще існувала така приказка про цей день: «Прийшла перша Пречиста — стає дівка речиста». Так говорили через те, що, як правило, після Пречистої дівчат звільняли від важких робіт, тож у них з'являлося більше вільного часу і вони могли дозволити собі бути речистими, тобто більше балакати, спілкуватися. Дівчата чекали на осінь, яка, забираючи тепло і важку працю, «приносила» сватів та вечорниці.

Восени і горобець ситий

Осінь приходила з мінливою погодою, розквітала рожевим цвітом вересу, що вкривав лани та долини. Саме на його честь і взяв собі ім'я місяць вересень, коли ще багато було роботи в полі. На початку вересня ніколи було милуватися цією рослиною: селяни намагалися повністю посіяти озимину. По всій Україні найкращим часом для посіву озимого жита вважався саме цей місяць, тому інша його назва було «житосій». За народними повір'ями, впоратися із сівбою озимини краще було до Семена, який приходив 14 вересня (повна назва — Преподобного Симона Стовпника і матері його Марфи).

Щоб стимулювати процес сіяння, існувало багато прислів'їв, як-от: «Прийшов Варфоломій — жито на зиму сій» (Варфоломій приходив 7 вересня). На Мусія (10 вересня) завершували збирати коноплі та перевозити снопи.

11 вересня — Усікновення, головосіки Іоанна Хрестителя. У цей день не можна було різати, сікти жоден овоч, який за формою нагадує голову. Старі люди стверджували: якщо в цей день розрізати голівку капусти, з неї неодмінно потече кров.

Отже, до Семена народна мудрість радила посіяти озимину: «Хто не посіяв до Семена, в того життя буде злиденне». Звичайно, у лінивих та неспритних господарів життя було несолодке. У північних районах на Семена починали копати картоплю на зиму (до того копали потрошку — для нагальних потреб). Часто святкували це так: прямо в полі робили вогнище, в якому пекли молоду,

тільки-но викопану картоплю. Також у цей день починали копати буряки і збирати кавуни та дині.

Копання картоплі

Увечері в усіх хатах запалювали посвіт, він мав горіти до Великодня. Майстри намагалися «засидіти вечір», тобто розпочати роботу при посвіті, тоді вона мала вдаватися всю зиму. В цей день, коли за старим стилем починалася осінь, а також був початок «молодого» бабиного літа, люди посвітом позначали початок поступового переходу від польових робіт до робіт у хаті та навколо неї. У цей день землероби ставали килимарями, ковалями, стельмахами (а влітку всі були землеробами, адже годувалися своєю працею). Хоча, звичайно, зробити в полі ще треба було багато — зібрати буряки, не дати замерзнути, взятися морозом зимовим яблукам тощо.

На Михайла Чудотворця (19 вересня) не працювали. Цей день увійшов у народну свідомість як Михайлове чудо. Вважали, що будь-яка значна робота, чи то в полі, чи то вдома, у цей день може обернутися проти господаря, недаремно ж це чудо. Обов'язково нічого не вийде. Із цим днем пов'язане чимало історій з життя, від кумедних до дуже сумних. Спільним у них було те, що всі вони свідчили: справа, розпочата на Михайлове чудо, матиме небажані наслідки. Розповідали, що в тих, хто мазав хату, це виходило в патьоках і дуже некрасиво, а в тих, хто працював у полі, ламався віз або траплялася ще якась неприємність. Тож варто було цей день перечекати, аби не накликати неприємностей.

У переліку справ, що не можна було виконувати в цей день, значилися: сівба, обмолочування снопів, збір і рубання капусти — тож землеробам доводилося відпочивати і складати плани на наступні дні. На Гуцульщині говорили, що в день Михайлового чуда

На Здвиження заборонялося ходити до лісу, адже вважалося, що в цей день вилазять всі гади, збираються докупи і радяться, де перезимувати. Якщо людина з'явиться поряд з цим зібранням, гади неодмінно завдадуть їй шкоди, тож краще було не ризикувати.

не можна ні з ким сваритися, проклинати будь-кого: Михайло так начудить, що все, навіть сказане просто так, згарячу, обернеться правдою і нічого гарного з цього не вийде.

Останнім днем, коли слід було збирати зимові яблука та горіхи, був день Здвиження, 27 вересня (принаймні так вважали на Закарпатті). «Хто не обсіявся до Чесного Хреста (так в народі називали цей день), той не вартий собачого хвоста». Це свято називається по-церковному Воздвиження Чесного і Животворчого Хреста Господнього. Але мало хто із селян пам'ятав цю довгу назву і називав цей день просто Здвиження, або Чесного Хреста. З цього дня відлітають птахи, стає холодніше, простіше кажучи, наближається зима.

Тим, хто не встиг обсіятися, давалася відстрочка до 9 жовтня, до Івана Богослова. Якщо ж не встиг і до цього дня, то це вже люди вважали неподобством. «Хто не посіяв до Богослова, той не вартий доброго слова» — так казали селяни про поганих господарів. А хто посіяв, міг у жовтні спокійно дихнути, трохи відпочити. Усе навколо таке привабливо яскраво-жовте (ще його називали «хмурень» — багато похмурних днів, «зазимник» — уже відчутні перші заморозки).

Жовтень був одним з улюблених місяців наших пращурів — урожай майже зібрано, свіжих дарів ланів ще багато, поле засіяне озиминою. Та до того ж осінь — пора весіль. На Покрова (14 жовтня) відзначали закінчення всіх польових робіт. Це було початком вечорниць та масових весіль. Про весілля та розваги влітку було думати ніколи, важливий кожен день, який рік годує.

Тож головні роботи виконані. А про інших казали: «Хто сіє по Покрові, той не має, що дати корові», «Хто лежить до Покрови, той продасть усі корови», — а після Покрови можна було трошки й відпочити, погуляти на весіллі (адже гуляли всім селом).

У кінці жовтня заготовлювали капусту на зиму і квасили буряки.

До Покрови зібрати все з поля інколи й не вдавалося — усьому виною був цукровий буряк. Його часто збирали після Покрови, бо він що довше пробуде в землі, то кращий (аби морози не настигли). А якщо зважити на те, що цукровий буряк на Україні почали вирощувати не так і давно — починаючи з XIX століття, то правило щодо Покрови було цілком вірним у більш давні часи.

Цікаві народні спостереження стосуються 30 жовтня. Це День Осія. В народі казали, що в цей день «колесо з віссю прощається» — шляхи стають поганими, колеса в них уже не можуть проїхати...

А в листопаді вже точно не проїдеш. «Падолист», «напівзимник», «жовтню син, а вересню брат», він лякав холодом, приморожував та сповіщав про зиму, що вже була на порозі.

Хоча ще тривала законна осінь, листопад, а точніше, Дмитро (його день — 8 число), несе зиму, за народними уявленнями:

> У святого Дмитра труба із срібла...
> А як затрубив ще й святий Дмитро,
> Та й покрив зимков усі гори біло...

Яке вже землеробство, коли земля сніжком вкривається. Цього дня завершували свою роботу і пастухи, оскільки після Дмитра трави вже не було і худобу не виганяли на пасовиська. Пастухи урочисто відзначали «закінчення сезону». А ось день 14 листопада, Кузьми й Дем'яна, гучно святкували ковалі, адже це було їхнє професійне свято. Селяни в цей день розкладали цибулю на грати сушити, а також обкопували фруктові дерева.

На Пилипа (27 листопада), після якого починався Пилипівськкій піст, жінки починали прясти кужіль на полотно.

На Матвія, або Симона-Юди (29 листопада), вважалося, земля остаточно замерзає.

Зима біла, та не їсть снігу, а все сіно

Зимою аграрна тематика переходила з поля на вечорниці, містилася в імпровізованих сценаріях свят. Землеробською тематикою були насичені колядки та щедрівки. Проглядала вона і в іграх. Приміром, на Поліссі дівча-

Селянин з Покуття

Введення. Ікона

та «сіяли льон» (або коноплі): 12 грудня (Парамона, або Передандрія) вони вибігали на вулицю і робили вигляд, що сіють, при цьому волочили ниву спідницею й казали: «Святий Андрію, на тобі конопельки сію, дай же мені, Боже, знати, з ким їх буду брати».

Четвертого грудня приходила до осель третя Пречиста, або Введення (свято введення у храм Пресвятої Богородиці). Інколи саме цей день вважали початком нового господарського року. Із Введення до Благовіщення, вважали українські селяни, не можна працювати, торкатися землі, бо вона в цей період відпочиває. Четвертого грудня навіть ховали реманент подалі, щоб дістати його, коли земля відпочине й прокинеться. Крім того, у цей день заборонялося ходити в гості (таких непрошених гостей, особливо жінок, дуже боялися на Закарпатті).

З приводу цього дня існувало й таке переконання: до Введення хоч як, а треба було потерти коноплі, інакше можна було накликати бурю на поля або грозу, що попалить копи. Цим можна було зашкодити своїй репутації: якщо хтось дізнавався, що дівчина не встигла перетерти коноплі до цього часу, то при негоді на полі могли у всьому звинуватити її. До того ж, дівчата вважали, що ці не перетерті вчасно коноплі заважатимуть вийти заміж. Дійсно, кому потрібна така незграбна жінка, яка не в змозі вчасно виконати покладені на неї обов`язки? Однак такі неприємності траплялися рідко, бо українці вміли поважати традиції і намагалися не суперечити надбанням пращурів: треба перетерти до Введення — перетирали, інколи навіть уночі працювали, щоб встигнути.

Хоча селяни й казали, що «введенські морози зими не роблять», але, як правило, снігом все укривалося, і вже на Катерину (7 грудня) доцільно було «ховатися під перину». А двома днями раніше, на Прокопа, на шляхах ставили віхи, аби люди, які не дуже добре знають місцевість, не збилися з дороги.

Коли вже ліг сніг і закінчилися всі роботи, діти спокійно могли... йти до школи. Початок навчального року в давнину припадав на 14 грудня, день пророка Наума. І це теж було пов'язане із землеробським календарем. Тепер він відпускав дітей, незамінних помічників у господарстві восени, на шкільні лави, аби набралися вони розуму, доки земля спочиває. Тож із цього приводу казали: «Наум наставляє на ум». Треба ж було освоїти не тільки хліборобські навики. З цього дня майстри набирали собі учнів, вважаючи, що тепер їм нічого не буде заважати вчитися. Адже врожай зібрано і вчитися можна не на голодний шлунок (якщо, звичайно, родина хазяйновита і влітку на печі не лежала).

Навіть коли діти вже стали ходити до школи восени, селяни в цей день ставили в церкві свічки перед образом пророка Наума, говорячи при цьому: «Святому на пошану, моєму синові на розум».

Усі школярі знали, що після Ганни (22 грудня) сонце повертає на літо, а зима на мороз. Цей день ще називали родинами сонця. Усі бажали, щоб Ганна була тиха й безвітряна, бо це віщувало гарний врожай садовини. Знали також, що на Спиридона (25 грудня) буває найбільший у грудні мороз. «Грудень землю грудить, а хату студить»,— казали в селах. Із цього дня визначали, яким буде наступний рік по місяцях (а для землероба це було дуже важливо) — кожен наступний день показував погоду на певний місяць.

Січень був багатим на свята, вдоволені люди споживали те, що заробили протягом року. Іван Предтеча (20 січня) «забирав свята на плечі», ним закінчувалися зимові святки. З цього дня жінки сідали прясти і шити. Шиючи, виглядали у віконце, оскільки вже небагато часу залишалося до Стрітення, і вже прислухалися селяни-хлібороби до природи, чекали на весну. Коло землеробського календаря замикалося. І повторювався той цикл щороку — події, які лежали в основі життя і добробуту.

Громадські звичаї

«У гурті то й смерть не страшна», — були впевнені українці. А що вже казати про такі «дрібниці», як оранння, чи жнива, чи будування хати. Взаємодопомога була, мабуть, ключовим поняттям у громадському побуті нашого народу і необхідною умовою

Окрім сільських територіальних громад існували й інші. Наприклад, могла бути церковна громада. Щоправда, найчастіше мешканці села сповідували одну релігію і мали спільного священика — у цьому разі територіальна та церковна громади збігалися. У великих селах та містах, де жили представники різних конфесій (приміром, православні та католики) і знаходився не один храм, поширеними були випадки, коли люди належали до однієї територіальної громади, але до різних церковних. Крім того, існували й заробітчанські громади. Близькими до них були так звані артілі — косарів, чередників, чумаків та ін.

існування, коли кожен приходив на допомогу іншому, коли всі почувалися єдиним цілим, не замикаючись на своїй сім'ї.

Громада мала таке ж велике значення, як і родина. Власне, це і була родина — велика і дружна, яка поділяла радощі і розраджувала в горі. Кожен відчував плече громади і у свою чергу будь-коли ладен був підставити власне плече сусіду. Готовність допомогти ближньому переконливо свідчила про високі морально-етичні якості селян, про те, що відома на весь світ душевність українців — це не порожні слова. Та й відпочинок у великому колі односельчан був веселішим: «У гурті і каша їсться», — казали з цього приводу наші пращури.

Життя у громаді, або сільській общині (її ще називали територіальною громадою, адже вона об'єднувала своїх членів саме за цим принципом), зобов'язувало українців дотримуватися певних правил. Адже громада регулювала не тільки виробничі (землеробські) процеси, а й усі сфери життя своїх мешканців. Наші пращури прислуховувалися до думки громади, щоб не викликати осуду.

Українські селяни

Сільська громада, або громадська община, вважається спадкоємницею родової общини. Адже на світанку свого існування вона об'єднувала певну кількість дворищ, які утворилися з розпадом сімейної общини.

Протягом багатьох століть виробився цілий кодекс громадського життя, сформувалися громадські звичаї. І якщо ніхто не порушував цих законів, життя у громаді було тихим, мирним і спокійним.

Традиції сільської територіальної громади виникли в Україні з приходом сюди феодальних відносин. І трималися дуже й дуже довго — аж до початку XX століття, хоча, звісно, не повною мірою.

Громада була самоврядним колективом. Його очолював отаман, якого обирали всім селом. Пізніше замість отамана була введена посада війта. Усі важливі питання обговорювалися на громадському сході. Його ще називали віче, або копа. Це була така собі рада старійшин, адже кожну сім'ю представляв голова родини, найстарший чоловік (або голова дворища). Молоді та жінкам вхід на такі збори був заборонений. Зрідка допускалися на схід і отримували право голосу вдови, які самостійно вели господарство. Почесне місце на «копі» належало старійшинам села, найповажнішим чоловікам. До їхньої думки завжди дослухалися.

Члени громадського сходу збиралися на майданчику біля церкви або корчми, а з приходом холодів ховалися від морозів у спеціальну громадську або найняту для цього хату, а то й в корчму. На порядку денному завжди було чимало важливих питань: тут вирішували, коли орати у цьому році, як розподілити землю, кому допомагати вдовам, як покращити стосунки з поміщиком і захистити свої права. Крім того, на громадському сході розбирали всілякі конфлікти між селянами — не тільки земельні, а й майнові, інколи родинні та інші. Дуже часто рішення сходу записували у спеціальну книгу. Ці рішення, як правило, оскарженню не підлягали.

Отаман, а потім війт, був посередником між сільською общиною та поміщиком або органами державної влади. Ця людина мала збирати податки, забезпечувати виконання панських робіт, тому ставлення до неї інколи було неоднозначним. Утім, достойного чесного війта селяни любили й поважали, навіть прислів'я таке склали: «Добрий війт — тато в громаді».

Приймаючи те чи інше рішення, громада спиралася не лише на урядові законодавчі акти, а й на так зване звичаєве право та общинну, вироблену століттями мораль, що ґрунтувалася на звичаях предків.

У попівському дворі. Худ. С. Васильківський

Звичаєве право передусім стосувалося землі. Це було дуже актуальним, адже тривалий час, коли існувала колективна власність на землю, члени громади мали спільні (громадські) землеволодіння.

Споконвіку для українського народу мірилом заслуг була праця: хто скільки вклав у землю, той відповідно мав і отримати. На цьому грунтувався і звичай першого займання вільних земель і отримання на них власності. Хто перший вклав у неї свою працю, той міг і займати певну територію. Цей звичай, ніде не прописаний у правових актах, називався «займанщиною».

До звичаєвого права належав і поширений у деяких районах України земельний переділ, що мав забезпечити справедливий розподіл землі. Цей переділ відбувався в межах громадського сходу. Усю громадську землю ділили на шматочки, а потім відбувалося жеребкування. Це завчасно обговорювалося, важливими показниками були кількість осіб у селянському дворі (або родині), а також заслуги господаря, його праця та поведінка всіх членів родини. Керуючись звичаєвим правом, вирішували і земельні та інші власницькі суперечки, визначали, кому і що має переходити у спадок.

Інколи під час громадського сходу влаштовували народний копний суд. Він також відбувався на основі звичаєвого права і народної моралі. Особливого поширення така форма розгляду справ набула у XVII—XVIII століттях на Закарпатті, Прикарпатті та Волині.

На копному суді розбирали головним чином справи, що ми тепер називаємо кримінальними — крадіжка, навмисний підпал, побиття тощо. Злодій, який посягнув на чуже майно, звісно, не чекав, доки з ним розбереться народний суд, часто він намагався втекти із села. Тоді після заяви потерпілого громада «вела слід» — якщо він приводив до іншого села, там за злодія мала взятися вже інша громада, хоча він і не робив нічого поганого її мешканцям. У Прикарпатті та на Поліссі злодія розшукували тільки у присутності потерпілого.

Часто злодіїв піддавали публічному осміянню, осуду (це стосувалося дрібних, але систематичних крадіжок — курей, яєць, тканини тощо). Їх водили селом із украденою річчю, ця процесія зупинялася біля кожної хати, і злодій вислуховував, що про нього думають односельці.

Утім, крадіжки траплялися не дуже часто, українці довіряли один одному (казали: «Ми ж одна громада»), навіть дверей ніколи не замикали. Бойки, наприклад, коли всією родиною виходили в поле, підпирали двері палицею — це означало, що в хаті нікого нема.

Щоб не порушувати справедливості, на суді потерпілий мав надати доказів на підтвердження злочину. Це могли бути якісь особливості крадених речей, а також синці та пошкодження на тілі (у разі нападу). Одним із покарань був такий цікавий звичай, що мав назву «брати грабіж», — потерпілому дозволялося взяти у кривдника певну річ або худобу (це залежало від того, що він скоїв).

Найбільший вплив громада мала при існуванні колективної власності на землю. Скасування колективної (XVIII століття) і поширення приватної власності на землю дещо послабило позиції громади, однак до зникнення цього об'єднання і його законів не привело. Це й зрозуміло: адже і на своїй власній землі треба було так само орати та сіяти, будувати хати, і питання взаємодопомоги не було зняте, воно залишалося актуальним. Та й питання моралі теж не відійшли у минуле.

У Карпатах людину, яка відповідала в певний рік за випас худоби, називали депутатом. Він мав наймати пастухів, розраховуватися з ними, збирати з громади гроші за це, стежив, щоб пастухи якісно виконували свою роботу.

«Моя хата скраю» — цей сумнівний принцип у громадському житті допомагав дуже рідко. Ставши одноосібними володарями певних ділянок, селяни все одно прагнули допомагати один одному як члени однієї родини. Люди продовжували гуртом виконувати найважчі роботи. Одним із найпоширеніших звичаїв, що три-

На толоку часто виходили у святкові дні або в неділю: якщо працювати на себе в цей час було гріхом, то допомагати іншому — святою справою. Принаймні наші пращури були переконані в цьому.

мався дуже довго, була толока. Суть її полягала в наданні безкоштовної допомоги односельцям за пригощання (господар пригощав усіх, хто допомагав). Толокою виконували найважчі роботи в полі — орання, сівба, жнива, — а також господарські справи — будування хати, копання криниці та інше. Бувало, що на толоки йшли лише чоловіки (так звані чоловічі толоки). Це, наприклад, відбувалося під час орання. Були й суто жіночі толоки (господині збиралися дерти пір'я, лущити кукурудзу тощо). На жнива влаштовувалися спільні толоки.

Слід зауважити, що толочани не завжди працювали заради щедрого пригощання, що влаштовував їм господар. Траплялося й так, що той не міг нічого їм запропонувати, а допомогти все одно було потрібно. Тож існував і інший різновид толок, який селяни часто називали «поміч». Поміч — це «вдовин плуг», допомога сиротам, хворим, постраждалим від стихії (наприклад, повені чи пожежі). «Працювати за спасибі» — цей вислів у такому випадку не був саркастичним. Адже спасибі, щире і відверте, варте найважчої роботи. По-іншому селяни не могли: що візьмеш з удовиці, із сиріт? Їм дати треба, а не взяти в них — так думали всі українці, за дуже рідкісними винятками. І працювати «за спасибі» не вважали принизливим, навпаки, вбачали у цьому свій обов'язок.

Працювати на толоках (за пригощання чи без нього) зазвичай не відмовлялися: ніхто ж не знає, що станеться з ним завтра, чи не буде потрібна і йому рука допомоги. У народі казали: «Без толоки, як без руки — ні хати не зробиш, ні сіно не скосиш». Хоч би яка важка робота була, толоки завжди проходили з піснями та жартами, тому на перший погляд нагадували якесь свято з певними трудовими обрядами.

Під час жнив, у спеку, важко було втамувати жагу. Коли влаштовували толоки, робили величезні «термоси» з холодною водою. Біля ниви ставили велику бочку, а в неї — ще одну, трохи меншу. Порожнє місце між стінками набивали тирсою. Навіть у спекотний день вода в такій бочці залишалася прохолодною і добре втамовувала спрагу. Тож толочани могли почуватися більш комфортно. Такі «термоси» забезпечували господарі або, якщо працювали на вдову, і самі толочани.

Інший дуже поширений вид взаємодопомоги називався супряга. Він полягав у тому, що господарі (зазвичай сусіди) на деякий

час об'єднували свою худобу та сільськогосподарський реманент і спільно виконували певні роботи на землі, спочатку в одного, потім — у другого. Так, наприклад, для оранки селяни об'єднували дві-чотири пари волів (а такої кількості худоби в одному господарстві зазвичай не було), які вправно тягли важкий плуг, спочатку по одній ниві, потім — по другій. Окрім орання, до супряг вдавалися при вивезенні гною та перевезенні снопів.

На відміну від толоки, де економічний чинник часто був непомітним, у супрязі він був очевидний. Адже окрім бажання допомогти мали на оці й власні цілі. І це допомагало селянам виживати. У супрягу вступали сусіди, або родичі, чи куми.

Серед жінок були поширені роботи під назвою оденки. Господині збиралися взимку в одній хаті і робили свою роботу: шили, вишивали тощо. Дуже часто працювали усі разом, щоб комусь допомогти. А потім робили на користь іншої господині тощо — ніхто не мав залишитися в накладі.

Так усім миром працювали в селі (до речі, інші назви громади — «мир», «село»). «Із громади по нитці, бідному сорочка» — ця приказка відповідала дійсності.

Однак громадські звичаї громада виявляла не тільки в роботі. Так, вона ревно стежила за виконанням звичаїв, за порушенням традицій, відігравала суттєву роль не тільки у виробничих процесах. Без участі громади не минала жодна важлива подія. Питання про будівництво важливих об'єктів — млина, церкви або школи, про допомогу сиротам, призначення опікунства теж вирішувала громада.

Тож невірно думати, що громада «виникала» в житті селянина тільки під час роботи або судових непорозумінь — з нею було пов'язане все життя. Так, незабаром після народження дитину прилучали до громади, до теплого дружного кола. Громада була присутня скрізь — на хрестинах, на весіллі (коли гуляли не всім селом, то все одно запрошували найповажніших представників громади). Виховували дитину не лише батьки, а й вся громада. Будь-який старший її представник міг зробити зауваження молодшому про неналежну поведінку. А той, у свою чергу, мав вислухати і не сперечатися.

Проте дитячі та молодецькі пустощі — то були дрібниці, громада навіть їх не засуджувала (усі колись були дітьми), це був лише виховний момент. Головне, щоб діти змалку розуміли, що осуд або схвалення громадою — то важливі речі. Що ж по-справжньому засуджувала громада? Непристойну поведінку, зраду, брехню, пияцтво, сварки, погане ставлення до батьків, коли їх кидали

напризволяще тощо. І, звичайно, позашлюбні стосунки та, не дай Боже, позашлюбну дитину. Можливо, ставлення до дівчат з позашлюбною дитиною було й жорстоким, але селяни вважали це показовим виховним прикладом для молоді.

Із різних громад (общин) виокремлювалися прообрази національно-релігійних громадських організацій — братства. Здебільшого вони прагнули протистояти тиску Католицької Церкви і відповідно були поширені на Волині, Галичині та ін. Вони не тільки допомагали церквам, а й відкривали школи, бібліотеки, піклувалися про хворих та бідних.

Як уже зазначалося, вхід до громадського сходу молоді був закритий. Але це не означало, що молодь не була пов'язана з громадою. По-перше, вона залежала від того, що там вирішать на громадському сході старші, а по-друге, вона входила до молодіжних громад, що були поширені по всій Україні. Як тільки хлопець чи дівчина підростали, вони мали право вступити відповідно до парубочої та дівочої громади. Щоправда, вік вступу до громад чітко окреслений не був. Для хлопців — 16—18 років, дівчата ставали повноправними членами громади десь з 15 років. Існувало також внутрішнє розділення молодіжних громад на старшу та молодшу. Парубочу громаду очолював отаман (береза), дівочу — старша дівчина, інколи серед дівчат не було чітко вираженого лідера.

Обов'язками парубочих громад було будувати гойдалки на Великдень, робити хрест із льоду на Водохрещу, організовувати ватаги колядувальників, придумувати для цього сценарій. А дівчата мали такі обов'язки: допомагати по господарству старим та хворим, доглядати могилки тих, чиї родичі далеко або ж їх зовсім нема, прикрашати церкву напередодні свят.

Цікавим був обряд прийняття хлопця до парубочої громади. Це була зовсім не хвилинна справа. Коли кандидатура хлопця вже була схвалена, дуже часто його приймали до громади під час якихось спільних польових робіт. Він мав показати себе гарним косарем або женцем. І це було не так легко, адже його порівнювали з дійсно найкращими, він мав працювати поряд із ними. Після робіт хлопець ставив могорич для тих, з ким

Хлопці приходили під двері тієї хати, де дівчата працювали, і озивалися до них. Якщо дівчата впізнавали гостей по голосу («Дівчата, це свої!»), то відразу впускали. «Чужі» хлопці (з іншої вулиці, де була своя хата для вечорниць) могли увійти тільки після приходу своїх.

працював, і відтоді вважався членом парубоцької громади. З цього дня він міг курити люльку та пити горілку. І звичайно, заводити амурні справи з протилежною статтю. Та й батьки починали ставитися до нього по-іншому — як до дорослої людини, питали його думки. На Поділлі хлопець перед прийняттям до громади мав пройтися на руках, співаючи пісню. А після цього вже пригощав усіх горілкою.

Вступ дівчини до громади відбувався тихіше. Кандидатка просила якусь старшу дівчину бути її товаришкою і наставницею. Після цього вони дарували одна одній стрічки, хустки тощо — і нова дівчина ставала членом громади. Була єдина умова щодо неї — дівчина мала вміти прясти, шити, вишивати, що й робили дівчата на вечорницях (якщо спілкування затягувалося, то це називалося досвітками).

Узагалі вечорниці були цікавими осередками спілкування, що поєднували і роботу, і розваги. У веселому дівочому гурті, де знали так багато пісень, і робота йшла швидше. Довгими зимовими вечорами все одно треба було шити та прясти, і вкупі це було робити значно легше, веселіше. І зима не здавалася такою сумною.

Зазвичай на вечорниці (відбувалися вони взимку) збиралися дівчата, щоб працювати, та нерідко до них трохи пізніше приходили хлопці: пустували, смішили, заважали, проте всім було весело. Охолоджувати гарячу вдачу (гляди, і хату рознесуть), підтримувати лад мала власниця хати, де проходили вечорниці. Зазвичай це була не одна з дівчат, а вдовиця, в якої молодь винаймала хату спеціально для

Молодь з околиць. Худ. В. Грабовський

цієї справи. Звичайно, усім селом туди влізти було неможливо, тож кожна вулиця мала свою хату для вечорниць.

Коли приходили хлопці, робота майже припинялася, хоча дівчата й намагалися зосередитися, не слухати жартів і не сміятися. Проте не витримувала одна, друга — і ось уже вся хата заливалася дзвінким дівочим сміхом. Тут не тільки повідомляли сільські новини, обговорювали сільське життя, не тільки співали, а й розповідали небилиці — дивні, химерні історії. І хоча всі знали, що така нісенітниця не може бути правдою, усе одно слухали залюбки, особливо коли оповідач був умілий і міг привернути до себе увагу, вмів розповідати.

Окрім звичайних вечорниць, кілька разів на рік молодь влаштовувала так звану складчину. За назвою можна зрозуміти, що хлопці та дівчата складалися для проведення певних свят. Це було гуляння з вечерею, музиками й танцями. Дівчата мали приготувати вечерю. Кожна приносила з дому те, що могла. Разом вони варили вареники, кашу, узвар та готували інші страви. Хлопці ж складалися грошима, на які купували дівчатам солодощі: і пряники, і цукерки. Якщо було достатньо грошей, наймали музик, щоб можна було влаштувати після вечері танці.

Зазвичай вечорниці тривали з пізньої осені до початку Великого посту. Це й зрозуміло, адже веселитися, співати пісень у цей час — гріх. Улітку вечорниць не було, їх замінювала вулиця — як видно із назви, це були дійства, спілкування, що проходили на свіжому повітрі.

Таким чином, діяльність молодіжних громад була спрямована і на спільну працю, і на розваги, регулювала стосунки молоді. Якщо старших могли і не послухати, під пильним оком ровесника все могло вийти на краще. Виступали ці громади й посередниками поміж молоддю та родиною, адже в цей час якраз і виникало багато непорозумінь.

Тож молодь для вечорниць винаймала хату. Але існували й певні місця громадського спілкування. По-перше, таким місцем була церква, що в селі мала не тільки релігійне навантаження. На недільну службу всі намагалися увібратися в щось святкове, а після служби обговорювали новини. В кожному селі особливо тепло вшановували того святого, на честь якого була названа місцева церква. Називалося це свято храму. Під час його прикрашали не тільки церкву, а й кожну хату.

У церкві проходили загальносільські молебні, з церкви на чолі зі священиком починали ритуальні дії по закликанню врожаю, спільний хід на поля (ці спільні обрядодії, як вважали деякі селя-

Український шинок. Худ. А. Морозов

ни, були значно ефективніші, ніж індивідуальні). А після обходу чи обговорення проблем часто вирушали в інший значний осередок громадського спілкування — корчму (шинок), де можна було не лише випити горілки та щось перекусити. Тут влаштовували зустрічі з друзями, продовжували обговорювати новини, укладали договори і тут же закріплювали їх могоричем. Саме в корчму везли бабу-повитуху, саме в корчмі святкували домовленість про шлюб дітей, також тут прилучали хлопців до парубочої громади.

У громадах часто створювали позичкові каси, аби не давили лихварі великими відсотками на незаможних селян. У молодіжних громадах існували каси, куди збирали гроші для проведення всіляких розваг.

І церква, і шинок існували в селі постійно, а от ярмарок, який був одним із найулюбленіших місць громадського спілкування, — то зовсім інша річ. Для селян він був справжнім святом. І не тільки тому, що там можна було щось вигідно продати або купити. Селяни їхали на ярмарок вдосвіта. Там ділилися новинами з різних сіл, запрошували на свята. На ярмарку повідомлялося і про якийсь злочин, скоєний нещодавно, про прикмети злодія. Там було дуже багато

Сорочинський ярмарок

народу, і дуже часто таке оголошення завершувалося знайденням злодія.

Ось так, допомагаючи один одному, і жили українські селяни — працювали і відпочивали, стежили за виконанням традицій і засуджували неналежну поведінку. Дехто з дослідників вважає, що громада чинила занадто великий тиск на селян, занадто відверто втручалася в особисте життя. Однак ніхто не стане заперечувати її виховну роль, вклад у збереження традицій (інакше чи дійшли б вони до нас?), допомогу в подоланні різних життєвих труднощів. Недарма в народі побутувала промовка: «Дружній череді вовк не страшний».

Релігійні та народні свята

«Крутиться, як муха в окропі», — казали українці про дуже заклопотаних, зайнятих осіб. Утім, так «крутилися» більшість селян, адже земля ледачих не поважає. Інколи слід було охолонути від «окропу» — навіть найбільш завзятим робітникам відпочинок

Святкова трапеза часто сприймалася як неодмінна складова святкування. Неодмінна, але не єдина — український народ виніс багато цікавих традицій із сивої давнини. Ще століття тому не було в селі такої людини, яка б не знала з десяток (а то й набагато більше) колядок, щедрівок, купальських та інших пісень.

йшов на користь. Хоча селяни й жартували — «тоді відпочинеш, як помреш», — ніхто, проте, не вважав правильним нехтувати заборонами на працю в певні святкові дні. Щоправда, хазяйновиті селяни при цьому керувалися не стільки бажанням відпочити, скільки релігійними (християнськими або навіть язичницькими) мотивами: вищі сили, вважали вони, могли покарати за непослух. А гарно провести святкові дні наші пращури завжди вміли, нудьгувати не доводилося.

Усі свята в українських селах були яскраві та колоритні, відбувалися жваво й весело, із гарячою завзятістю та якоюсь особливою, тільки слов'янам притаманною душевністю. З покоління в покоління передавалися магічні дії, які необхідно було здійснити під час того чи іншого свята — традиційні обряди, без яких і Різдво не Різдво, і Великдень не Великдень. Усі ці ритуали були спрямовані на захист оселі й родини та на майбутнє благополуччя.

Усі християнські свята українці сприйняли під власним кутом зору й додали до них певну кількість старих обрядів, без яких не могли вже існувати, оскільки всмоктали їх із молоком матері. Певний час це сприймалось як несумісне й дивне поєднання. Однак поступово християнські свята міцно-преміцно сплелися з язичницькими звичаями — і цей симбіоз був вдалим: органічно вписалося «поганське» червоне яєчко (символ життя, символ народження весняного сонця) до Воскресіння Христова, дохристиянські зимові пісні-колядки стали візитною карткою різдвяних свят.

Язичницькі елементи прижилися майже у всіх святах, хоча спочатку церква і ставилася до них із недовірою. Потім взяла їх під своє крило і дала їм пояснення з християнської точки зору. Тож не дивно, що в релігійних свят часто є брати-близнюки із сонму язичницьких. Так, приміром, Трійця — Зелені свята, Різдво Святого Пророка Предтечі і Хрестителя Господнього Івана — Івана Купала тощо.

Кутя на покуті

Веселою юрбою відзначалися усі важливі свята, було багато спілкування, пісень та гостей... Ці «червоні» дні, здається, мали свій характер і власні повадки. Ось, наприклад: загомоніли, сніж-

Кутя

ками закидали, на санчатах провезли, кутею нагодували. Це — різдвяні свята. Тривали вони з 7 по 19 січня.

А розпочиналася ця святкова зимова пора 6 січня, у чарівний незвичайний вечір, що буває тільки раз на рік. Він мав чимало таємниць, не тільки про народження Ісуса, а ще чимало чого цікавого, прихованого в бабусиних шухлядках та в пам'яті народній. Це Святвечір, або багата кутя, — день особливо теплий, родинний. День, коли вся сім'я разом, коли багатий стіл дає можливість пишатися плодами річної праці.... За вікном холодна ніч, а в хаті тепле свято. І всі, зібравшися за столом, чекають на першу зірку, аби розговітися і порадіти, що Син Божий народився, що диво Різдва відбулося.

До цього свята селяни ретельно готувалися. Навіть найбідніші прагнули, щоб їхня вечірня трапеза відповідала визначенню «багата кутя». Називали її багатою, оскільки господиня, за звичаєм, мала приготувати дванадцять різноманітних страв. А це потребувало неабиякої майстерності, бо головною умовою вечері було те, що всі страви мали бути пісними, — ще тривав (до 7 числа) різдвяний піст. Головними стравами були, звичайно, кутя та її нерозлучний напарник узвар. До них готували капусту, квасолю, рибу, голубці з пшоном, гречану кашу тощо. Щоб встигнути все зробити, господиня в цей день ставала до печі дуже й дуже рано і майже не мала вільної хвилинки, хоча діти й допомагали їй. Перед тим як братися до куті, ще вдосвіта жінці потрібно було запалити так званий «новий вогонь», символ народження і нового життя. Господиня брала кремінь та

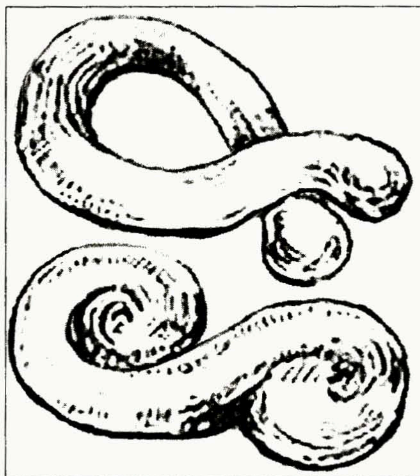
Окрім приготування вечері, господиня мала в цей день позбавитися ворогів. Для цього вона затикала всі дірки в лавах та ослонах, кажучи при цьому: «Не дірки затикаю, а роти моїм ворогам».

кресало, що лежали під образами, хрестила їх і викресала цей вогонь. Кутя на новому вогні, в якій були представлені чи не всі дари природи (те, що змогли виростити за рік), мала сприяти достатку в наступному році, а також допомагати берегти хату від злих сил.

Справжня гуцулка ніколи б не взялася пекти хліб карачун голими руками, оскільки вони в цьому обряді символізували бідність. Щоб така напасть не загрожувала родині, гуцулки вбиралися в теплу одежу і обов'язково одягали рукавиці. Цей увсіх різдвяних свят. Часто господиня виганяла всіх із хати і пекла хліб на самоті, аби зосередитися тільки на ньому.

Куті відводилося почесне місце на покуті. Господар приносив сіна, з котрого робили кубельце, в яке ставили кутю. Українці вважали, що кутя має бути неодмінно в новому горщику, який простоїть там всі різдвяні свята. Часто селяни дотримувалися правила, що нести кутю на покуть має маленький хлопчик, молодший син у родині (у деяких селах чітко окреслювали його вік — до семи років). Рідше цю почесну місію покладали на господиню (так було, приміром, у Таврії). Хто б не ніс кутю на її «законне» місце, він мав говорити при цьому: «Несу кутю на покутю, на зелене сіно, щоб курчата сіли» або ж «Кутю на покутю, узвар на базар, а пироги на торги». Часто при цьому вся родина починала старанно кудахкати — для того, щоб кури гарно неслися і щоб курчат було багато. Глечик з кутею накривали хлібом, посипаним сіллю.

У Прикарпатті й Закарпатті, окрім куті та дванадцяти страв, господиня мала ще один клопіт. Називався він карачун, крачун — особливий обрядовий хліб для цього свята.

Карачун

Також у цей день урочисто вносили до хати останній сніп, і він, гордий та поважний, мав символізувати, що і наступного року успішною буде праця на полі, що і його наступник буде таким же «пузатим» і красивим. Гуцули та бойки, крім того, несли до хати плуг або ярмо як символ хліборобської праці. В багатьох хатах селяни стави-

У народі вважали, що на Святвечір усі й усе має бути вдома. Тобто людині годилося відзначати його зі своєю родиною, ні в якому разі не ночувати в інших, оскільки «цілий рік блукатимеш по світу». Господар уважно оглядав хазяйство, адже в цей вечір ніяка річ не могла бути поза домом. Усе позичене треба було повернути.

ли дідуха, якого виготовляли з першого снопа (так називали і сам перший сніп). Талановитий етнограф Василь Скуратівський так описує це таїнство: «Кільканадцять пучків, окремо обплетених соломинками, ув'язували в пишний вінок. Знизу робили триральчате розгалуження для того, щоб дідух міг рівно стояти... Гілки дідуха — а за них правили зібрані докупи пучки, що зверху відповідно розгалужувались, — обрамлювали кольоровими стрічками, паперовими чи засушеними квітами — кожен на свій смак й уподобання». Дідух стояв в оселях протягом усіх різдвяних і новорічних свят. А про такий атрибут, як ялинка, наші пращури дізналися тільки від Петра I, який почав насильно запроваджувати цей західний звичай.

На Гуцульщині шостого січня традиція наказувала виконати й такий ритуал: батько разом із сином брали хліб, по ложці меду, по ложці куті, ладан і свічку. І з усім цим вони тричі обходили хату, потім заходили у стайню, хрестили тварин — щоб уберегти худобу від хвороб та відьом.

Виконуючи ці та інші обряди, селяни що ближче до вечора, то частіше дивилися на небо: чи не з'явилася там перша зірка. З особливим нетерпінням на неї чекали діти, яким не терпілося скуштувати смачної матусиної куті й побігти по сусідах з веселою колядницькою ватагою.

Отже, за святковий стіл родина сідала з появою на небі першої зірки (вважається, що вона сповіщає про народження Ісуса Христа, звідси і назва свята — Різдво). Усі були зголоднілі. Це й зрозуміло: піст, а перед святим вечором, до першої зірки, взагалі нічого не їли.

Перша зірка була своєрідним природним сигналом розпочинати Святвечір. Але перш ніж почати вечеряти, необхідно було вшанувати померлих предків. Господар вставав із-за столу і казав, що необхідно пом'янути їх. Це ґрунтувалося на вірі в те, що у Святий вечір усі померлі родичі приходять до хати, тож часто залишали для них місця на лавах, інколи навіть ставили тарілки з ложками. Хазяїн виголошував молитву за всіх них, інші члени родини повторювали його слова. Відразу ж після цього проголошувалася молитва за всіх членів родини. А вже потім господар

Різдво у Львові

брав ложку куті і... ні, не їв, а підкидав до стелі. Всі уважно дивилися, скільки зерняток прилипне: вважалося, стільки буде і ягняток наступного року.

Після цього трохи кумедного дійства вся родина починала їсти. Тут треба було дотримуватися певних правил. Починали вечерю неодмінно з куті, а потім хоча б потрошку куштували всі інші страви, завершували трапезу узваром. Якщо під час вечері хтось чхав, це вважалося дуже гарною прикметою, на відміну від випадків, коли хтось подавився. У деяких регіонах посуд у цей вечір не мили (вважалося за гріх), а залишки їжі клали на видному місці для померлих родичів.

Зірку робили з решета, до якого прикріплювали роги (5, 9, 10 або 12), потім обклеювали кольоровим папером, прикрашали стрічками. У середині розміщували невеличку іконку із зображенням Христа та свічку. Дуже часто зірку робили рухомою — такою, що могла обертатися навколо своєї осі.

Українські колядки

Після домашнього святвечора, тепло поспілкувавшись із батьками, діти йшли до інших батьків — до хрещених. Це був їхній святий обов'язок. Діти несли вечерю (кутю, хліб-сіль, книш чи калачі), а хрещені вже з нетерпінням чекали на своїх маленьких хресників. Вони чатували їх, обдаровували цукерками, грішми або спеціально приготованими на цей випадок гостинцями.

Святвечір відомий також такими дійствами, як колядки, і такими героями, як колядувальники.

Коляда — то було дуже веселе дійство, що відбувалося або пізно на Святвечір, або безпосередньо на Різдво (7 січня).

У більшості сіл першими бігли колядувати діти (які тільки-но повернулися від хрещених) — заради смачних пиріжків та дзвінких копієчок. Вони збиралися групами та виспівували господарям колядки:

Колядин, колядин, а я в батька один,
По колінця кожушок, дайте, дядьку, п'ятачок.
А п'ятак недорогий, дайте, тітко, ще й другий.
З святим вечором!
Колядин, колядин, а я в батька один,
У новенькім кожушку, винесіть пампушку.
Будьте здорові!
Колядин, колядин, а я в батька один,
Коротенька курточка, дайте, бабцю, бубличка.
З святим вечором.

Колядок було дуже багато, у кожній оселі лунало: «Коляд, коляд колядниця, смачна з медом паляниця...» Не обходили діти й

найбідніші хати, вдовині, де могли нічого й не отримати. Існувала навіть спеціальна «вдовина» колядка:

А чи вдома, вдома бідная вдова?
Немає вдома — пішла до Бога,
Бога благати, щастя прохати:
— Ой, дай, Боже, два лани жита,
Два лани жита та й лан пшениці,
Лан пшениці — на паляниці...
— Ой, дай, Боже, ще й трохи гречки,
Хоч трохи гречки — на вареники...
Бувай здорова, вдово, з Ісусом Христом,
З Ісусом Христом та Святим Різдвом.
Дай, Боже!

Однак ходили по хатах не тільки діти. У різдвяних обрядах активну роль грали парубки, яким, з одного боку, не годилося вже бавитися з дітлахами, а з другого, так кортіло щось викинути, повеселитися і гостинців заробити. Дорослі колядницькі ватаги здебільшого були в розпорядженні хлопців, вони обирали головного (отамана, ватагу чи березу) та ще одну важливу особу — міхоношу, який збирав і носив зібрані гостинці. Залежно від місцевості колядники ходили або із зіркою (на Сході), або з вертепом (на

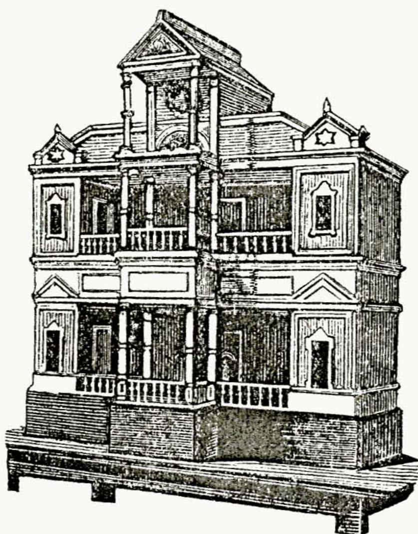
Колядувальники. Худ. П. Мартинович

Ходіння з вертепом. Кінець XIX ст.

Хоча вертеп спочатку означав саме ляльковий театр, згодом так стали називати й живий людський театр, фольклорний, з костюмами.

Заході). Зірка символізувала ту саму «віфлеємську зірку», що сповістила про народження Ісуса Христа.

Ляльковий театр — вертеп

Тож і колядки в цьому випадку були відповідні, із релігійними мотивами, як-от:

Нова радість стала,
Яка не бувала:
Звізда ясна над вертепом
Увесь світ осіяла.
Де Христос родився,
Там світ просвітився,
І пастушки з ягнятком
Перед Божим дитятком
На коліна припадають,
Царя-Бога прославляють.

На Західній Україні дуже поширеними були обходи з вертепом. Це невеликий пересувний ляльковий театр, найчастіше у вигляді хати або церкви. Усередині його були ляльки (інколи

За однією з версій, слово «коляда», як і назва «календар», походить з Давнього Риму (слово «календи»). Дослідники вважають, що це слово та інші традиції римлян впали не на порожній ґрунт, а на вироблену слов'янську традицію, пов'язану із зимовим поворотом сонця. За іншою версією, слово «коляда» — не заморське, а рідне: ймовірно, що Колядою наші давні пращури називали язичницького бога зимових свят.

вони навіть рухалися по колу) або малюнки з різдвяними сюжетами. Зазвичай вистава складалася із двох частин: офіційної («святої») та народної — іншими словами, першим актом була різдвяна драма, а другим — побутова замальовка, часто із сатиричним змістом. Ці дві частини дуже відрізнялися одна від одної не тільки за змістом, а навіть за мовою. Так, перша частина йшла на «високій» мові, із церковнослов'янською лексикою, а друга — на звичній усім селянам місцевій говірці.

Крім релігійної драми (із зіркою та вертепом) у всіх районах України розігрували ігри з масками, що мали дохристиянське походження. Цей обряд називався «водити козу». Виконавця складної ролі Кози обирали заздалегідь. Це був парубок, якого одягали

Коза

Ряжені

у вивернутий кожух, прикріплювали солом'яні роги. А в деяких ватагах виготовляли й дерев'яний макет голови кози.

Прийшовши до хати, молодіжна юрба питала господарів, чи можна «козу до хати увести». Коли заходили, Коза веселила всіх: вона танцювала, співала, мекала та виробляла забавні «штуки». Кульмінацією вистави вважалося вмирання й воскресіння Кози.

Коза співала:

Де коза ходить, там жито родить,
А де не буває, там вилягає.
Де коза ногою, там жито копою.
Де коза рогом, там жито стогом.

Тож це було своєрідне прикликання врожаю. У цьому дійстві з Козою яскраво виражені землеробські мотиви, і воно, очевидно, має дохристиянське походження, хоча й досить гарно прилаштувалося до християнського свята.

Окрім Кози, у різних районах у виставі брали участь і інші маски. Так, найчастіше козу супроводжували Дід та Баба, Цигани, Жандарм та інші. Хоч би яким був склад учасників, головну свою мету — розважання господарів та побажання щастя, здоров'я, гарного врожаю — усі вони виконували. За народними повір'ями, усе

Український народ створив велику кількість різноманітних колядок (багато з них виникли, мабуть, ще до появи на наших землях християнства). Дослідники вельми умовно розподілили їх на кілька груп: за хліборобськими, мисливськими, військовими, весільними, казково-фантастичними та релігійними мотивами.

сказане в перший день свят мало справдитися. Тож намагалися побажати якомога більше. Це було веселе, продумане дійство, за яке отримували зароблену винагороду — сало, ковбасу, а то й пляшечку. Якщо колядувати приходили безпосередньо на Різдво, то могли і порося скуштувати, адже кожна родина спеціально для цього свята вирощувала порося і напередодні господар його різав, щоб було чим Різдво відзначати.

Через кожну хату проходила не одна ватага веселих колядувальників — дитячих, парубочих, а в деяких селах і дівочих ватаг. Зазвичай господарі впускали всіх, хто приходив, і не скупилися на дарунки. Адже вважалося: що більше прийде народу до оселі, то краще. І щось підозріле і погане було в тому, якщо чиюсь хату вперто обминали.

Зібрані гроші й гостинці молодь зазвичай використовувала 8 січня, на так званих «великих вечорницях». Цей день зветься в народі Богородицею і дуже шанується. Особливо важливим він був для жіноцтва. У цей день часто колядували жіночі ватаги.

Колядування. Худ. С. Васильківський

На Різдво виготовлялися й різні прикраси. Це були так звані «голубці» (птахи) з яєчних шкаралупок, «павуки» із соломи та «їжаки» з тіста або глини. Часто ними прикрашали вікна.

Так у розвагах, іграх та піснях швидко минав час до наступної куті, що мала назву «щедрої» (13 січня, на Маланку). Цю кутю так охрестили тому, що її можна було заправляти скороминою. Як і багату, її також ставили на покуть, здійснюючи при цьому ті самі обряди, що і на Святвечір.

Цікавими обрядами була позначена вечеря на щедрий вечір, щедра кутя. Перед початком вечері мати просила дітей вийти з хати, а напроти батька клала велику гору пирогів, щоб господаря не було помітно за ними. Коли заходили діти, вони питали:

— А де ж наш тато?

— А хіба ви мене не бачите? — запитував батько із-за пиріжкової гори.

— Ні, не бачимо...

— То дай, Боже, — казав задоволений голова родини, — щоб ви так завжди мене не бачили!

Після цього всі отримували пироги.

Також у цей вечір було прийнято «лякати» дерева, які погано родили. Чоловік стукав сокирою по стовбуру і казав: «Як не вродиш, то зрубаю». Це мало подіяти.

Увечері на Маланку ходили щедрувати. У щедрівках релігійні мотиви майже не були присутні. Зазвичай щедрували тільки дівчата або діти. Вони співали господарям таких щедрівок:

Щедрий вечір, добрий вечір!
Добрим людям на весь вечір!
А в тому домку, як у вінку,
А там діточки, як квіточки.
Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на весь вечір!

Маленькі діти найчастіше обирали для виконання такі колядки:

Щедрик-ведрик,
Дайте вареник,
Грудочку кашки,
Кільце ковбаски.
Дайте ковбасу,
Я додому однесу.

Або:

Щедрівочка щедрувала,
До віконця припадала:

Що ти, тьотю, наварила,
Що ти, тьотю, напекла,
Неси мені до вікна.
Мені цього мало,
Неси кусок сала.
А якщо не дасте,
То самі і з'їсте.

Парубки в цей вечір «водили Маланку» (або Меланку). Головною дійовою особою була ця сама «Маланка» — перевдягнений у жіноче вбрання хлопець. Він мав зображувати невправну господиню, яка все робить не до ладу — виходили такі собі кумедні сценки. Тож на цю роль обирали веселого, дотепного хлопця, з певними акторськими здібностями, щоб міг розсмішити якнайкраще. Чому головна дійова особа звалася саме Маланкою? Через те, що щедрий вечір припадав на день святої Меланії. В образі Маланки висміювали невправних господинь. Це було і в текстах, котрими хлопці супроводжували Маланчині дії:

Наша Маланка — неробоча:
На ній сорочка парубоча...
Люди ідуть на жнива,
А Маланка — на пива!

Колядувальники

Люди ідуть із серпами,
А Маланка — із склянками!
Люди нажали по сім кіп,
А Маланка — один сніп!

Усі веселощі плавно перетікали в наступний день, Василя. Власне Новий рік — це 14 січня за новим стилем, а за старим Василь якраз і був першим в новому році.

Зранку в цей день чекали на засівальників, які обсипали хати злаками й бажали щастя та процвітання. Їх приймали дуже добре. Як посівальники могли ходити тільки особи чоловічої статі, переважно хлопці. Засипати кожну хату збіжжям — це був не лише красивий ритуал, він ґрунтувався на певних віруваннях. Так, Василя вважали покровителем землеробів, тому і засівали в цей день оселі, причому бажано було це зробити вдосвіта. Посипаючи зерном, бажали, щоб цього зерна в наступному році було вдосталь, щоб усе вродило (а чи не в цьому було щастя простої селянської родини?):

Досі традиції предків такі сильні, що ми святкуємо дивне і незрозуміле для інших народів свято Старий новий рік, тобто Новий рік за старим стилем.

На щастя, на здоров'я,
Роди, Боже, жито, пшеницю,
Всяку пашницю,
З Новим Роком!

Були й більш релігійні та землеробські мотиви:

Ой, у полі плужок оре,
А за тим плужком сам Бог ходе,
А дєва Марія їсти носила, Бога просила:
Сій, Боже, роди, Боже, жито-пшеницю,
Всяку пашницю!
Здрастуйте! З Новим роком!

Посівальників, які так щиро зичили врожаю, треба було щедро пригостити. Часто їх наполегливо запрошували сісти на лаву, особливо якщо в родині була дівчина на видані: «Сядьте де у нас та посидьте, щоб усе добре садилось: кури, гуси, качки, рої та старости!»

Вісімнадцятого січня надходила черга третьої і останньої куті,

У народі вважали, що на Святвечір і на Щедрий вечір худоба розмовляє людською мовою — про господарів та взагалі про життя. Але намагатися підслухати цю розмову вважалося гріхом, за який Бог міг сильно покарати. Тож селяни, наслухавшись переповідань про кару за це, не підходили до хлівів, щоб не підслухати раптом, як говорять їхні воли та коні.

яка мала назву «голодна» — через те, що в цей день і до наступного дня, Водохрещі, селяни не їли. Голодний Святвечір був останнім днем, коли ще можна було почути колядки. Пізно ввечері заведено було «закликати мороз на кутю», аби він не морозив потім городину: «Морозе, іди до нас куті їсти! Не йдеш? То не йди ні на жито, ні на пшеницю, ні на всяку пашницю!» Приблизно з таким закликанням зверталися і до вовків, аби вони не чинили шкоди худобі.

Останнім у святковому різдвяному циклі було власне свято Водохреща, напередодні якого і відбувалася голодна кутя. Освячену на Водохрещу воду вважали в народі цілющою. Цим святом вшановувався той день, коли Ісуса хрестили на річці Йордан (тому і Водохреща, тому і вода цілюща). У багатьох селах це свято так і називали Йордан, на честь тієї річки, де Ісус прийняв хрещення. Тож не дивно, що основні події цього дня відбувалися біля водоймища. Зранку чоловіки вирубували з льоду хрест (часто його називали «йордан»), який установлювали біля ополонки. Тут збиралися і старі, і малі, вони чекали на головне: священик, прочитавши молитву, занурював у воду срібний хрест, і після цього вода набувала статусу освяченої. Селяни намагалися набрати такої води якомога більше, адже її сила могла стати в нагоді протягом року.

Водохреща

Окрім цього, на Водохрещу влаштовували ігри та кулачні бої. Водохрещення — це суто християнське свято, що дуже сподобалося українському народу.

Після урочистої вечері селяни «проганяли кутю» (не весь же час святкувати!). Вони всі, як один, виходили з хати, починали бити макогонами по тинах і голосно промовляти: «Геть, кутя, з покутя, а ти, узвар, іди на базар!» Також при цьому розбивали глечики, інколи стріляли з рушниць. Оскільки це робили багато чоловік майже одночасно, то в селі вчинявся такий галас, що кутя точно мала злякатися і втекти. Кутю проганяли де 18, а де 19 січня.

Якби Масниці сім тижнів, а посту — один...

Минало небагато часу після вигнання куті, і приходила Масниця, або ж сирна неділя. Споконвіку Масниця була відома нашим пращурам (це були проводи зими), тобто вона має міцні язичницькі корені, і хоча християнство включило масляний тиждень перед Великим постом і таким чином прив'язало Масницю до християнського календаря (кожен рік вона змінює свою дату), однак релігійним святом Масниця так і не стала, занадто багато в неї вкладено язичницького. Це одне з найяскравіших свят, про яке збереглося досить багато спогадів. І багато його традицій продовжують своє існування.

У народі Масницю дуже любили, адже святкування з іграми й піснями тривало цілий тиждень. А які вареники з сиром та млинці готували в цей час! В українців, на відміну від росіян, головною стравою на Масницю були все ж таки вареники, які аж купалися в сметані. До них, казали, добре йшла горілка та медова наливка. Кожен день Масниці мав своє призначення: коли зять іде до тещі на частування, а коли — теща до зятя. Так, приміром, у більшості сіл на п'ятницю припадало пригощання тещі зятем.

У перший день Масниці, у «м'ясопустну неділю», неодмінно варили холодець із свинячих ніжок, тому цей день дістав назву «ніжкові заговини».

У понеділок на Масницю жінки в'язали неодруженим хлопцям «колодки». Цей день так і називали «колодов'язний понеділок». Це була ніби кара за те, що вони не оженилися того року. У деяких місцях колодки в'язали протягом усього сирного тижня. Колодку вішали інколи на шию, інколи прив'язували до ноги або до руки. Аби зняти колодку, її «володарі» мали виставити могорич (це називалося «запити колодку»). На Поділлі хлопці пригощали дівчат, «купували» колодку.

На Масницю влаштовували ігри, гойдалки, каруселі, каталися на ковзанах, діти гралися в сніжки. Багато пісень та жартів супроводжували цей тиждень.

Останній день Масниці — це прощена неділя (по-іншому «заговини на піст», адже це останній день перед Великим постом). У цей день треба було тричі сказати: «Прости мені», на що мала бути відповідь: «Хай Бог простить», тобто людина не брала на себе ролі судді, не мала вирішувати, чи прощати, чи ні.

Оскільки Масниця була приємною порою, прощатися з нею, звісно, нікому не хотілося, тим паче, що попереду був досить важкий Великий піст. Тож у народі казали: «Масниця, Масниця, яка ти мала, якби тебе сім неділь, а посту одна!»

Великого посту і справді було сім тижнів (і тепер так само), і розпочинався він відразу після проводів Масниці. Перший його день у народі називали «жилавим (жиляним) понеділком». Господині пекли пісні коржики із житнього борошна, що мали назву жиляники. Пекли-то пекли, а от віднести до іншої хати не могли, адже поява жінки на порозі, вважалося, віщувала, що в хаті будуть цілий рік хворіти. Окрім коржиків, у цей день їли хіба що хрін та редьку з буряковим квасом. Однак пісну їжу в цей день супроводжували горілкою. Пояснювали це тим, що після Масниці необхідно було «прополоскати горілкою зуби, щоб не залишилося в роті чого-небудь скоромного». Тож не дивно, що в багатьох селах до цього дня пристала назва «полоскозуб».

Колодку в'язали і дівчатам, але тільки тим, до яких приходили старости, але вхопили гарбуза. Якщо до дівчини сватів не засилали, то, як правило, колодки їй не в'язали.

Упродовж семи тижнів посту треба було поводитися стримано, не їсти скоромного. Майже всі селяни цього дотримувалися, адже пройнялися християнством.

«Великий піст усім прижме хвіст», — по-народному щиро і просто казали українці. Піст вони урізноманітнили своїми давніми віруваннями та звичаями, забобонами та пересторогами. Так, наприклад, у давні часи серед дівчат був поширений звичай у першу неділю посту варити кашу з маком та на деякий час закопувати її в землю. Робили вони це для того, щоб недоля пропала.

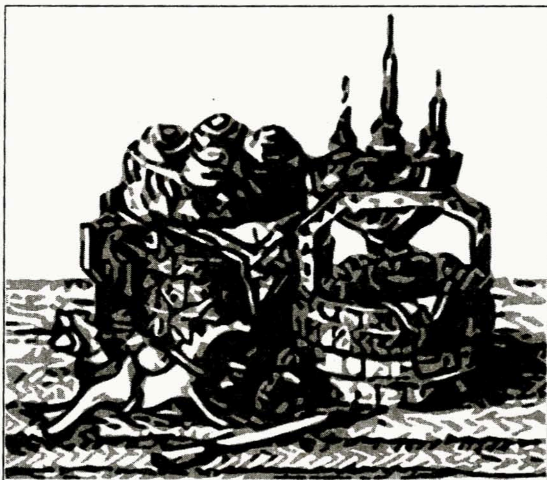
Довго тягнулися ці сім тижнів, але нарешті підходив передостанній, Вербний тиждень. У Вербну суботу збирали якомога більше вербного гілля, щоб наступного дня, у Вербну неділю, посвятити його. Свяченою вербою били один одного, аби були здоровими. При цьому казали:

Не я б'ю, верба б'є,
Не вмирай, дожидай,
Через тиждень Великдень,
Ось недалечко червоне яєчко.

Дійсно, залишався останній, Страсний (Страшний) тиждень. Інколи його ще називали Білим тижнем. Серед останніх днів посту особливо вирізнявся Чистий четвер. До нього слід було добре прибрати в хаті, а в цей день удосвіта всі мали скупатися, щоб не хворіти. Часто обмивалися у воді, де запарювали гілочки верби. За народними повір'ями, у Чистий четвер ворон до схід сонця носить своїх пташенят до річки купатися. Хто скупається раніше від цих пташенят, той цілий рік не знатиме проблем зі здоров'ям. Також у цей день годилося підстригати дітей, аби не боліла в них голова. Гарні господині у Чистий четвер мали приготувати сіль для Великодня. Робили це в такий спосіб: грудку солі обмотували ганчіркою, клали у піч і чекали, доки обгорить ганчірка. Тоді сіль збирали і зберігали до Великодня. На свято цю сіль ставили на хліб, усе це стояло на покуті. Більшість господинь починала пекти паски саме в Чистий четвер (інколи в п'ятницю або суботу, де як заведено).

Олекса Воропай так пояснює традицію святити вербу: «...коли Спаситель їхав на ослі, то люди встеляли Йому дорогу пальмовим гіллям. З цього і пішов звичай святити гілля дерев у цю неділю. У південних країнах, де росте пальма, святять пальмове гілля. У нас в Україні пальма не росте, а тому довелося нашим предкам вибирати якесь інше дерево. І цей вибір... пав на вербу».

Гуцули називали цей день ще «живим» четвергом. Мешканці гір розпалювали вогнище і тримали його доти, доки не виганяли тварин на полонини. Увечері всі намагалися принести живий вогонь до хати, за його допомогою зро-

Гуцульська паска

Саме в Чистий четвер Іуда продав за тридцять срібних Ісуса (розіп'яли його опівночі, тобто вже в п'ятницю). У народі вважали, що в цей день оживали всі змії. Тому й треба були обмитися, щоб змити із себе всю нечисть, усі гріхи. У Чистий четвер господарі різали порося для Великодня — тоді й сало його буде чисте, вважали вони.

бити на сволокові хрестик.

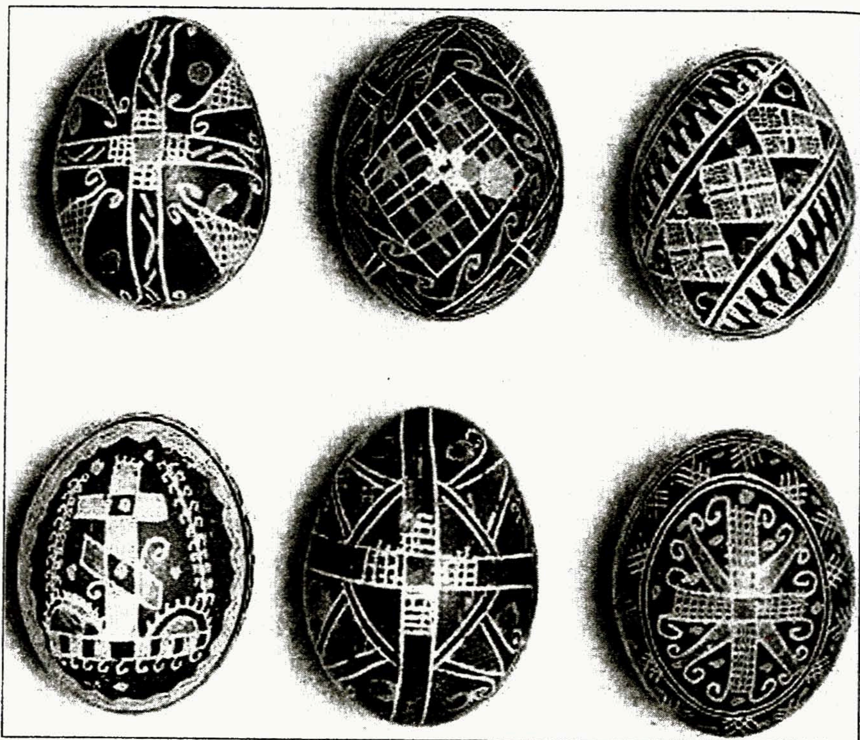
На Поділлі, Наддніпрянщині та Слобожанщині Чистий четвер був ще й Нявським великоднем (це яскраво показує, як християнство поєдналося із древніми віруваннями). Селяни вірили, що в цей день усі померлі встають опівночі і приходять до церкви, де відбувається їхнє богослужіння, вони каються у гріхах та христосуються. У деяких районах вірили, що це «свято» відбувається в Жилавий понеділок. Причому вважалося, що в цей «великдень» померлі мають велику силу, вони не бояться ані хреста, ані молитви, і будь-кого, хто зустрінеться їм на шляху, вони задушать. Єдине спасіння, винайдене в народі, — облитися водою, тоді вони нічого не зможуть зробити, оскільки бояться мокрого.

Страсна п'ятниця, день, коли розіп'яли Ісуса, вимагала особливої зібраності, особливого віддання релігії. У Галичині панувала невидана тиша в цей день. Усі дзвони замовкали, замість них дзвонар стукав по дошці, сповіщаючи селян про службу.

Після сповіді говіли. Зазвичай селяни не їли до того, як у церкві виносили плащаницю з вівтаря на середину (а це було вже після обіду). Та й повертаючись додому, їли дуже мало: щоб тільки якось підтримати організм. Багато хто взагалі не їв із Страсної п'ятниці до Великодня. У цей день треба було молитися, зосередитися на вірі, не можна було прясти, шити, дрова рубати та ще багато чого робити. А ось пекти паски гріхом не вважалося, хоча багато господинь пекли їх все ж таки в інший день.

Хоча власне Великдень — свято християнське, але тут не все так однозначно. У ньому закріпилися елементи весняних язичницьких дій. Випікання обрядового солодкого хліба, крашанки та інше — усе це було притаманне давнім слов'янам, які ще нічого не знали про християнські звичаї.

У п'ятницю із церкви приносили страсну свічку, намагалися будь-що донести її, не згасити. Для цього придумали своєрідні ліхтарі з паперу або фарбованого скла. Такі червоні, сині ліхтарики то тут, то там миготіли по вулицях, люди поспішали додому із свічкою-помічницею, адже страсна свічка мала велику силу і могла допомогти у скрутному становищі. Вважалося, її треба мати в хаті на випадок якогось

Писанки

нещастя. Вона годилася і при грозі, і при хворобі (тоді її запалювали перед образами).

У суботу дехто допікав паски, а в основному робили крашанки. Причому нашим пращурам для цього не потрібна була ніяка хімія. Природними помічниками було лушпиння цибулі, кора дерев, листя, коріння, квіти та інше. Найчастіше крашанки фарбували в червоний колір, оскільки це нагадувало про кров Христа. Крашанки могли бути з малюнками. Так, варто було лише прикласти листочок (молоденький легко приставав) і опустити у барвник, місце, прикрите листочком, не фарбувалося, і виходило дуже гарно.

Окрім крашанок виготовляли й писанки. Щоб їх розписати, треба більше часу. Це мистецтво вимагало більшої майстерності. Для кожного регіону характерні були свої кольори та візерунки, які неодмінно щось символізували. Ще й досі на писанках зберігаються геометричні орнаменти, що прийшли із старих дохристиянських часів. Робили писанки так: на яйці розтопленим воском вимальовували ті місця, що мали залишитися незафарбованими.

Потім фарбували повністю в один колір і давали просохнути. Після цього наносили віск на ті місця, що мали залишитися в цьому кольорі. Потім фарбували вже в інший колір. І так далі... Коли вже писанки були розфарбовані повністю, їх складали у миску, що ставили в піч. Віск розтоплювався і писанка була готовою.

Христос воскрес!

У суботу ввечері селяни із святковим настроєм, сповнені передчуття справжнього дива, поспішали до церкви. Треба було вистояти всю службу до ранку. А якщо хто й не йшов (діти та хворі старі люди), то намагався не лягати спати, або в крайньому разі притулитися до чогось — цієї ночі не слід було розкладати ліжок. Крім того, у хаті всю ніч мало горіти світло. Старі люди казали, що це необхідно, «бо янголи над селом літають». До церкви несли святити паски, крашанки, сало, сіль, пшоно та багато іншого. Навіть порося з хроном. Обов'язково несли найбільшу паску з хрестом, яка потім стоятиме на столі до кінця Великодня. На цьому столі мала також стояти миска з крашанками. Причому крашанки лежали у... траві. Цей секрет був відомий усім селянам. У миску за-

На Великдень

Великодне гуляння — гаївки

здалегідь клали землю й сіяли пшеничні зерна, які досить швидко проростали, і через певний час миска була вкрита травицею, куди і клали крашанки. У деяких регіонах у таку миску клали не всі яєчка, а стільки, скільки в хаті померло рідні. Тож це була своєрідна могилка, так символічно всі члени родини могли побувати на Великодні. Проте до цього святкового великоднього столу треба було дочекатися, вистояти службу і почути довгоочікуване (сім тижнів!) «Христос воскрес!». І ось нарешті священик казав ці слова. І лунала йому багатоголосна відповідь: «Воістину воскрес!»

Коли закінчувалася служба, святили все, що було принесене,

У народі слова «Воістину воскрес» наділяли великою силою. Так, якщо після слів «Христос воскрес!», у той час як інші відповідають «Воістину...», щось собі побажати — неодмінно здійсниться.

Коли приносили додому свячену паску, уважно дивилися, чи немає на ній якоїсь шерстинки. Вона мала підказати, яку худобу варто заводити: якщо біла шерстка сповіщала про те, що добре буде плодитися й жити взагалі біла худоба, то чорна закликала купувати худобу саме такого окрасу.

а дівчата на виданні намагалися піти із церкви попереду інших. Вони казали одна одній: «Як за нами люди йдуть додому, так би за нами й свати йшли!»

Коли селяни поверталися із церкви додому, вони намагалися все свячене поставити на стіл, хоча інколи це й важко було зробити. Навколо великої паски клали крашанки. Усі молилися, стоячи перед образами. Потім господар брав миску з усім свяченим, стоячи обличчям до образів, розрізував кілька яєць і підносив до рота шматочки кожному членові родини, кажучи при цьому: «Дай, Боже, ще й на той рік дочекатися світлого празника Воскресіння Христового в щасті і здоров'ї».

Те, що залишалося після розговіння, не можна було викидати, це треба було віддати худобі. Навіть шкаралупки з крашанок не викидали: їх або давали курям, або використовували в землеробських обрядах, або у крайньому разі кидали в піч.

Дівчата використовували крашанки по-своєму, адже вважалося, що коли вмитися водою із свяченою крашанкою, то буде гарний колір обличчя. І звичайно, у цей день всі христосувалися (ві-

Гагілки. Худ. І. Труш

Проводи

тали зі святом Воскресіння Христова) та розважалися. Було багато ігор. Характерна гра цього свята — «навбитки», або «цокання», що означало биття яєць. Два гравця стукали крашанки одна об одну: чия розіб'ється, той і програв. Старі люди розповідають, що часто робили так звані обманки — заздалегідь виготовляли з дерева яєчко, а потім фарбували його. Інколи робили так, що від справжньої крашанки і не відрізниш. Звичайно, володар такої обманки вигравав усі крашанки. Підробку досвідчені гравці (переважно цим захоплювалися підлітки) попереджували так: перед початком гри мінялися із суперником крашанками.

Свято минало весело — народ гуляв, качався на гойдалках, пив горілку та спілкувався. На другий день Великодня, у понеділок, селяни залюбки ходили один до одного в гості, особливо часто ходили діти — до рідних, священиків, хрещених. При цьому мати їм давала «волочильне» (калач, інколи паску, та крашанки). Тож інша назва цього понеділка — волочильний. За це діти отримували гостинці. Цього дня діти також виголошували великодні вірші про воскресіння Христа. А парубки неодмінно обливали дівчат водою (старий звичай, символ очищення).

Кожен український селянин вважав за обов'язок на Великдень подзвонити у дзвони, це віщувало щастя та гарний урожай.

У вівторок, на третій день свята, багато селян ішли до корчми, аби провести Великдень.

Через тиждень після Великодня відбувалися поминки за померлими. Весь тиждень називали «поминальним». Найчастіше до могил приходили в понеділок. Називали його «поминальний понеділок», «Красная горка», або «гробки», «могилки» та «бабський великдень». Часто вживали й церковну назву — Проводи.

На сороковий день після Великодня християни відзначають Вознесіння. Українські селяни пояснювали це на свій лад, просто і невимушено: «Христос іде на небо, і його в цей день підсаджують». Усі варили святкові страви, виносили їх на вулицю і казали: «Будемо Бога підсаджувати на небо» — тобто гуляти й святкувати. У багатьох селах навіть випікали обрядове печиво у вигляді драбинок, щоб було по чому Христу сходити на небо.

Зелені свята

Одним з улюблених народних свят, що припадали на літо, була Трійця. Вона має церковну назву П'ятидесятниця, оскільки це п'ятдесятий день після Великодня. За церковними канонами, це свято вшановує Бога Отця, Бога Сина та Святого Духа. В народі ж

Напередодні Зелених свят

У давні часи жінки розвішували полотно на деревах русалкам на сорочки. У русальний тиждень не купалися в річках, бо боялися русалок.

воно здавна було святом розквіту природи, символізувало початок літа. Тиждень перед Трійцею називали зеленим, клечальним або русальним, а три останні дні та три дні наступного Троїцького тижня звалися Зеленими святами.

Святкування починали в Зелену неділю. Увечері в суботу йшли до лісу, щоб набрати побільше зелених гілочок, прикрашали ними все (не тільки хату), а й тини та ворота, навіть хлів не забували прикрасити. Уся хата була в зелені, а на покуті стояли запашні трави (до Зеленої неділі квітів у хаті не було). З огляду на це Зелену неділю ще називали клечальною (назва походить від клечання, яким прикрашали оселі).

У цей день хресним ходом ходили із священиком до криниць, кропили їх свяченою водою, часто святили оселі — для того, щоб протистояти русалкам.

У понеділок (на Бога Сина) на Трійцю в багатьох районах було поширене поминання родичів. Але то було своєрідне поминання — єдиний день у році, коли можна була поминати самогубців. На Поліссі в цей день дуже довго дотримувалися яскраво вираженого язичницького звичаю: прив'язували до вола солом'яне опудало і возили його вулицями із криками «Родусь, родусь!». Це були такі собі проводи весни.

День Святого Духа теж відзначався своїми обрядами. Так, на Слобожанщині та Наддніпрянщині в цей день «водили Тополю». Отримати роль Тополі для дівчат було дуже почесним: адже вся молодь обирала серед своїх найліпшу в селі красуню. І нічого, що доводилося довго ходити з піднятими догори руками (саме так треба було зображати тополю), із закритим віночками обличчям та обвішаною стрічками та плахтами (різнокольоровими). Головне, що вона отримала цю роль. З Тополею молодь намагалася обійти всі хати у своєму селі. При цьому, звичайно, співали:

Стояла тополя
Та посеред поля.
— Стій, тополенько, стій,
Стій, не розвивайся!
А на тій тополі
Чотири соколи.
— Стій, тополенько, стій,
Стій, не розвивайся.

У хаті, до якої заходила юрба молоді з Тополею, усіх обдаровували. Закінчивши «обхід», гурт ішов у поле, щоб розібрати Тополю.

На Чернігівщині водили Вербу, а на Поліссі водили Куста.

Із Трійцею пов'язаний суто народний обряд, свято під назвою Русалчин великдень, Нявська неділя. Його відзначають у четвер після Трійці. Оскільки в ньому фігурують майже як головні дійові особи русалки, то цілком очевидно, що це свято сягає своїм корінням у сиву давнину, в дохристиянські часи. У народі вважали, що цього дня русалки залишають своє улюблене водоймище (річки та ставки) і збираються десь у лісі або неподалік від води, щоб як слід відзначити свій день. Дітей лякали русалками: можуть залоскотати. Тому інколи Русалчин великдень називали ще Мертвецьким, що відображало селянські уявлення про нього. Вірили також, що в цей день русалки, вийшовши з води, ходять нивами та городами, шукають своїх родичів.

У так званий Десятий понеділок, на перший день Петрівки, селяни влаштовували проводи русалок, аби вони не заважали жити й працювати. Для цього співали їм обрядових пісень.

Знайти цвіт папороті

Суто народне, дохристиянське походження має й інше велике й улюблене свято українців — Івана Купала, що з давніх-давен

Купальське свято

Купальське купання

було святом літнього сонцевороту. Щоправда, воно поєднане з церковним святом Різдва Святого Пророка Предтечі і Хрестителя Господнього Івана. Однак в народі про це майже не згадували, до того ж Купала був язичницьким богом земних плодів, тож його сила була великою.

Івана Купала — це свято молодості, краси й очищення. Головним його атрибутом були віночки, з якими пов'язано чимало звичаїв та дівочих ворожінь на долю. Доки дівчата старанно плели віночки та прикрашалися, хлопці мали підготувати гарне вогнище. Святкування Купала відбувалося біля води і мало масовий характер, було урочистим і красивим. Із настанням сутінок стрибали попарно через вогнище. Це була перевірка для обох: дівчину перевіряли на довіру, а хлопця на відповідальність. Малі діти стрибали через кропиву і були дуже горді з цього. Щоправда, інші джерела свідчать, що через вогнище стрибали тільки хлопці, а дівчата через кропиву.

Обов'язковим елементом свята було, звичайно, купання. Для святкування вирубували дерево або гілку, дівчата прикрашали її (називали Мареною, Маринкою, Купалом, Улянкою). Ходили з піснями навколо неї, а потім Марену топили (начебто вона сим-

волізувала русалку). Розповідають також, що в деяких селах 7 числа дівчата виготовляли із соломи ляльку Марену, вбирали її у старе жіноче вбрання, інколи одягали й намисто та інші прикраси. Цього ж вечора її топили. Однак перед цим ходили з Мареною селом, співаючи купальських пісень, а вже потім топили:

Потонула Маринонька, потонула,
Наверх кісонька зринула... —

співали гуртом дівчата.

Є ціла низка купальських пісень. Ходили навколо Марени і співали їх.

Ніч на Івана Купала відома ще й славнозвісними пошуками квітки папороті. Хоча ботаніки скептично посміхаються з приводу цього (адже папороть розмножується спорами і ніколи не квітне), у народі довго знаходилися відважні, які могли піти до лісу шукати квітучу папороть. Пошуки цієї чарівної квітки, яка може не тільки щастя принести, а й вказати дорогу до казкового скарбу, овіяні легендами. Шукати цю квітку, вважали в народі, треба йти обов'язково одному, але слід бути обережним, оскільки на Купала активізується всяка нечисть, яка стане на дорозі у відважного і намагатиметься не дати йому дістатися до заповітної квітки.

З інших літніх свят вирізнялися три Спаси. На перший з них, Маковія (так у народі скорочували назву церковного свята святих мучеників Маккавеїв, яке відзначається 14 серпня), пекли коржі з маком — маківчаники, маковинки — це відомі й дуже смачні українські солодощі. Окрім них пекли прісне печиво, яке називалося «шуліки», адже з Маковія починався двотижневий Успенський піст, Спасівка.

У сонмі осінніх свят особлива роль відводилася Покрові, що відповідала за весілля.

А там уже й до Різдва недалеко...

Із приходом зими в українських селах відзначали день святої Катерини (7 грудня) — молодіжне свято, з гаданнями та вечорницями. Дівчата на вечорницях варили пшоняну кашу з маком і одна за одною виходили за ворота, кажучи: «Доле, ходи до нас вечеряти!»

На дівоче свято Катерини хлопці відповідали святом Андрія (13 грудня) — за церковним календарем це був день Андрія Первозванного. Хоча святкували його й дівчата, хлопцям у цей день дозволялося немислиме в будь-яку іншу пору: наприклад, зняти хвіртку з воріт або втягти воза на хату. До речі, усі ці веселощі

В українських селах зимою все частіше говорили про «полазників». Так називали того, хто першим увійде в дім у певний, полазний, день. За цим визначали, яким буде наступний рік: добре, коли зранку прийде молодий хлопець, і нема нічого гірше, якщо завітає стара жінка. У різних районах «полазника» примічали в різні дні. Але майже обов'язково — на Різдво та Новий рік (на Василя). А в західних районах «полазника» чекали й на Миколая.

проходили завжди під час Пилипівського посту і суперечили церковній традиції, що не дозволяє у піст влаштовувати подібні речі. Але традиції ці були давні, зламати їх ніхто не міг.

Цікавими були й так звані Миколині святки (зимовий Микола приходив 19 грудня) — 17, 18 і 19 грудня, проте вони були поширені не скрізь. На Галичині та Закарпатті прижилася католицька традиція щодо дня святого Миколая, якого ототожнюють із Дідом Морозом. У цих місцевостях обдаровували дітей та близьких подарунками. Пекли святкове печиво — «миколайчики» — і клали дітям під подушку. Влаштовувалося для дітей і таке дійство: хтось із родичів перевдягався в доброго Миколая (якого, до речі, вважали захисником дітей), приходив із заздалегідь заготовленими подарунками, причому, віддаючи, він перелічував найзначніші добрі вчинки та сварив за певні провини. Діти намагалися його не засмучувати, щоб наступного року він приніс те, що вони бажали.

Колись давно Миколаїв день відзначали більш урочисто, і раділи йому не тільки діти. На Миколая влаштовували й свята для дорослих, і головним було те, що в цей день варили пиво. А потім, трохи напідпитку, запрягали коней і їздили навколо села. Це старий і майже забутий звичай, тільки одна з колядок нагадує про нього:

Чому так нема, як було давно,
Як було давно, а з первовіку:
Святим Миколам пива не варять...

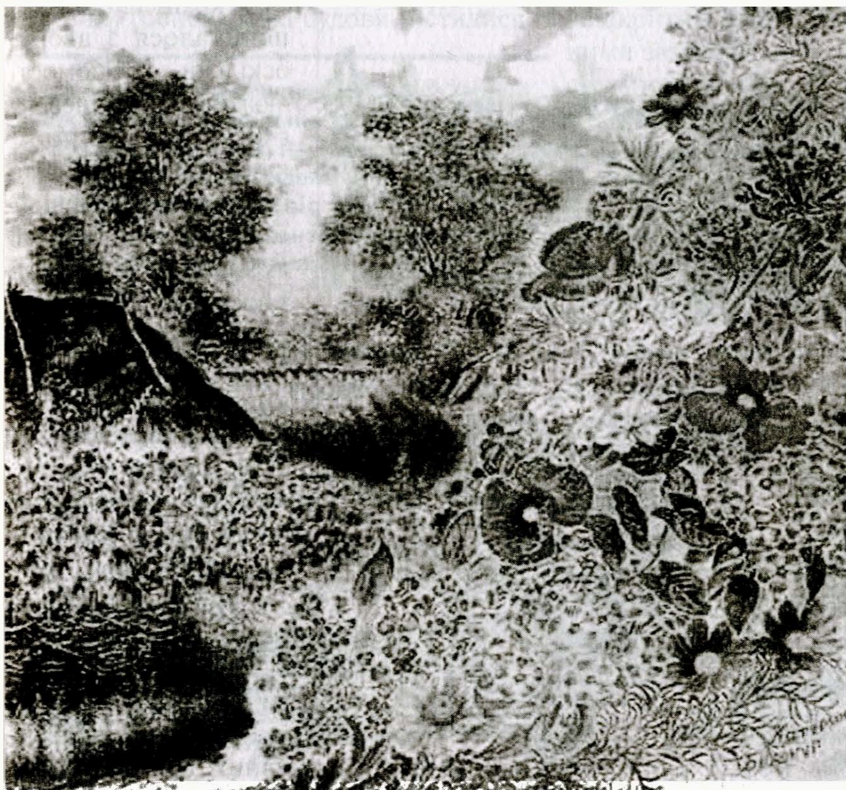
Так, пива в цей день уже не варять. На жаль, деякі традиції поступово вмирають, залишаючи по собі лише випадкові згадки. І тільки від нас, від нащадків, залежить, чи зможемо зберегти те безцінне багатство, яке залишили нам пращури.

Житло в духовному світі українців

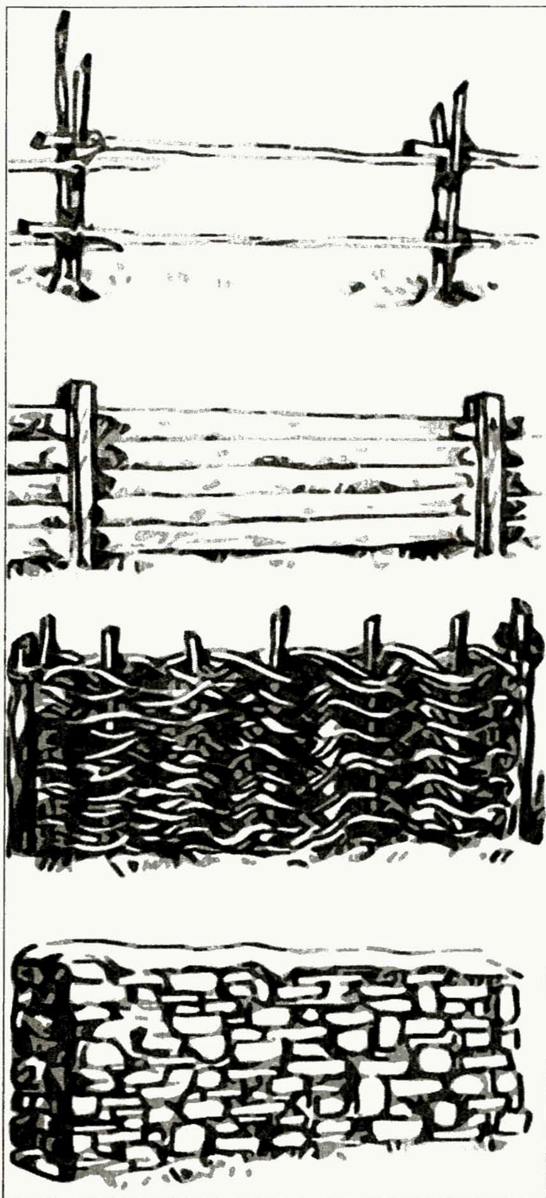
Як відомо, домівка — це те місце, куди хочеться повертатися. Родинна хата — то ніби уособлення самої родини, сімейного затишку. Тут зберігалися сімейні традиції, тут виховувалися найкращі почуття. За народними віруваннями, сюди навідувалися духи

предків. Хата ніколи не сприймалася лише як чотири стіни від негоди, це був не просто дах над головою. Це було місце, де запалювали символічне родинне вогнище, місце, що збирало всю сім'ю, місце, де людина народжувалася і проводила останню ніч. Тож житло завжди намагалися зробити затишним і одночасно функціональним, корисним і приємним. Навіть дорослі люди із сльозами на очах поверталися до батькової хати, з якою було пов'язане чимало спогадів, котрі в цьому місці оживали.

Завдяки хазяйновитим селянам, які вкладали в житло душу і робили його завершеним твором мистецтва, українські села виглядали чепурненькими та охайними. Хатки побілені (лише дене-де траплялася недбала господиня — така хата виглядала сірою плямою), подвір'я прибране, дерева доглянуті. Із-за пишної зелені виглядали півники на дахах, або так звані «квітки», або просто солом'яні пучки. А вже потім визирали власне хати: білі на Слобожанщині, синьобокі на Таврії, із вишуканим різьбленням на

Хата в Богданівці. Худ. К. Білокур

Типи українських парканів

Гуцульщині та лаконічно оформлені бойківські; великі й малі, із солом'яними та дерев'яними дахами. Про господаря судили за станом обійстя (яка огорожа, чи полагоджений дах, чи в доброму стані господарські будови), про господиню — за охайними стінами (білили їх раз на два тижні) та виглядом хати всередині.

Українське житло починалося з двору, оскільки у свідомості людей хата була невід'ємною від криниці, клуні, стайні, садочка із хрущами над вишнями... Усе сприймалось як єдине ціле. Це був такий собі господарський мікрокосмос (із своїм мікрокліматом), у центрі якого знаходилася хата, а навколо багато інших споруд.

Двір в українських селах завжди був огороджений. При цьому головними були навіть не думки про безпеку (інколи можна було без особливих зусиль перестрибнути огорожу, а хвіртку взагалі запирали дуже рідко), а прагнення вберегтися від чарівних злих сил. Огорожа — це те магічне охоронне коло, в яке так вірили наші пращури.

Одним із перших видів огорожі, що почали використовувати праукраїнці, були глиняні вали. Глину переміщували із соломою. Часто на них висаджували живу огорожу — різні дерева та кущі. Найбільш обережні господарі обирали для цього колючі рослини.

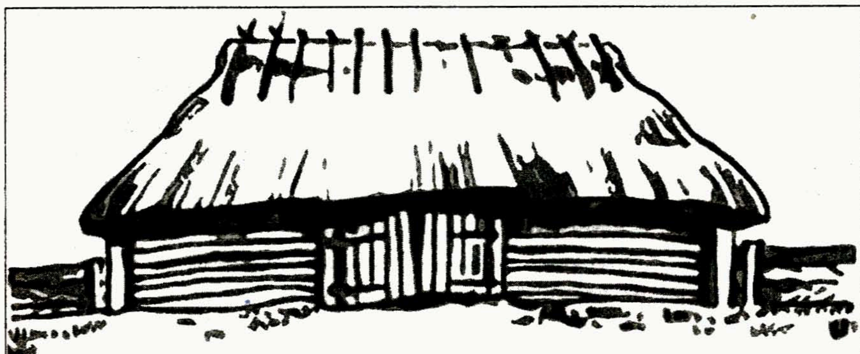
Найпоширенішою огорожею на території України був тин. Його плели з лози. На Поліссі надавали перевагу парканам. А на Таврії, де не відчувалося проблем із каменем, огорожі робили саме з нього. Тут були поширені так звані мури (з дрібних камінців, які щільно прилягали один до одного; від цього походить й слово «замурувати»).

Окрасою огорожі та й усього двору вважалися ворота (по-іншому — брама), навіть найбідніші селяни намагалися прикрасити їх орнаментом, різьбою або в якийсь інший спосіб. Ворота відчиняли, коли треба було завести худобу (з возами або без них), в інших випадках селяни потрапляли до двору через хвіртку або перелаз.

Український двір найчастіше був відкритого типу, тобто подвір'я та всі господарські будови містилися під відкритим небом, над ними зазвичай не було спільного покриття.

Назва «хата» була поширена по всій Україні, однак існували й численні місцеві назви житлових споруд. Так, на Закарпатті часто говорили «хижа», у південних районах — «горішник» (на відміну від землянки, вона не була частково заглиблена в землю). Гуцули та бойки убогі хати називали «бурдей» («бурдій»).

Окрім хати, у дворі розміщувалося чимало споруд. Усі вони мали чітке призначення і були необхідними в господарстві. Це хлів для волів та корів, курник, стайня для коней. Для господарського інструменту (плуг, вози, коси і таке інше) часто було передбачене спеціальне приміщення.

Хлів

Курник

що мало назву «возовня», сарай, піднакат. Обов'язковим мешканцем обійстя була клуня, де складали снопи, та комора, в якій зберігали зерно, хліб та інші продукти (комора могла бути як окремою будівлею, так і частиною хати). У кожній господі неодмінно була й літня кухня — кабиця.

На Слобожанщині та Полтавщині був дуже поширений такий елемент хати, як ганок, що являв собою прибудову зі східцями біля входу в будинок. Ґанок надавав навіть простим хатам особливої привабливості, оскільки практично завжди його старанно декорували — мальовничо розписували або оздоблювали всілякими фігурками. Тут кожен господар міг виявити свою фантазію й показати майстерність. Щоправда, найбідніші селяни розкішного декорування дозволити собі не могли.

У декоративному оздобленні не тільки ґанку, а й воріт, дахів тощо селяни використовували різні захисні елементи. Але якщо хату було поставлено на поганому місці, то всі зусилля, вважали в народі, були марними. Оберігай не оберігай, а добра з життя в цій хаті не буде. Тож до вибору місця для житла підходили дуже серйозно. Народна «хатня» магія починалася саме з цього, адже стосовно місця для постійного житла існувало чимало повір'їв та правил.

Наші пращури вірили, що хата не може існувати окремо, вона живе спільним життям із своїми мешканцями. На їхню думку, вона була живим організмом, який міг і допомогти (як кажуть, у рідній хаті й стіни помагають), і зіпсувати життя — якщо її збудували в недоброму місці. Тож намагалися, щоб природа була гарною довкола і щоб місце було хорошим,

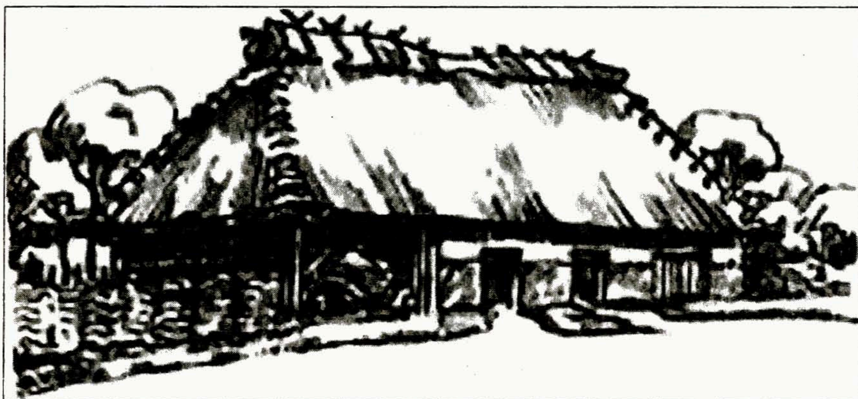
Бойки в стайнях нерідко влаштовували «причу» — щось на зразок простенького дощатого ліжка. Влітку тут інколи спав господар.

Інколи для перевірки місця для хати на ньому сіяли жито. Якщо воно сходило добре, це означало: місце хороше і можна сміливо починати будівництво. Перевіряли землю і таким чином: під посуд (сковороду чи горщик) клали трохи вовни і залишали на ніч. Уранці дивилися, чи не зволожилася вовна: якщо це відбулося, то хату будувати тут було небажано.

«чистим», — селяни прагнули до гармонії, тоді і життя в такій хаті буде радісним і гармонійним.

Вибір місця для хати — це було дуже відповідальне рішення. З приводу нього і з ворожками радилися, і до старожилів прислухалися. І головне, слухали своє серце: інтуїція не повинна була підвести, адже кому як не майбутньому господарю домовлятися з навколишньою природою... Найкраще, вважалося, будувати нову хату на цілині, там, де земля спокійна, щоб і жити в хаті було спокійно, щоб не було сварок. Гарно було, якщо город за майбутньою хатою виходив до ставка або на долину. Із питань комфорту старі люди радили, щоб місце для хати знаходилося на горбку (піднятті), щоб не було вологи в оселі.

Ніколи не будували хату на тому місці, де раніше була садиба неблагополучної родини; де жили п'яниці, злодії; де часто хворіли, вмирали від епідемій, де вмирали діти; де були родинні сварки. І звичайно, накладалося табу на те місце (хай навіть це була цілина, що виходила до ставка), на якому була пролята людська кров, відбулося вбивство. Таке місце намагалися обходити стороною, не те що на ньому будувати хату. Побоювалися і таких місць, де колись когось ховали. Причому поховання могли бути такими давніми, що про них ніхто й не пам'ятав. Також траплялося, на початку будівництва викопували могилу, і це вважалося дуже по-

Клуня

Українське село на початку XX ст.

ганим знаком. Щоправда, заборонялося будувати хату й на тому місці, де раніше була церква. Крім того, звичай забороняв будувати нову хату, меншу за стару (вважалося, що в родині поменшає).

Окрім місця, важливим для українців був і час закладання хати. Найкращим для цього (і це зрозуміло) була тепла пора року. На Поділлі робили це завжди під повний місяць, аби в хаті було всякого добра повно. Поганим часом для зачинання такої важливої справи були важкий день — понеділок і важкий рік — високосний. І звичайно ж, не годилося розпочинати будівництво на свята.

Коли вже було визначено і місце, і час, господар уранці проводив обряд, що називався закладини. Головною дійовою особою, окрім господаря, тут був старший майстер, який потім мав керувати будівництвом. Перед удаваною піччю (на тому місці, де її планували потім поставити) хазяїни клали рушник, а на нього — хрест, квіти, хліб-сіль та чарочку. Майстер цілував хліб і зі словами «Господи, допоможи!» роз-

Те, що клали «під хату», було не тільки жертвою природі за ті незручності, які вона витримувала через зведення хати. Кожна річ мала смислове навантаження. Так, гроші символізували достаток у новій хаті, як і хліб-сіль; ладан мав оберігати оселю від блискавки, а вовну клали для того, щоб домівка була теплою. Звичай кидати дрібні гроші під перший камінь живий на нашій землі досі.

починав роботу (рушник, як правило, залишався йому). У першу чергу потрібно було зробити великий хрест, що по закінченні будівництва прикріплювали на горищі. А вже після цього закладали перший камінь. Називали його жертовним. Причому це робив обов'язково господар і лише подекуди — куми. Разом із першим каменем він закладав у всі чотири кути майбутньої хати жертовні речі: гроші, зерно, зілля, вовну, ладан, іконки та інше. У деяких селах вважали, що в чотири кутки розкладати все це немає сенсу,

Гуцульська хата

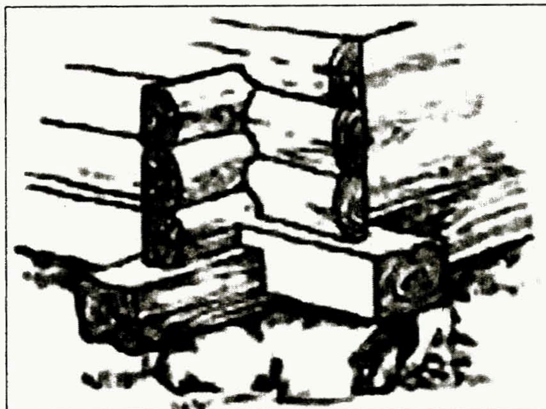
Хата на Слобожанщині

головне — покласти побільше в куток, розташований на сході (спочатку його називали красним, а із закріпленням християнства він дістав назву «святий кут»).

Завершувалися закладини урочистим обідом. Господар першим випивав чарку, а потім підносив усім присутнім, дякуючи, що згодилися допомогти йому в цій нелегкій справі. Особливо частували старшого майстра. Будівництво проходило досить швидко, толокою. Майстер керував цим «будівельним оркестром», а господарі в кінці дня щедро пригощали всіх, хто працював.

З чого ж будували хати в українських селах? Це залежало і від регіону, і від достатку господаря. Крім того, традиція змінювалася протягом століть, із вдосконаленням технологій. Довгий час на нашій землі були поширеними два основні типи хат — зрубний та каркасний. Хата зрубного типу являла собою будівлю, стіни якої складалися з товстих колод, тобто це були повністю дерев'яні стіни. Вони виглядали красиво і переконливо (якщо, звичайно майстер не допускав похибок у кутках або в інших складних місцях). Такий дім викликав повагу та довіру — здавалося, за його товстими стінами, не обмазаними глиною, можна сховатися від проблем, вони зможуть надійно захистити. Найбільшого поширення цей тип набув у тих районах, де було багато лісоматеріалів.

Так, повністю дерев'яними були гуцульські хати — від низу до верху. Міцним зрубам стін вторили довгі галереї та високі дахи. З міцними зрубами контрастували філігранні декоративні елементи, теж дерев'яні. Це була справжня дерев'яна казка. Поліщуки, які жили в краю лісів, теж полюбляли ставити хати із дерева. Цього ж дотримувалися й бойки та лемки. До речі, у лемків була поширена так звана «довга хата», де під однією стріхою розташовувалися житлові і господарські будівлі. Лемки зовні прикрашали житло не тільки різьбою, як гуцули, а й обмазували зруби підсиненим вапном (перед цим промазували їх глиною). А для бойків був характерний певний аскетизм щодо цього, їхня хата

Каркасні стіни

Південноукраїнський тип хати

зовні майже не мала прикрас, вона була простою, охайною і лаконічною.

В інших місцевостях зрубні хати ставили не дуже часто. Лісів в Україні ставало менше, ціни на деревину були високими. У XIX столітті по всій Україні більше стало каркасних хат. А якщо з'являлася зрубна хата, особливо у степовій зоні, вона говорила (навіть кричала) про заможність господаря. Так, якщо у гуцулів зрубна хата була звичайною річчю, то на Наддніпрянщині та Слобожанщині вона вже свідчила про неабиякий достаток.

Для будівництва хат українці використовували смереку, а подекуди на Закарпатті — бук.

Бідніші селяни зводили каркасні стіни. По-перше, робили каркас із стовпів. Колоди для нього мали бути міцними. Заповнювали каркас деревом чи лозою, очеретом, соломою. Подекуди вважали за краще вертикальне заповнення, подекуди — горизонтальне. Потім усі стіни з обох боків обмазували товстим шаром глини. Часто її перемішували із соломою. Згодом, щоб глина лягала краще, почали робити з дощечок так звану решітку, на яку потім і намазували глину. Від того така хата і дістала назву «мазанка». Як останній штрих, хату білили, чепурили. На Поділлі хати не тільки білили, а й розписували фасад різними кольорами.

На Таврії подекуди побутувала й безкаркасна побудова хат. Часто для цього використовували ракушняк, солонець та інші природні матеріали.

Якою б не була хата, її будували на підвалинах із дерева або каміння. Навіть на початку XX століття абсолютну більшість хат зводили без фундаменту. До цього ж часу в багатьох селах зберігалася глиняна долівка. Навіть у першій половині XX століття дощана підлога була рідкістю і свідчила про велику заможність родини.

Традиція будувати житло із блоків-цеглин прийшла на наші землі із Західної Європи. З кінця XIX століття найзаможніші селяни почали зводити собі будинки з цього міцного матеріалу. Це житло було просторим, теплим і комфортним, з фундаментом і такою незвичною для селян дерев'яною підлогою. Але більшість українців не могла собі цього дозволити і продовжувала будувати милі оку мазанки. І люди не соромилися цього. Хай підлога глиняна, хай простору небагато — головне, що це своє, зроблене з любов'ю. «Своя ліп'янка ліпша чужої світлиці» — у цьому селяни були твердо переконані.

Дах зазвичай накривали соломою. Тільки гуцули не дотримувалися такого звичаю, надаючи перевагу дереву. Бойки та лемки, чиї хати теж були зрубними, дах завжди накривали соломою. На Поліссі побутували обидва варіанти, згодом схилилися до другого — все ж таки солома була дешевою, і нею легше було крити дах.

Солому інколи в'язали у снопики, інколи використовували техніку в натруску. Найбільшого поширення снопики на дахах набули на Поділлі. Місцеві майстри славилися вмінням надати звичайному, здавалося б, солом'яному даху довершеної виразності, почуття польоту, оскільки завершувався він високим гребенем,

Лемківська хата

Через специфічні кліматичні умови в горах (там часто бувають сильні опади) гуцули, бойки та лемки завершували свої хати стрімкими чотирисхилими дахами, що були втричі (як мінімум!) вищі за стіни. Це мало забезпечити захист від негоди. Часто мешканці гірських районів будували дахи з глибокими виносами (називалися вони піддашшями). Під ними робили дерев'яний настил, щоб можна було виконувати прихатні роботи під час злив.

що був притиснений дерев'яними палицями. Висота даху була вдвічі більшою за висоту стін. Порівняно з подільськими дахи на Півдні здавалися зовсім низенькими, пологими.

Старший майстер, який відповідав за будову хати, звичайно зводив таке житло, яке було поширене в його місцевості, додаючи якихось своїх елементів. Хати все ж таки відрізнялися одна від одної, не були близнюками.

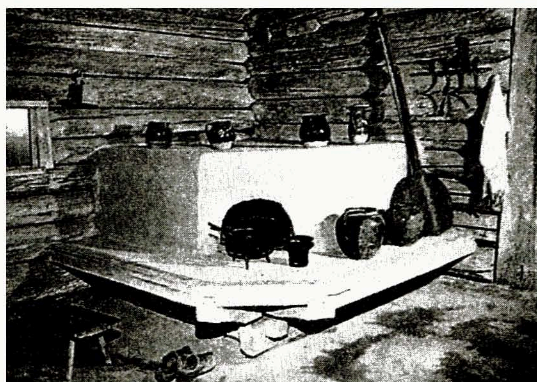
Цікаво, що справжній майстер ніколи не завершував повністю роботу над хатою. Він зберігав традиції предків щодо своєї професії (а дуже часто це передавалося у спадок, батько вчив своєї справи сина) і знав: щоб із хати вилетіли всі злі духи, треба залишити непокритим невеличкий шматочок даху, який господар через деякий час сам закривав.

Закінчення роботи символізувала квітка на даху (хрест, до якого прив'язували колоски та квіти, прикрашали стрічками). Така гарна річ на даху сповіщала кожному, що то новобудова і що невдовзі має відбутися новосілля — обряд поєднання із хатою, вона мала стати членом родини. Це могла бути і просто свіжа гілка. Вона була символом нового житла.

Перед новосіллям наші пращури не просто пускали в порожній дім кішку, вони залишали її там на ніч. Наступного ранку найстарша людина в родині брала рушник, хліб-сіль, ікону і заходила в хату. Заносили також миску з дрібними грошима та горілку. Старший чоловік іконою благословляв хату на всі боки. Раніше це робили родичі, у деяких випадках куми. І тільки набагато пізніше для освячення хати стали запрошувати священика.

Звичайно гості приходили на новосілля з подарунками. Це й зрозуміло: господарям багато чого було потрібно. Батьки найчастіше дарували їм подушки, сусіди — посуд. Господиня не могла принести той посуд, до якого вона звикла, яким користувалася в батьковій хаті або у свекрушиній. Ніякого старого посуду в новій оселі — давній звичай щодо цього був суворий.

Потім той, хто благословляв, заводив до хати господарів (найчастіше це було молоде подружжя), якась родичка при цьому посипала їх монетами та

Піч у бойківській хаті

зерном. Завершувалося новосілля пригощанням гостей (перший обід у новій хаті мав бути дуже гарним, обов'язковою стравою було м'ясо зарізаного спеціально для цього порося або барана) і веселими співами з побажанням щастя на новому місці.

Наші пращури вважали, що слова, сказані в день новосілля, мають «магічну» силу. Однак на цьому «магія» не закінчувалася.

В українській хаті присутня була й магія числа три. Зазвичай у ній було три вікна (покутнє, застольне та навпроти печі), на фасаді — три отвори (два вікна і двері), її внутрішній простір поділявся на три зони (робоча біля печі, свята біля покуті з іконами, та побутова — там, де були лави, ліжко тощо). Як тільки стали поширеними великі вікна, українці відразу ж почали використовувати вікно на три шибки. Та й сама хата ділилася вертикально на три зони, як і Всесвіт ділився на три світи в народній уяві. І це було символічно, адже хата — своєрідний родинний всесвіт. Нижчий «світ» від середнього, що символізував людське життя, відділяли лави, а вищий (символ неба — стеля, дах) обмежувався сволоком.

Вікна були важливою частиною хати, її «очима» в зовнішній світ (казали, що хата без вікон сліпа). Але вікно, на думку селян, могло бути й небезпечним, через цей отвір могли пройти злі сили, тому їх часто розписували червоними маками, аби сила червоного кольору (що була майже рівна силі вогню) захищала дім від усього поганого, очищувала всіх. Часто з такою метою обмальовували й двері.

Українська піч мала два найбільш поширених види: лівобережний та правобережний. У першому випадку комин знаходився на рівні з припічком, ніби стояв на ньому, а в другому — мав вигляд зрізаної піраміди, нависав над припічком. Лемківська піч становила виняток: вона була всім подібна до правобережної, але її отвір розміщувався з іншого боку, він «дивився» на причілкову (бокову) стіну, що загалом було нехарактерне для України.

Селяни розповідали, що першу хату побудував Сатана. Але вона вийшла в нього негарна, темна, оскільки він не зробив у ній вікон. Єдине, на що він спромігся, — це носити пригорщами світло з вулиці, але через деякий час йому увірвався терпець. Тож він вирішив подарувати цю хату Богові. А той зробив у ній три вікна, і хата наповнилася світлом, стала затишною.

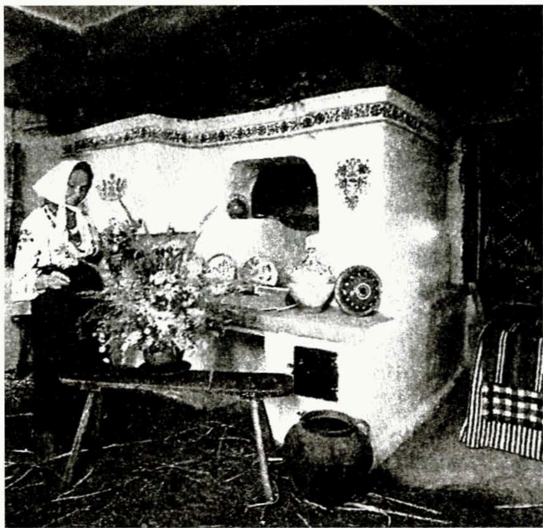
Отже, декоративний розпис на стінах і зовні був не таким вже й декоративним, він мав і захищати, і передавати традиції предків. А інколи ніс певну інформацію. Особливо гарною була хата, де жила дівчина на виданні: квіти та пташки на хвіртках, вишукано розмальована піч...

Піч, до речі, була головною річчю в домі. У певному розумінні її обожнювали, про неї казали: «Піч як мати рідна». Її чепурили, білили, про неї дбали. Прикрашали розписами та витинанками. То були справжні мистецькі композиції, продумані та завершені. Так, полтавчанки обводили смугою квіткового орнаменту виступи та верхні частини основних елементів печі — припічка, комина, лежанки. Окрім рослин, господині старанно вимальовували птахів. По всій Україні мальовничо розписували сам комин.

У заможних гуцульських родинах піч обкладали купованими кахлями, на яких було зображено різноманітні сюжети побутового життя: гуляння на свята, випас худоби, хрещення, весілля, похід до сільської церкви на молебень тощо.

Інтер'єр гуцульської хати

Інтер'єр подільської хати

Ніщо так погано не могло схарактеризувати хазяйку, як занедбана неестетична піч. Її білили щотижня (адже через приготування їжі вона швидко забруднювалася), а надзвичайні чепурухи — щодня. Вони припадали біля неї, як біля великої святині. За словами письменника Василя Земляка, «для справжнього українця піч все одно, що олтар для віруючого».

Цей олтар мав усталене місце — у будь-якій українській хаті піч знаходилася у внутрішньому куті з одного боку від дверей, а її «челюсті» (отвір) були обернені до фасадної стіни з вікнами.

Приблизно на початку XX століття до традиційної варистої української печі почали добудовувати ще одну піч — грубу, якою опалювали хату. Грубу теж прикрашали розписом, аби вона не вибивалася із загального інтер'єру.

Інтер'єр хати на Черкащині

По діагоналі від печі знаходилося найсвятіше місце в хаті — покуть (або парадний, святий кут). Воно було розташоване, як казали в народі, «обличчям до сонця». На покуті розміщували ікони, що були прикрашені великим рушником (його називали божником, божницею);

тут стояли квіти та цілющі трави, горіла лампадка. Влітку тут оселявся і пучечок колосся, що символізував урожай і достаток. Тут знаходилося місце і для свяченої води, і для страсної свічки. На Полтавщині покуть прикрашали вишневими гілочками, інколи паперовими квітами. Ікона з покутя ніби спостерігала за всім, що відбувалося в хаті. Почесних гостей завжди саджали біля покуті, людину, яка помирала, клали головою до божниці. Коли хтось заходив до хати, він неодмінно мав зняти головний убір і перехреститися на покуть.

У своїх мольбах селяни завжди поверталися до покуті (казали: треба «помолитися на покуть»), до цього кутка зверталися і в радощі, і в печалі, дякували Богові та просили змилостивитися. Слово, дане на покуті, мало були найміцнішим. Порушити його вважалося великим гріхом.

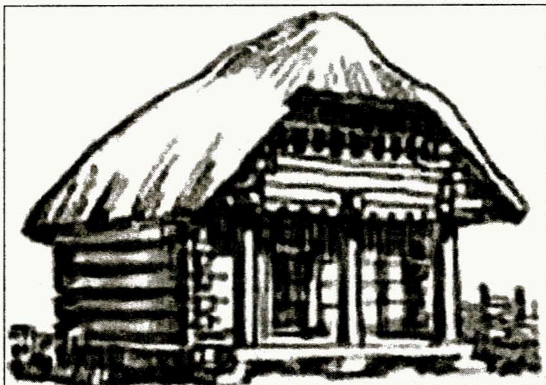
Усі меблі в хаті були традиційними, мали свої місце і не змінювалися упродовж століть. Лише поступово з'являлися якісь додаткові елементи. Так, наприклад, виникли спинки у лавок, однак сталося це не відразу.

Неподалік від покуті, у кутку навпроти печі, ставили стіл, біля нього — ослін (довгу лаву на дерев'яних ніжках). Столу українці надавали великого значення. Він мав бути досить великим за розміром, оскільки наші пращури вважали, що стіл, нагадуючи про теплі родинні трапези, коли збиралася вся сім'я, об'єднує, символізує родинну єдність та міцність стосунків.

Також поблизу стояла скриня, де зберігалося дівоче багатство. Скрині, прикрашені різьбою, майстерно розмальовані, часто були окрасою хати, а не тільки згадкою жінки про дівоче життя та батьківський дім.

Від печі до причілкової стіни господар прикріплював жердину, де зберігали буденний одяг і тканину.

Для Карпатського регіону та Полісся характерною була велика кількість подібних жердок, поличок на стінах. У багатьох хатах на стіні й порожнього місця не було — простір займали гряди (полички), жердки-перекладини, жердка-сушилка, численні

Комора

На Закарпатті та Поліссі бідні селяни довго користувалися так званою «піччю по-чорному», дим з неї йшов у хату. У стелі робили отвір (димник), щоб виводити цей дим.

жердки-вішалки. Останні, звичайно, були в хатах по всій Україні, однак не в такій кількості.

Уздовж двох стін ставили також лави. Спали на печі та на лавах. Також обов'язково в хаті був мисник — полички або шафа для зберігання посуду. Робили також хлібні полички, де, крім хліба, тримали й інші продукти.

Залежно від кількості приміщень, хати були одно-, дво- і триподільні. Найбідніші селяни жили в одноподільних. Довгий час найпоширенішими для України були двоподільні оселі, що складалися з власне хати та неопалюваних сіней, тобто із житлового приміщення та вхідного. На Закарпатті це була хата і підсобне приміщення (кліть), які мали окремі входи.

У другій половині XIX століття найбільш поширеними стали триподільні хати. Відтоді ті споруди, що раніше були окремими, почали приєднувати до житлового приміщення.

Так, триподільна хата включала окрім сіней і житлової кімнати, наприклад, комору для зберігання продуктів. Так було, приміром, на Поліссі та Слобожанщині. А на Півдні комора часто так і залишалася осторонь, а під триподільною хатою розуміли таку, в якій два житлових приміщення розташовувалися по обидва боки від сіней, що були в центрі споруди. У другій половині XIX століття в житловому приміщенні відокремилася кухня. Згодом найбагатші почали будувати багатоподільні хати з кількома кімнатами. Тож житлове приміщення розділилося на «чисту хату» (залу) та спальню чи спальню-кухню (хатину, ванкір).

Нині традиційні українські хати, зразки народної архітектури, досить важко побачити в наших селах — зрозуміло, прогрес. Та й інтер'єр сільських будинків все більше віддаляється від того, що пропонували нам предки.

Але йдучи в ногу з часом, все ж таки не слід забувати про самобутні українські звичаї щодо будування й оздоблення житла. Приміром, традиційні елементи декору (рушники, розпис чи різьба) і сьогодні виглядатимуть неперевершено і свіжо, але водночас поєднають із тими часами, коли хата мислилася живим організмом, коли покуть викликав священний трепет, а скриня хазяйновито зберігала дівоче багатство...

У сінях зберігалося зерно, картопля, борошно, а також деякий посуд. На Поліссі та подекуди на Волині в сінях улітку влаштовували полаті — спальне місце.

Символіка національного вбрання

Український народний одяг, що розвивався й удосконалювався протягом багатьох століть, по праву може вважатися яскравим і самобутнім культурним явищем. У ньому знайшли відтворення мальовнича природа України, мистецький хист і витончений смак нашого народу.

Попри традиційні елементи, одяг українок був досить різноманітним. За малюнком плахти або характером вишивки чи мережива, формою головного убору та добором прикрас можна було дізнатися не тільки про те, з якого регіону походить жінка, але й із якого села.

Справжнє уявлення про українське національне вбрання передусім пов'язане з одягом мешканців центральної України, оскільки в костюмах населення прикордонних територій — Полісся, Лемківщини, Бойківщини, Гуцульщини та Буковини — відчувається більш помітний вплив польської, румунської або мадярської культур.

Історія українського народного вбрання тісно пов'язана з традиціями Київської Русі. Свідчення цього можна знайти в Іпатіївському літописі або в славнозвісному «Слові о полку Ігоревім», де згадуються такі предмети одягу, як кожух, сорочка, свита, корзно — старовинний плащ, дівочий вінець та інші. З тих часів походить найпоширеніший жіночий одяг — довга сорочка, підперезана поясом. Вона була вишита магічними орнаментами, здебільшого геометричних мотивів. З усіх фігур перевага надавалася ромбу з гачками. Залежно від місця його розташування цей символ означав землю, родючість чи жінку. Від давньоруських часів бере свій початок і звичай використовувати в дівочому головному уборі різнобарвні вовняні нитки, качине пір'я, запахуще зілля. Він побутував навіть у XX столітті в сільській місцевості Наддністрянщини та Наддніпрянщини.

Одяг селян центральної та південної Київщини

Особливо самобутнім та мальовничим був жіночий український костюм. Він складався з

Молодиця в національному вбранні. Початок XX століття

подовженої сорочки-вишиванки, підперезаної строкатим поясом-крайкою, запаски або плахти — поясного одягу із двох частково зшитих шматків картатої вовняної тканини. Це вбрання доповнювалося керсеткою, тобто безрукавкою з тонкої вовняної матерії, оксамиту або шовку, й фартухом, прикрашеним знизу вишивкою. Характерною рисою жіночого одягу була декоративність. На Лівобережжі сорочки вишивали на рукавах, комірі, у нагрудній частині й по подолу лляною біло-сірою ниткою, а на Правобережжі — червоною й чорною заполоччю. Убрання доповнювалося барвистими стрічками, низками намиста, що надавало йому святковості.

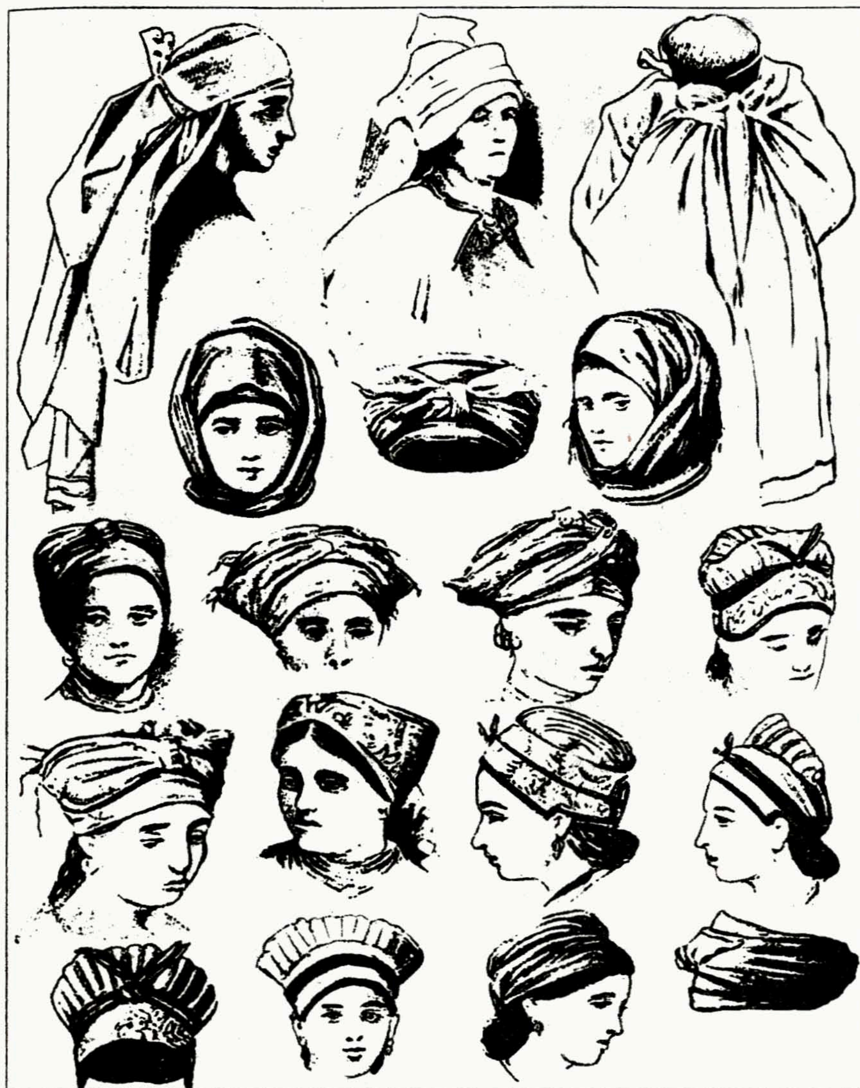
Лише на початку XX століття запаски та плахти були поступово витіснені спідницями та сукнями фабричного виробництва, але й вони в різних регіонах мали свої особливості. Взувалися українки в черевики на невисокому підборі зі шнурівкою або ґудзиками, а взимку носили шкіряні чобітки переважно червоного кольору, оздоблені орнаментом.

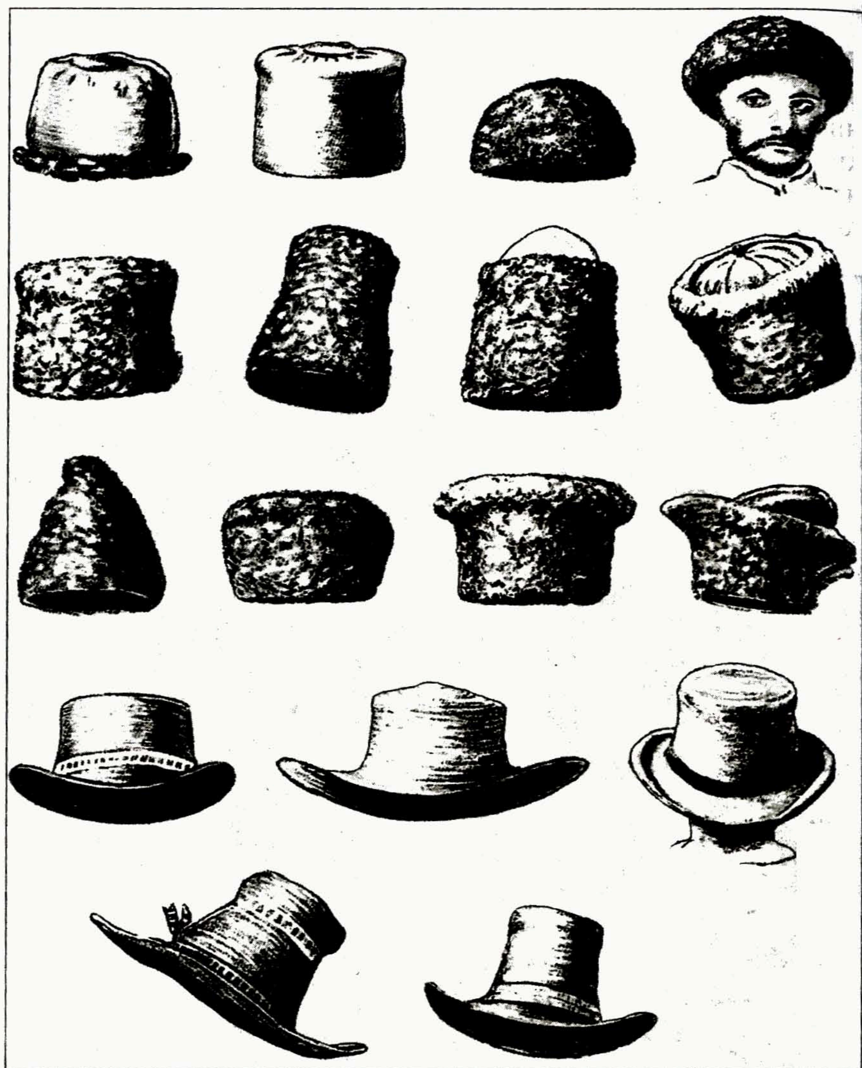

Жіноче взуття: черевики та чобітки

Особливим елементом жіночого одягу був головний убір. Він свідчив про сімейний стан жінки: незаміжні дівчата носили вінок, оздоблений різними прикрасами — бронзовими або срібними підвісками, дукатами, стрічками, квітами, а заміжні жінки — високий очіпок, вкритий шматком тонкої білої тканини на зразок рушника, яким вони щільно закривали волосся. Ходити простоволосою, тобто «світити» волоссям, вважалося тяжким

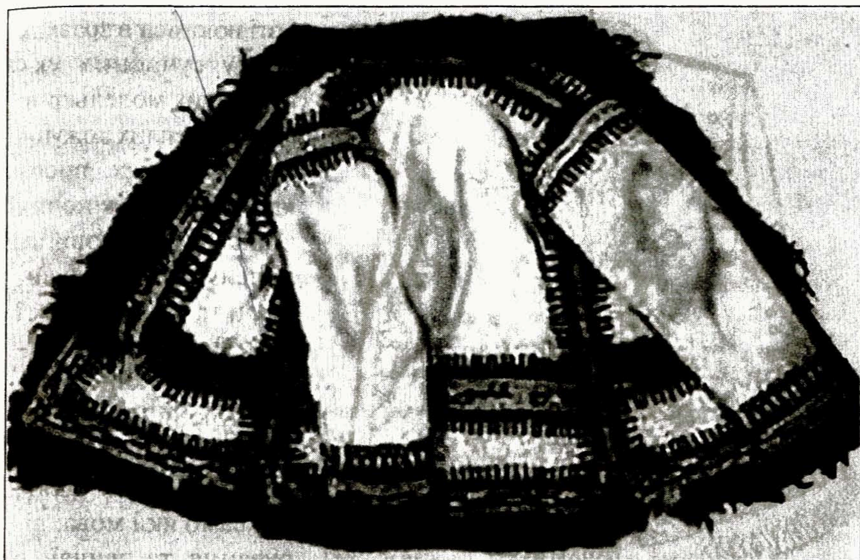
Жіночі головні убори

Чоловічі головні убори

гріхом і могло викликати неврожай, падіж тварини або якусь іншу біду.

Чоловічий одяг був менш яскравим і виразним. Він складався з довгої сорочки, широких шароварів або вузьких штанів, безрукавки, яка нагадувала жилетку, пояса з довгими китицями. Взувалися українці в чоботи переважно чорного кольору. Серед мешканців Західної України мали широкий вжиток моршенці, або ходаки, — взуття у вигляді шкіряної підошви, кінці якої стягувалися по нозі

Кожух

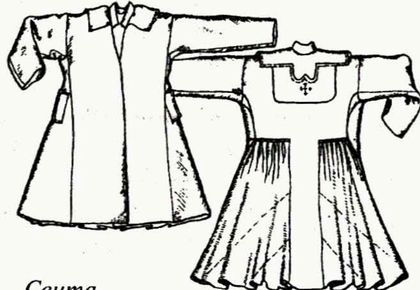
мотузкою чи ремінцем. Улітку повсякденним головним убором українців були солом'яні брилі. На Гуцульщині й у Карпатах чоловіки носили чорні фетрові капелюхи-кресані, прикрашені узорною пряжкою або різнокольоровими шнурівками, за які вони встромлювали пір'я глухаря чи павичеве перо. Зимові шапки виготовлялися переважно з овечого хутра або із сукна з хутровою опушкою. На Чернігівщині носили круглі хутряні шапки з навушниками, які називалися малахаями.

Узимку і чоловіки, і жінки вдягалися в кожухи з вичинених овечих шкур. Популярним верхнім одягом були також жупани, свити або опанчі.

Сьогодні в повсякденному житті переважає європейський стиль одягу. Та національні традиції живуть і досі. Вони поновлюються

Опанча

Свита

Святковий гуцульський кептар

і втілюються в зразках одягу сучасних українських модельєрів: легких і теплих кожушках-дубленках, високих і зручних жіночих чобітках і чоловічих капелюхах. А блузи, сукні та спідниці, як і раніше, прикрашаються вишуканою народною вишивкою. Це свідчить про те, що національний одяг, так само як і мова, вірування та звичаї, є символом України, її талановитого народу.

Традиції української кухні

Українська національна кухня має багате історичне минуле. Витоки її традицій сягають ще в часи існування Київської Русі. Давні писемні та археологічні матеріали свідчать про різноманітність страв, які готували українці в IX—XI століттях. Саме з тих часів дійшли до нас славнозвісні українські паляниці та пампушки, пироги, калачі, галушки, «варево із зіллям», куліш із салом, млинці, сочні, гречаники та лемішки, печеня та смаженина, полядвиця, верещака, щучина, узвар та багато інших страв.

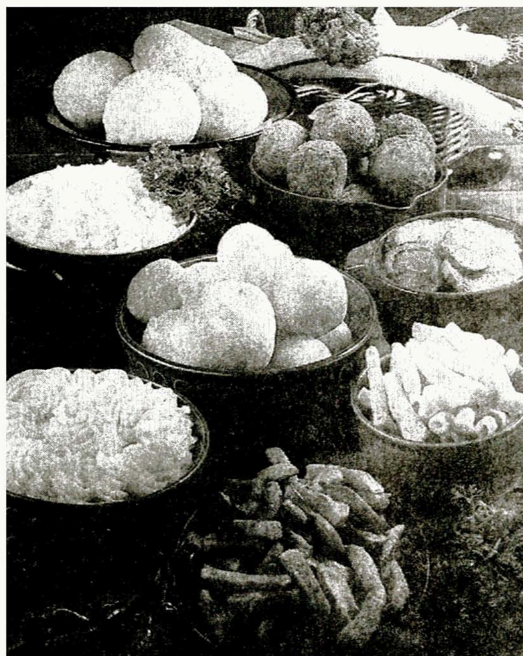
Протягом історії свого розвитку українська кухня зазнавала впливу багатьох кухонь народів світу — німецької, угорської, литовської, польської, російської, татарської, турецької тощо. Але при цьому їй пощастило не втратити своїх основних національних рис, зберегти відміни, які існували в Закарпатті, на Поліссі, Волині, Гуцульщині, Буковині, Наддніпрянщині, Слобожанщині та в інших регіонах країни.

Українці здавна вміли добре куховарити. Уже в XI столітті при княжих дворах та монастирях їжу готували досвідчені фахівці. Кілька вправних кухарів було серед ченців Києво-Печерського монастиря, які перебували на службі у вельможних панів.

З давніх-давен найулюбленішими продуктами українців були

Традиції салоїдення в Україні невмирущі. У 2004 році в Сімферополі відбувся Всеукраїнський фестиваль сала. На ньому приготували і дуже швидко з'їли найбільший в Україні бутерброд із салом — площею 9 м². На його виготовлення пішло 110 буханців хліба і 44 кг сала.

свинина, сало, буряк, пшеничне та гречане борошно, пшоно, цибуля й часник. З XIV століття до них додався рис, а на межі XVIII—XIX століть — картопля, помідори, солодкий перець, кукурудза й соняшникова олія. З усіх м'ясних продуктів українці завжди віддавали перевагу свинині. Вони вважали її не тільки більш ніжною і соковитою, ніж яловичина, але й чистою. Та особливо активне вживання свинини й сала поширилося серед козацтва в XVI—XVIII століттях всупереч традиціям турецької кухні. Найулюбленішими м'ясними стравами вважалися душенина та печеня. Гордістю гуцулів була домашня свиняча ковбаса — гурка. Сало українці вживали як самостійний продукт солоним, вареним, смаженим і копченим, наповнювали ним ковбаси, робили шкварки і навіть додавали в такі солодкі страви, як вергуни. Таке вподобання знайшло відображення в жартівливих народних приказках: «Живу добре: сало їм, на салі сплю, салом вкриваюся», «Був би я паном, їв би сало з салом».

Серед улюблених святкових м'ясних страв української кухні — порося з хріном, холодець, шпундра, смажена качка з яблуками, завиванці, а повсякденними вважалися січеники, крученики, битки, товченики, кров'янка тощо. І звичайно, борщ. Спочатку його називали «варевом із зіллям», оскільки готувався він із різних овочів з додаванням багатьох пахучих приправ. Обов'язковою складовою частиною

Гідними подиву можна вважати вареники «з піском». Для їхнього приготування винахідливі українці використали... начинку з борошна. Для цього вони смажили сало до перетворювання його на суху жовту шкварку, а потім у киплячий смалець сипали борошно, безперервно його перемішуючи. Особливо поширеною така начинка була на Полтавщині та Чернігівщині.

його був буряк — ще один національний продукт України, а чудовим доповненням до борщу слугували пампушки з часником. Не менш популярними в українській кухні є капусняки з квашеної капусти та різноманітні юшки — з грибами та картоплею, з квасолею, з галушками, з куркою та домашньою локшиною. Повсякденною стравою були густі кулеші з пшона, заправлені підсмаженим салом із цибулею. У народі вони звуться «польовими кашами», оскільки їх часто варили в дорозі чумаки.

Карасі в сметані або з медом, лящі з хроном і яблуками, фарширована щука, лини з капустою, два різновиди юшки — щерба та щучина вважаються найпопулярнішими рибними стравами українців. Полюбляли вони й молочні продукти — ряжанку, кисле молоко, вершківку, гуслянку, маслянку тощо. Прості й смачні страви — сирники, бабки, гомбовці, мачанки — готували господині із сиру та бринзи. Традиційними українськими стравами здавна також вважалися апетитна й поживна яєчня із салом, гречаники із сиром, лемішки, тетеря, пшоняники тощо.

У Західній Україні, де відчувався вплив румунської, польської, молдавської кухні, готувалося багато своєрідних страв, таких як мамалига, гойданка, рижаники, бануші, токани. Серед овочевих страв дуже поширеними були картопляна товчениця, лежні, кремзлики, страпачки, варя, меживо з баклажанів або солодкого перцю, горохв'янка, голубці, драчени тощо. Широко вживалися гриби, лісові ягоди, горіхи. Здавна полюбляли українці гарбуз, готуючи з нього смачну молочну кашу з пшоном.

Всесвітньо відомими українськими стравами є вареники та галушки. Жодна з кухонь народів світу не має такої різноманітності начинок для вареників, як українська. Українці начинюють їх всілякими овочами, фруктами, ягодами, грибами, м'ясом, рибою, шкварками, сиром, кропивою та багатьма іншими продуктами.

Полюбляючи солодощі, українці особливо добре готували солодкі страви з борошна: буцики з медом, сластьони, шкраб, папошники, плетуни, мандрики, макорженики, пухкеники, мантулі, шулики, присканці, малаї, сочники, пундики, соложеники, медовики та багато інших. Важливу роль в українських обрядових традиціях відігравали паски, які пеклися до Великодня. У кожному

регіоні України були свої звичаї вчинення тіста та випікання цих святкових пасок. Особливо славилися подільська, івано-франківська, вербівська, рогатинська, снятинська та загвоздянська паски.

Українці завжди вважалися майстрами приготування всіляких домашніх напоїв. Були серед них різні настоянки та солодкі наливки, варенуха, муселець, тертуха, мочена, запорізьке, батуринське та мошногірське пиво, безліч квасів, зокрема закарпатський квас циберій, узвари та трав'яні напої з м'ятою, чебрецем або душицею.

IV

РОДИННА ОБРЯДОВІСТЬ

Дерево Життя — український родовід

На багатьох українських рушниках, вишиванках та керамічних виробах квітне, простягає догори дивні, химерно закручені гілки незвичайне дерево. На ньому ростуть різноманітні квіти невиданої краси, з-за гілок виглядають ведмеді та бики, а на самісінькій вершині співають райські пташки. У його хвилястих лініях-гілках ховаються дивовижні візерунки, від яких важко відвести погляд... Сонячні промені торкаються верхівки цього дерева, і воно, здається, досягає неба.

Наші пращури селили цю рослину (малювали, вишивали) скрізь, шанували й обожнювали її, передавали таке трепетне ставлення до неї своїм дітям та онукам. Напевне, щось серйозне і важливе вкладали вони в зображення казкового дерева. Або бачили в ньому набагато більше, ніж ми, — вміли розгледіти за гілками та візерунками щось священне для себе. Чи не тому при погляді на такі малюнки нас, представників сучасного покоління української нації, охоп-

Зображення Дерева Життя на писанці

лює дивне почуття: ми ніби подумки вклоняємося цьому загадковому вигаданому дереву, якого ніколи «живим» не бачили.

Очевидно, що для наших прапрадідів (мабуть, треба додати ще декілька «пра-») це було не просто зображення, не просто сюжет для вишивання. Це було священне дерево. У давні часи йому дали назву Світове Дерево, або Дерево Життя. Остання міцно закріпилася за ним, оскільки точно відображає його сутність. Адже це Дерево — символ життя в широкому розумінні, це своєрідна (осмислена багатьма поколіннями людей) модель Всесвіту з його вічно живою природою. Тож і досі називають його Деревом Життя — бо втілює воно в собі все життя в нашому Всесвіті, у всіх його проявах.

Оскільки Світове Дерево вертикально піднімається догори (до неба, до богів), народна свідомість здавна сприймала його як стрижень Всесвіту, навколо котрого обертається все видиме і, що цікаво, усе невидиме життя — на землі і за її межами. Це своєрідна вісь Землі, така, якою її спромоглися зобразити древні люди, така, якою вони розуміли її.

У Дереві Життя наші пращури намагалися передати нащадкам відомі їм закони світобудови. Так, симетрією древні люди показували злагоду, врівноваженість і вічну мудрість у побудові Всесвіту, його гармонію та впорядкованість, вигадливими барвистими квітами — розмаїття й красу життя в нашому світі.

Дерево тягнеться догори, до неба, отже, це світлий і добрий символ. А ще сильний. І тому він міг набувати охоронних властивостей (рушник, на якому було вишите Дерево Життя, вважався хорошим помічником у дорозі; також ним обрамляли ікони). Вони посилювалися ще й через те, що в гілках цього Дерева дбайливі майстрині часто «ховали» інші оберегові знаки — кружечки, гачки, символ безкінечності та інше, що мало сильний вплив на свідомість наших пращурів і допомагало їм долати всілякі перешкоди.

Власне, такі думки з приводу дерева приходили не лише до праукраїнців, тобто турбували не тільки слов'ян. Священна рослина (Дерево Життя, Дерево Творіння, Світове Дерево або Дерево Всесвіту) — це певною мірою універсальний символ. Старі міфи про надзвичайне дерево, яке має душу, наділене мудрістю й великою чарівною силою, збереглися чи не в кожному куточку нашої планети. Особливо такі перекази були поширені у всіх індоєвропейських народів, до яких належали і праукраїнці.

Зображували і уявляли це надзвичайне дерево всі народи порізному, даючи волю своїй фантазії та бажанням — виходило дивовижно й загадково. Але незважаючи на вочевидь казковий («не-

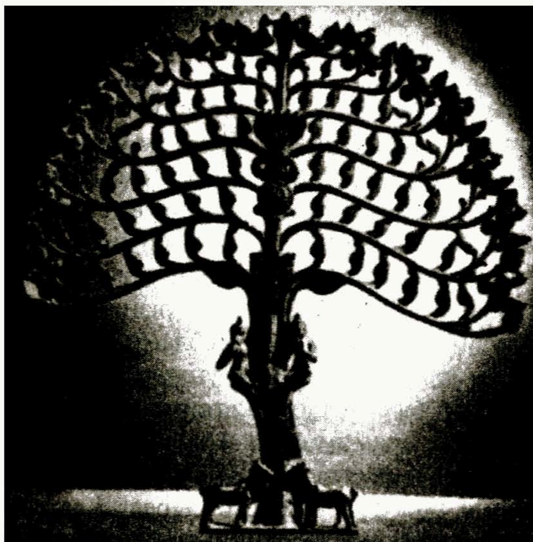
У Єгипті та Месопотамії прообразом священного дерева була фінікова пальма. Зображували її у вигляді золотого дерева, гілки якого всипані коштовним камінням, а верхівка належить богині неба Нут. В Індії цю роль виконувала смоківниця (інші назви — фігове дерево, інжир): розповідають, що саме під священним фіговим деревом Ботхі на Будду зійшла Божа благодать. Китайці священним деревом вважали шовковицю, на верхівці якої обов'язково зображували півня, а на гілках — класичні десять сонць. А в Німеччині таку почесну функцію виконувала звичайна липа.

справжній») вигляд (адже за великим рахунком це метафора, метафора життя Всесвіту), люди ототожнювали це зображення з різними деревами, тобто у своїй свідомості наділяли конкретне дерево чудесною силою і вбачали в ньому прообраз Дерева Життя — щоб усе було чітко, конкретно і зрозуміло.

Цікаво, що різні народи возвеличували до такого звання різні дерева (хоча смислове навантаження Дерева Життя залишалося таким самим) — від дуба до пальми. Пояснення цьому треба шукати в нашій психології: люди схильні надавати надприродних сил тим речам (у цьоому разі — тим деревам), які приносять їм найбільше користі, а також є найміцнішими та найсильнішими серед рівних собі.

Звичайно давні люди обирали корисні та міцні дерева серед тих, які щодня бачили навколо себе. Тож цілком логічно, що, скажімо, японці поклонялися не тим деревам, що скандинави. Стосовно праукраїнців, то для них такими священними деревами були дуб, явір. верба, вишня тощо. Обожнення цих дерев характерно і для всіх інших східних слов'ян.

Але виникає інше запитання: чому майже всі народи обрали Дерево за модель Всесвіту, чому саме йому випала така честь — поєднуватися у стало-

Дерево Життя та Пізнання. Індія

му сполученні зі словом «життя»? З яких причин виник сильний культ дерева, що пронизує і тим самим об'єднує різні за своєю сутністю релігії та світосприймання?

Дерево здавна допомагало людині. Воно дарувало їй так багато всього необхідного, що вже за це його слід було шанувати. Люди зривали з нього плоди, укривалися в тіні його листя, з деревини робили чимало корисних речей, деревом зігрівалися. Зрештою, листя, сік, бруньки, кора — усе було потрібно людині і застосовувалося нею. Окрім того, що дерево мало практичну цінність, воно ще було й довговічне (священні його породи), інколи вічнозелене (прекрасний символ вічного життя), цілюще тощо, і це також сприяло встановленню культу дерева.

Сучасна людина на малюнках древніх родичів не завжди й розпізнає в Дереві Життя, скажімо, пальму чи ясен (дуже сильно попрацювала над ними людська фантазія). Проте це не так і важливо, адже даний образ має алегоричну форму. Не має великого значення, чи це надзвичайний дуб, чи це чарівна смоківниця. В уявленні наших пращурів Дерево Життя є передусім сукупністю всього доброго і цінного, що існує у світі, сукупністю всього живого. Це скарбниця життя (а що може бути ціннішим за нього?), в якій поєднується сталість і динамічність, стриманість і вишуканість. Саме це постає з його зображення.

Мовознавці дійшли висновку, що слово «здоровий» (в народі здавна міцною була асоціація здоров'я і життя) утворено від давньої форми su-dorr-o, що можна перекласти, як «із гарного дерева, міцний, як дерево, сильний». Тож, бажаючи здоров'я (а відтак — і довгого життя) у вислові «Здрастуй! Здорові будьте!», давні люди мали на увазі: щоб був твердий і міцний, як кремезне лісове дерево.

Кожна майстриня по-різному зображала Дерево Життя. Навіть в одному селі (не кажучи вже про регіони) його вигляд дуже різнився в кожній хаті і залежав від особистих уподобань та сімейних традицій. Завдяки цьому на українських рушниках можна побачити Світове Дерево в різних інтерпретаціях: від вишуканої рослини з розмаїтими стеблами, з в'юнкими нескінченними гілками, вигадливими візерунками — до спрощеного, стилізованого вигляду дерева, що аскетично задовольняється лише стовбуром і кількома прямими гілками. Вигадливі доповнення до нього залежали від місцевості й від фантазії конкретної авторки. Усі зображення цього могутнього Дерева наповнені особливим світлом і теплом, ніби хтось вищий водив рукою майстра і підказував вірну дорогу стежкам або мазкам.

Але об'єднує всі Дерева Життя (точніше, обличчя одного) не тільки надзвичайне тепло, що струмує від них, — вони лише на перший погляд не схожі між собою, — їх об'єднують певні закономірності, за якими вони створені (і ці закономірності характерні для Дерев усіх слов'янських народів).

Так, наприклад, очевидно, що кожне Світове Дерево чітко складається з трьох частин, ярусів або сфер — коренів, стовбура, верхівки. Така побудова Світового Дерева відображала уявлення слов'ян про будову Всесвіту. За уявленнями наших давніх пращурів, він мав три світи, три царства. Називати їх можна як завгодно, головне, що цих складових три. Трійка взагалі має репутацію сильного магічного числа, і тут вона теж присутня.

Отже, Всесвіт праукраїнці уявляли так: внизу містився підземний (потойбічний світ), над ним розташувався звичний людині, реальний, земний світ, над яким мрійливо розкинулася вища сфера — божественна легкість небес, де пили свої ароматні напої боги, посилаючи людям щастя й випробування. Нижчий світ (світ минулого, світ померлих) називали Нав, земний світ — Яв, а небесний — Прав. Древні слов'яни свято вірили в це. Більш пізня інтерпретація трьох світів говорила про те, що вони являють собою пекло та рай, між якими розташовується наша грішна земля. У цій системі, на відміну від попередньої, малося на увазі, що душа людей може потрапити до верхівки, до янголів, тоді як в більш ранній версії вважалося, що померлі потрапляють в нижчий світ, світ минулого. Це було не пекло, а місце, куди приходили всі люди після закінчення земного життя.

Особливо часто розкішне Дерево Життя з'являлося на козацьких рушниках, що їх хоробрі запорожці залюбки брали із собою в дорогу. Ця химерна рослина, яскрава, одягнена в різні барви, нагадувала їм про рідну землю. Окрім того, вони вірили, що магічні сили Дерева допомагають у боях за батьківщину, за українську націю — дивлячись на це дерево, козаки ніби відчували підтримку всього великого українського роду.

Слов'яни вважали, що саме Бог Род розділив світ на три частини. Верхню частину, де живуть боги, називали *Прав*, бо вони (боги) робили все *правильно. Яв* так називали тому, що це світ, який *явили* нам боги. А світ минулого Нав був притулком для небіжчиків — «нав'їх». Всіляких представників потойбічного світу слов'яни називали «нав'їми» людьми.

Уява наших пращурів населила Дерево Життя різними істотами (недаремно ж воно є символом життя), які, за народними віру-

Мотиви, пов'язані з Деревом Життя, використовуються у вишиванках

ваннями, розподілені на три яруси, тобто кожна тварина належить до свого ярусу. Придивимося до Дерева пильніше, і воно відкриє нам багато своїх таємниць.

Отже, нижчий ярус — коріння, яке розгалужується у всі боки, набирає соків для всього дерева. На малюнках наших пращурів навколо нього часто звиваються змії (гади, як їх називають українці). Адже це світ темряви. Однак інколи там зображували й великих риб, оскільки низ — це також вода (Всесвітній океан), життєдайне джерело, звідки корені й черпають енергію для стовбура, гілок, листя. За давніми віруваннями людей, земля стоїть на хвилях океану, на трьох китах. Тож стає зрозумілим, чому низ асоціювався з водою — на ній стояла земля. Таким чином, цей ярус має двоїсту природу: він є водночас символом темного підземного царства і уособленням світлого джерела, сповненого всіляких благ, — не тільки води, а й, наприклад, меду. Саме з коріння все добро мало підніматися догори по стовбуру.

Середня частина дерева — стовбур з гілками. Це світ явний, наш, людський світ. Слов'яни вважали: на гілках, що розходяться вусебіч, можуть розташуватися всі квіти, усі плоди, які тільки є в природі. Звичайно ж, це образний вислів, на малюнку, звісно, усе це вмістити неможливо. Твердження про те, що на Дереві Життя є все, певною мірою пояснює наявність багатьох варіантів у його зображенні, розмаїття квітів і плодів на ньому — автори розуміли: хоч би що намалював, усе вірно, усе Дерево

Окремі квітки над Деревом Життя, не «прив'язані» до нього, символізували душі померлих предків, які дивляться на своїх нащадків з небес і пильнують їхнє життя.

Життя народить. Тож наші пращури давали волю своїй уяві: хтось малював виноградні грона, хтось мальви чи щось інше.

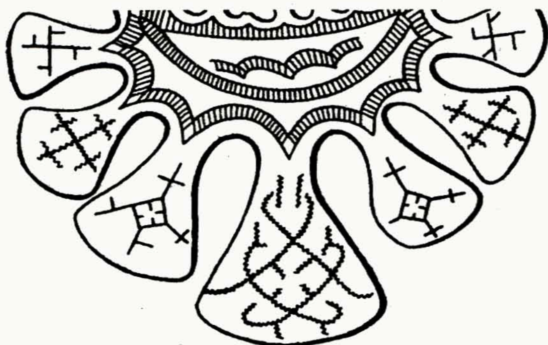
Світове Дерево народжувало й тварин, без яких людина не уявляла свого існування. Більшість із них жила в середньому ярусі дерева. Яких же звірів можна побачити на українських Деревах Життя? Це могли бути бики або коні, ведмеді або корови. Здебільшого давні майстри зображували тих тварин, які допомагали в господарстві або були хорошою здобиччю на полюванні — тобто відігравали вагому роль у житті звичайного українського селянина. Особливо часто на стовбурі (а інколи й біля верхівки) українці зображували бджіл. Вони як святий символ працьовитості й родючості якнайкраще вписувалися до «живої» символіки Світового Дерева. Тим паче, що бджола завжди вважалася «Божою» істотою, яка в усіх легендах і переказах була на боці добра. Інколи по стовбуру Світового Дерева бігає білка, яка приносить богам звістки про те, що відбувається в людському світі.

Отже, на гілках Дерева Життя було місце всім, що є глибоко символічним: у кожної істоти, великої й малої, у кожної людини зокрема в житті (у Всесвіті) є своє, тільки їй призначене місце.

Хоч зобразити на Дереві Життя можна було будь-які рослини, українці найчастіше зупинялися на стилізованих маках, руті-мяті та деяких інших.

Стовбур був своєрідним носієм життя цього світу, більшість рослин та тварин розміщували саме на ньому. Окрім цього, стовбур — це неначе міст між Низом і Верхом, він з'єднував їх і робив одним цілим. І тут можна знайти прихований зміст: це й міст між народженням і вознесінням на небо, між темрявою і вічним світлом та спокоєм, між людиною і Всевишнім, це міст, що символізує духовний зріст кожної людини. Для наших пращурів стовбур Дерева Життя був також віссю простору і часу (навіть дивно, як багато вміли вони вмістити в простому, на перший погляд, малюнку), але інколи старі люди казали, що гілки цього Дерева виходять далеко за межі життя і смерті, за межі простору і часу. Вони наполегливо тягнуться до найвищої сфери — до неба, до вічного життя, до загадкового світу, де живуть боги та небесні світила. Цей світ уособлює пишна верхівка Дерева Життя. Гілки тягнуться до неї, аби зустріти єгипетську богиню Нут або слов'янських Перуна, Сварога та інших, або ж християнського Бога в трьох обличчях (залежно від того, хто й коли малював конкретне Дерево). Це справжній вівтар Всесвіту.

Тож верхівка Дерева Життя — його особлива, найсвятіша частина. Це святе і таємниче місце. Тут відводилося місце птахам,

Жіноча прикраса з язичницькими хрестами та свастиками

сонцю, зіркам та місяцю. Це верхівка творіння, уособлення раю (і пташки, які сидять на верхівці, сприймаються не інакше як райські). До верхівки тягнеться все — це та мета, вища сфера розвитку, якої потрібно прагнути і людині, хоча досягти божественних висот майже неможливо.

На деяких рушниках, що дійшли до нас із далеких часів, Дерево Життя росте... на свастиці. Це «світла» свастика (вона символізує рух за часовою стрілкою), що не має нічого спільного з темною, яка була талісманом злих сил. Це символ сонця — тож логічно, що на ньому (із нього) росте Дерево Життя і живиться його соками. Така свастика символізує рух зліва направо, від Темряви до Світла (Праві) через Яв.

Найчастіше на верхівці Світового Дерева українці зображували голубків або сокола. Причому сокіл часто символізував Сварога (або Стрибога), який доклав багато зусиль для створення Всесвіту.

Побудова Дерева Життя чітко, лаконічно і зрозуміло передана в одній відомій щедрівці:

Як далеко в полі чистому
Сирий дуб стояв корехів'ястий.
У того сирого дуба стояв добрий кінь,
Посередині дуба − бджоли ярії,
Бджоли ярії, соти медовії,
На вершечку дуба ясен сокіл сидів.

Однак можна помітити, що на багатьох малюнках однієї з трьох сфер (низу, коріння) нібито не вистачає. Точніше, її мають на увазі, але вона прихована. Тоді Дерево міститься у вазоні (українці найчастіше так і зображували його) — майстерно розписаній посудині, на якій було чимало важливих ритуальних знаків. Тож не можна сказати, що в такого Дерева немає коріння, однак символіка Низу в цьому

Голубки з весільним вінцем у дзьобиках, які часто зображувалися на верхівці Дерева Життя, свідчили про однакову святість процесу створення Всесвіту і створення родини, своєрідної маленької моделі Всесвіту.

Інколи Дерево Життя розглядалося як символ Великої Богині (Берегині, матері всього світу), а його сік ототожнювався з її молоком. Можливо, у цьому треба шукати відповідь на запитання, чому в українському фольклорі дівчата й жінки часто перетворюються на дерева — тополю, вербу?

разі дещо інша. Вазон є символом землі, ґрунту, наповненого всілякими благами. З нього дерево черпає енергію — отже, за допомогою нехитрого ходу показаний енергетичний обмін між світами, що відбувається у Всесвіті. Із вазону, наповненого медом та іншим добром, усе це, вважали праукраїнці, передається через стовбур до вищого світу, до неба, звідки дощами виливається на землю (тобто у земний, явний світ), допомагаючи їй стати родючою і багатою.

Сокам Дерева Життя приписували величезну силу. Звичайно, зобразити їх було важко, але всі розуміли, що вони там є, як у будь-якому іншому дереві. Ці соки називали «небесною росою» або життєдайним напоєм. Це жива вода, яка дає можливість відродження — хто вип'є цих соків, стає безсмертним та молодим, — це той еліксир безсмертя, що так довго його шукали. Навіть просто потримавшись за рушник із зображенням цього надзвичайного дерева, людина відчувала якщо не омолодження, то приплив сил та енергії — у цьому наші пращури були твердо впевнені. А в сиву давнину слов'яни поклонялися великим старим деревам, приходили до них, як до храму. Вважалося, що від великого дерева (але не будь-якого, а лише того, що називали в даній місцевості священним) можна було набратися сили.

Богиня родючості. Трипільська культура

За всіма ознаками, Світове Дерево є язичницьким символом, що виник і набув поширення задовго до того, як набу-

За біблійним текстом, у райському саду, окрім Дерева Життя, росло ще одне важливе Дерево — Дерево Пізнання добра і зла. На відміну від першого, воно пропонувало пізнати добро через зло, тобто зрозуміти, що є зло, і таким чином, через біль та страждання, відшукати шлях добра. Це більш складний і менш приємний шлях, який, проте, обрали люди.

ло поширення християнство. Але й у християнстві Дереву Життя знайшлося чільне місце. Український народ, який глибоко сприйняв християнську віру, прийняв і біблійну трактовку цього символу (щоправда, рідко відділяв одне пояснення від іншого, язичницьку символіку Дерева від християнської). Українці відкривали Святе письмо і раділи, що й там є символ, який з давніх-давен був близьким і важливим для їхнього роду. І дещо інше пояснення цього символу їх не бентежило.

Біблійне Дерево Життя росте посеред райського саду. Теологи схильні вбачати в ньому духовне дерево (тобто не шукати конкретний прототип — смоківницю чи щось інше), символ речей духовних. Дерево Життя в цьому разі — це духовне дерево пізнання добра через добро. Коли людина виконує Божу волю, то вона живиться плодами цього дерева. Його яруси священики пояснюють так: коріння — це людські серця, які слухають Боже слово; стовбур — шлях справедливості, духовне зростання людини, що освячене молитвою і смиренням; гілка — повнота людського єства, багатогранність буття праведника. А під плодами розуміють плоди Духа Святого, плоди Любові.

Хоч би як сприймалося нині Світове Дерево, у руслі яких традицій розглядали б його науковці, очевидно те, що це був дорогий українським серцям символ (інакше він не пройшов би крізь віки до нас).

Його любили, адже в ньому було відображено весь Всесвіт (власне, це його маленька модель, зрозуміла всім, наочна), життя в усіх його проявах, вічне оновлення та відродження. У ньому — й життя окремої людини. Тож яруси можна розглядати й виходячи з цього. Це може бути шлях людського вдосконалення, шлях від народження до смерті.

Гілка — частина будь-якого дерева, а також символ Дерева Життя, зменшена його копія, хоча й приблизна та умовна. Деякі вчені розглядають і тризуб у цьому ракурсі. Хрест також є спрощеною модифікацією Дерева Життя.

На рівні однієї людини «триповерхова» будова Дерева символізує також тіло, душу й дух. Тож Світове Дерево увібрало в себе не тільки життя Всесвіту,

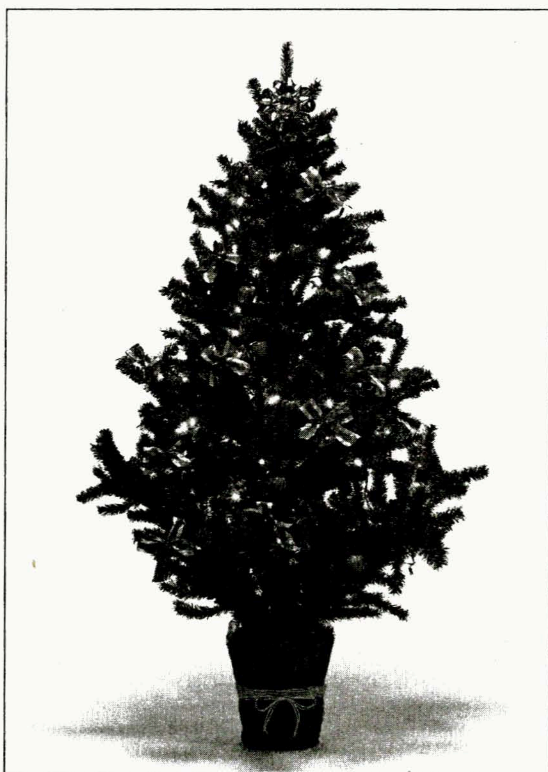
Відлуння культу Дерева Життя можна помітити в багатьох речах і обрядах. Це, наприклад, весільне гільце, Марена, дерева-обереги. А в наш час найбільш поширеним з цих відгомонів є… новорічна ялинка. Хіба вона не нагадує про те, що наші пращури поклонялися деревам? Уже її вигляд (прикрашена, із зіркою угорі) посилає подумки до чепурного дивовижного дерева. Про культ дерева говорить і приказка, що відносить до трьох найважливіших справ у житті, окрім будівлі будинку та виховання сина, ще й саджання дерева.

а й конкретної людини. Його часто вважали провісником людської долі.

Дівочі гадання за допомогою гілок пов'язані саме з культом дерев і обожненням Дерева Життя. За допомогою гілочок ворожили, чи вийде дівчина заміж, гілочками виганяли худобу на пасовисько. У День Святої Катерини, 7 грудня, ставили у воду гілки вишні або іншого дерева — стільки, скільки членів сім'ї. Якщо якась засохне, не буде розвиватися, значить, хтось у родині помре. Адже сухе дерево має зовсім протилежне значення — воно вже не може бути Деревом Життя, а, навпаки, символізує занепад, смерть.

Тож у Дереві Життя ототожнюються мікро- (людина) та макрокосмос (Всесвіт): «що нагорі, подібне до того, що внизу» — вічний закон індоєвропейців. Дерево, що зображує одночасно і людину, і світ, є провідником, своєрідним мостом між людиною і богами, між людиною і її предками. У ньому зберігається родинна пам'ять, воно саме є символом родинної пам'яті.

Однією з найважливіших трактовок

Новорічна ялинка

Дерева Життя є та, в якій ідеться про те, що це Дерево пов'язане не тільки з богами та тваринами, а з людським родоводом — окрім усього переліченого, Світове Дерево є ще й родовим. Адже пам'ять про предків — зв'язок з минулим (коріння має бути міцним), а плекання нащадків — шлях у майбутнє (залишити добру пам'ять про себе, що ґрунтується на корисних справах, — це теж шлях у майбутнє). Усе це й несе у собі Дерево Життя, майже безмежний за своєю глибиною символ. Життя людини невід'ємне від її роду, людина не може бути одна; «хто не знає минулого, в того немає майбутнього» — хіба все це не вміщується в поняття Дерево Життя? Якщо обрізати коріння, на верхівці не розквітнуть квіточки. І простий малюнок так добре це пояснює, що хочеться сказати тихе «спасибі» нашим мудрим пращурам, які додумалися до цього, до такої геніальної простоти.

З Деревом Життя пов'язана родина у глобальному розумінні (велика, де пам'ятають пращурів навіть далі, ніж до сьомого коліна) — простіше кажучи, рід людський, історія народу і кожної родини. Наше українське дерево в нашій традиції означає, таким чином, рід український. Воно нагадує нам, що у нас одне коріння. Дерево Життя — це родовід нашої нації, того самого козацького роду, якому, як відомо, немає переводу.

«Жоден дуб у нас не сягає до неба. А кажуть, однак, є десь, у якійсь-то далекій землі, таке дерево, яке шумить вершиною в самому небі, і Бог сходить по ньому вночі перед світлим святом», — у цих рядках, що належать Миколі Гоголю (повість «Майська ніч, або Утоплена»), відчувається відгомін тих часів, коли наші пращури поклонялися Світовому Дереву і вірили в його надзвичайність.

Разом із тим для кожної людини це дерево означає її родовід. Недаремно ж графічну історію сім'ї в науці називають «генеалогічним деревом» (саме деревом!) і схематично креслять її у вигляді стилізованого стовбура з гілками.

Кожна гілочка на Дереві Життя означає когось із родичів. Пізнаючи свій рід, пізнаємо цілком український родовід, принаймні наближаємося до цього. І якщо кожен досконало знатиме своє родинне дерево, то теоретично ми матимемо велике Дерево Життя, родовід усього українського народу, адже на даному етапі ми всі є хранителями родоводу.

Знати життя своєї родини, знати своїх пращурів, тих, від кого ми з'явилися на світ, необхідно. Дерево Життя нагадує нам про цю необхідність. Чи глибоко знаємо ми свій родовід? Корені — це наші пращури. Якщо не знатимемо коренів, що станеться з нами? Те ж саме, що і з деревом без коріння.

Шлюбно-весільні звичаї

«Покров, Покровонько, завинь мою головоньку чепцем, вінцем чи онучею, бо вже дівкою надокучило» — такі дівочі шепотіння летіли-розліталися по всьому Поділлю. «Свята мати, Покровонько, накрий головоньку, хоч ганчіркою, аби не зісталася дівкою», — лунало на Слобожанщині. Голоси всіх українських дівчат, котрі були вже «на порі», восени зливалися у велике примовляння, таке гучне, що Свята Покрова, мабуть, чула його...

В українських селах весілля зазвичай справляли з Покрови (14 жовтня) до Пилипівського посту (14 листопада) або взимку з Хрещення (19 січня) до Масниці. Але все ж таки намагалися справити його восени, коли і достатку більше, і для розваг тепліше — тож уся осінь дзвеніла-гомоніла весільними співами.

А тим часом батьки промовляли до парубків словами пісні:

Оженися, мій синочку,
Візьми жінку-любку.
Цілуй її, милуй її,
Як голуб голубку.

Та й самі хлопці не проти були привести до хати молоду, працьовиту, а головне, кохану й вірну дівчину, щоб прожити з нею достойне подружнє життя — у любові та праці. І розпочати його треба було саме з весілля, тож так і метушилися напередодні Покрова. Адже шлюб не був простою формальністю.

Весільні звичаї в Київській губернії. Ілюстрація з альбому Де ла Фліза

Поширений і до наших днів елемент весільного одягу нареченої — фата. Походить вона від звичаю накривати дівчину при викраданні шматком шкіри або пізніше тканини. Це робили для того, щоб не було чути крику дівчини.

Весілля, що символізує союз жінки й чоловіка і закріплює поєднання назавжди двох люблячих сердець, — красиве, запальне і зворушливе дійство, насичене драматичними подіями, піснями та веселощами.

Таким здавна його сприймали в українському середовищі. До нього готувалися, на нього чекали. І запам'ятовували його на довгі роки. Це була одна з головних подій в житті людини, тим паче що найчастіше шлюб брали раз і назавжди.

Правда, колись, дуже давно, шлюб не був аж надто урочистим, і гучна весільна обрядовість зводилася до того, що хлопець просто викрадав дівчину, яку хотів мати за дружину. Така форма шлюбу була характерна для всіх давніх слов'ян. На нашій землі вона була поширена в IV—VII століттях. Зазвичай хлопець войовничо нападав на дім коханої або викрадав її біля ставка чи річки, куди вона часто ходила набрати води. У давні часи думкою молодої не опікувалися, але згодом хлопці почали узгоджувати це з дівчиною, тобто викрадати кохану з її згоди.

Трохи трансформованим, без усілякого насильства цей звичай зберігався дуже довго. І це мало місце не так уже й давно, у XVII столітті такі випадки не були поодинокими.

Відомий французький інженер Гійом Левассер де Боплан у своїй книжці «Опис України» так розповідав про цей звичай: «Хоча селяни є підданими майже на зразок рабів, вони, однак, здавна мають право і привілей викрадати, якщо це їм вдасться, під час загального танцю панночку, навіть коли вона донька їхнього пана. Треба лише, аби селянин зробив це так кмітливо й спритно, щоб йому вдалося (бо інакше він загине) втекти звідтіля до сусіднього лісу. Якщо він зможе перебути там 24 години у схованці і його не знайдуть, йому прощається вчинене викрадення. Коли викрадена дівчина схотіла б вийти за нього заміж, він уже не може відмовитися від неї, не втративши голови; якщо ж дівчина цього не бажає, його звільняють від звинувачення у злочині, і ніхто жодним способом не повинен його за це карати».

Француз зазначав, що для вдалого виконання такого складного завдання заручитися згодою дівчини було вкрай необхідно: інакше майже неможливо здійснити задумане.

У XIX столітті поодинокі випадки викрадання дівчини теж траплялися (за взаємної згоди) — тоді, коли батьки були категорично

Звичаю купувати наречену за «віно» дотримувалися не тільки прості люди, а й сильні світу цього, правителі, причому в такому випадку, зрозуміло, «віно» було незрівнянно більшим. Так, історія говорить, що Володимир Великий, аби взяти шлюб із царівною Анною, відступив грекам Корсунь і Крим «за віно, задля царівни»; князь Ярослав віддав сестру за польського князя Казимира і отримав «за віно» вісімсот українських полонених, які вже й не сподівалися знову побачити рідний край.

проти одруження. Неслухняних дітей позбавляли спадщини, і вони тікали напередодні весілля.

Представники церкви в особі місцевих сільських священиків виступали категорично проти цього «варварського» звичаю, навіть зі згоди наречених. За викрадання дівчат часто призначали грошову «кару»: якщо хлопець викрадав дочку великого знатного боярина, то мав сплатити їй «за сором» п'ять гривень золота і стільки ж на церкву; за бідну селянку плата становила одну гривню.

Інший різновид давнього шлюбу — шлюб на основі купівлі-продажу. Вдаючись до нього, хлопець про все домовлявся з батьками дівчини, і вони мали зійтися в ціні. Плата нареченого батькам коханої називалася «віно». Головним тут було умовитися з ними, дівчину часто й не питали про згоду. Куплена жінка вважалася особистою власністю чоловіка. Він, якщо хотів, міг покинути її і купити собі іншу. А жінка ж мала бути вірною своїй «половині», бо в ті часи вона цілковито залежала від чоловіка.

Отже, такий звичай був на наших землях, хоч нині він і здається досить диким. Проте, коли говорять про традиційне українське весілля, то мають на увазі зовсім інше. І викрадання, і купівля-продаж залишилися в ньому тільки як згадка про минуле, а сам шлюб, закріплений громадою і церквою, став великим священним дійством.

Дівчата змалку готувалися до цього дійства, найкрасивішого й найбільш ліричного в їхньому житті. Опанувавши основи роботи з прядкою, а також хитрощі гарної вишивки, вони починали готувати собі посаг, а точніше, ту його частину, за якої складали думку про молоду, — скриню. Спочатку дочці в цьому допомагала мати, а потім уже на вечорницях дівчина сама поповнювала свій посаг, одночасно спілкуючись із подругами та певної

Викуп нареченої під час весілля, що в жартівливій формі зберігся й у сучасній церемонії, — не що інше, як відгомін старого, як світ, шлюбу на основі купівлі-продажу. А перепони, які родичі дівчини влаштовують на шляху молодого, — це згадка про звичай викрадати наречену.

Окрім скрині, дівочий посаг включав ще частину, що звалася «худобою». До неї входила не тільки власне худоба, а, якщо дозволяли можливості родини, і гроші. Крім того, дівчина отримувала клаптик землі (материзну), що була третьою складовою її посагу. Інколи землю вважали за окрему частину посагу (її так і називали — «земля»), а в деяких селах включали до «худоби». Худобу і землю дочці на виданні давав батько.

мірою суміщаючи працю і розвагу.

До скрині входили насамперед одяг і рушники (оскільки кожна дівчина вишивала сама, хоча й дотримувалася певних законів, усе це було неповторним), а також постільна білизна. Дівочий посаг міг включати до 80—100 рушників, кожен з яких був маленьким витвором мистецтва. У нього вкладалися мрії про щасливе майбутнє, про щасливе сімейне життя. Крім того, у скрині мало бути багато різноманітних хусток та стрічок. Як і рушники, вони активно використовувалися майже у всіх весільних обрядах, і дівчині доводилося червоніти, якщо комусь їх не вистачало.

Крім того, змалечку дівчина й опосередковано готувалася до весілля: вчилася готувати страви, доглядати худобу та вправно робити всі хатні справи.

Хлопці теж готувалися до майбутнього весілля заздалегідь. Поперше, вони мали стати гарними господарями, а по-друге, назбирати певну суму власних грошей, щоб було за що викупати молоду і сплатити за посаг. І їм треба було поспішати. Адже в Україні в пошані був ранній шлюб.

Хлопці в українських селах одружувалися зазвичай до двадцяти трьох років. А дівчата виходили заміж у 16—18 років (у 16 років дівчина вже була «на порі»). Дівка двадцяти років, котра не вийшла до того часу заміж, вважалася в народі «перестаркою», і з кожним роком їй все важче було знайти собі пару. Представники сильної статі теж довго не парубкували, вони прагнули чим скоріше знайти свою суджену. Тут ніякі ворожіння не допомагали, треба було спілкуватися, знайомитися, обирати...

У народі схвально ставилися до ранніх шлюбів, що відбилося і в прислів'ях: «Хто рано встає і рано жениться — ніколи не розкаюється», «Рано встане — діло зробить, рано жениться — дітей до розуму доведе». Однак і від поспішності застерігали: «Це не на рік, а на вік».

Дошлюбне спілкування сільської молоді відбувалося, за традицією, на людях. Причому найчастіше дівчата й хлопці знайомилися в межах свого рідного села. Тож і дру-

жину було заведено обирати, як казали, зі своїх. У такому разі молодь краще могла узнати один одного (мешканці одного села бачилися і спілкувалися набагато частіше). До того ж про дівчину в селі складалася певна думка, батьки могли все про неї дізнатися.

Закохана. Листівка початку XX ст.

Вважалося непристойним залицятися до багатьох дівчат одразу, а тим паче освідчуватися не одній, а кільком. Народна мораль ставилася до цього дуже серйозно: «Коли любиш, люби дуже, а не любиш, не жартуй же». Як невдалий жарт у народі сприймали й шлюб з великою різницею у віці. Крім того, скептично ставилися до тих, хто одружувався з корисливих міркувань.

Найчастіше бідні тягнулися до бідних, а заможні одружувалися із заможними. Головним же було щире і чисте почуття — кохання, що так лірично оспівується в багатьох українських піснях. Справжнє кохання легко могло здолати і межі рідного села, і різницю у віці, і нерівний майновий стан. Воно захоплювало і несло на своїх крилах у країну мрій.

Гуляння, що мали назву «вулиця», відбувалися ввечері після роботи. І серед важкого селянського життя, після важкої праці знаходилося місце романтиці та ніжним почуттям. Дівчата одягали яскраве вбрання, квітчали коси, прикрашали себе вінками та барвистими стрічками. До того ж так гарно співали рідних серцю пісень. Хлопці намагалися показати всю свою спритність та веселу вдачу. На забавах молодь танцювала, співала, водила хороводи. Коли наставали холоди, хлопці та дівчата збиралися на досвітки, посиденьки, вечорниці.

Спілкуючись на людях, молодь перебувала під певним контролем громади, старших людей. За традицією, дівчина могла бути наодинці з хлопцем лише до заходу сонця. У деяких районах (наприклад, на Прикарпатті) на забавах були присутні й родичі хлопців та дівчат, а то й батьки. Могли ненав'язливо наглядати за дітьми й батьки. У тих районах, де було так заведено, молодь не дуже соромилася показувати свої почуття.

У середовищі українських селян, щирих і відкритих, шлюб із особистої справи перетворювався на справу, якою опікувалася вся громада. Дівчата й хлопці мали зважати на думку родичів і оточення (дівочої та парубоцької громади, наприклад).

У житті кожного парубка наставав день, коли батьки зверталися до нього із серйозною розмовою (звичайно, якщо він сам не заводив балачки про весілля). Вони натякали, що сину пора б оженитися, і пропонували кандидатуру. Часто ця кандидатура збігалася з вибором сина. Якщо ж батьки запримітили одну дівчину, а хлопець припав серцем до іншої, частіше вони зважали на його вибір. Але перш ніж погодитися з ним остаточно, вони завжди намагалися побільше узнати про майбутню невістку, аби переконатися, що це за дівчина — чи роботяща, чи спокійна і надійна, адже шлюб брали на все життя.

Щоб дізнатися все про дівчину, родичі парубка влаштовували так звані розвідки, або «допити». Це був перший етап перед сватанням, і на Слобожанщині обов'язковий (називався в цьому краї «запити»). На Наддніпрянщині він мав назву «допити», а в Прикарпатті — «визнаванки».

На «допити» посилали зазвичай літніх жінок (якихось родичок з боку нареченого) або свах (жінок, які знали традиції і мали певний досвід у таких делікатних справах). Часто до дівчини приходили мати і сестра парубка, який збирався одружитися. Вони брали хлібсіль і йшли на розвідки. У хаті майбутньої невістки відбувалася довга й неквапливва

У XVI—XIX століттях основою шлюбу в Україні були «змовини», «згода» між батьками молодого й молодої. Укладалася така угода за допомогою сватів-посередників. Починаючи з XVII століття шлюбну угоду письмово оформляли (спеціальні документи мали назву шлюбні, або виновні листи), надто тоді, коли якась із сторін (або обидві) дарувала молодим землю. Виглядали шлюбні листи приблизно так: «Ми, які нижче підписалися, віддаючи свою дочку на ім'я Марія за Якова Слюсаря, записуємо землі сім прутів. Ця земля ділиться на частини… В одному місці стільки-то, в іншому стільки-то… На вічні часи в придане Якову Слюсарю, своєму зятю, записуємо».

Старости. Худ. Т. Шевченко

розмова — її заводили здалеку. Метою її було дізнатися, чи варто посилати в цю хату сватів, чи не наберуться вони сорому на все село. Якщо молода та її батьки попередньо виказували згоду, вони підносили свахам хліб та горілку, а інколи йшли разом до корчми закріпити домовленість. Під час розвідок домовлялися про те, коли саме присилати сватів.

На початку XX століття «запити» із розвідування перетворилися на ввічливе попередження про те, що невдовзі прийдуть свати. Розвідки могли й не робити, тоді наречений ризикував: він не знав напевне, чи чекають його в хаті коханої дівчини, чи доречне буде його сватання.

Якщо розвідки були підготовчим й необов'язковим етапом весільної обрядовості, то сватання посідало в ній дуже важливе місце. Уже із самої назви об-

Найчастіше почесну місію бути сватами покладали на людей бувалих, тих, у кого добре був підвішений язик. Недаремно ж у деяких селах їх ще називали «говоруни». Вони ж мали добре представити нареченого, на них і тримався весь обряд сватання, що був веселим і дотепним. Вони були головними героями цієї маленької яскравої вистави. Це були представники громади, і виконували вони найпочесніші дії на весіллі. Але щоб дійти до весілля, вони спершу мали якнайкраще представити молодого, а також знати всі народні звичаї, щоб ніде не схибити.

В інших культурах у певний час теж було поширене сватання дівчини до хлопця. У ньому відчувається відгомін матріархату. Але вже в часи середньовіччя про цей звичай почали відгукуватися негативно і він зійшов нанівець. Та тільки не в Україні. Тут довго побутував вислів «піти заміж» (а не «взяти заміж»). Звичай цей зберігався до XIX століття.

ряду зрозуміло, що для його проведення потрібні були свати. Тож після вдалих розвідок у хаті парубка його родичі вирішували, кого ж послати сватами (їх ще називали старостами) до «красної дівиці».

Коли на сімейній раді їх кандидатури було утверджено, батьки посилали сина до майбутніх сватів, щоб він сповістив їм про почесну місію і попросив виконати її. Вони, звісно, від такої нагоди відмовитися не могли.

В українських селах, де все життя було підпорядковане землеробській праці, сватання зазвичай відбувалося у вільний від польових робіт час. Наприклад, доречно це було робити на М'ясниці та від Паски до Трійці. Або на Покрова.

Зі сватами до дівчини найчастіше йшов і сам хлопець (адже старости повинні були показати його майбутній рідні). На Поділлі залучали до цього дійства й батьків майбутнього нареченого, а на Закарпатті його супроводжували ще й брат або сестра, тобто родина приходила до дівчини майже в повному зборі. Плюс свати. Сватання було певним дійством, зі своїм сценарієм, що різнився в кожній місцевості. Він починався з того, що свати вирушали в родину дівчини, аби засватати її за свого парубка...

А раніше все було зовсім по-іншому. Не було сватів і гучного сватання, та й парубок сидів вдома. А приходила... дівчина (цей варіант сватання був поширеним у XVI—XVII століттях). Вона йшла до батьків хлопця, якому хотіла бути за дружину, і казала його матері: «Прийміть мене, мамо, я ваша невістка». Або ж зверталася до хлопця: «Я бачу, що ти людина добра, що дружина твоя буде щасливою, матиме дбайливого господаря. Прошу тебе, одружися зі мною».

Про значущість і вагу дівочого сватання свідчить звичай, що побутував за часів Запорізької Січі: дівчина могла обрати чоловіком засудженого до страти. Тоді вона накидала йому на голову спеціально приготовану хустку. Засуджений мав відразу оголосити свою відповідь. Якщо він казав «так», то вирок скасовувався і він одержував помилування. Якщо ж не погоджувався взяти цю дівчину за дружину, вирок виконувався. Цікавим є те, що історії Січі відомі обидва варіанти.

Дівчина могла вдаватися до послуг свахи. тоді та розповідала історію про мисливця та куницю або про крас-

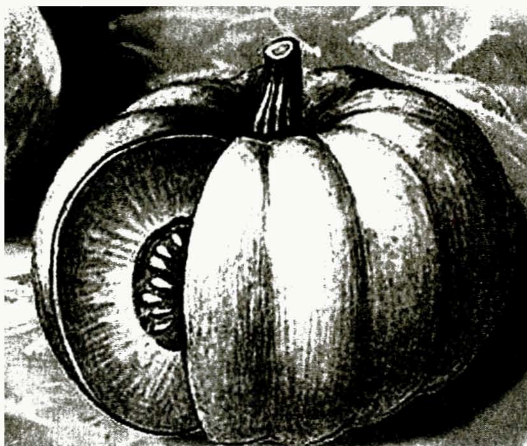
ну дівицю та гарного парубка: «Йду з далекої сторони, не рідної, але від родичів красної дівиці. Сохне її серденько в самотині, мов трава на піску».

І в історичному вимірі це було зовсім недавно — якихось два, два з половиною століття тому. Дівчина в той час мала таке ж право на сватання, як і хлопець. Причому дівчата користувалися ним в ті часи частіше, ніж хлопці, котрі досить рідко наважувалися свататися до коханої.

Отже, дівчина сміливо заходила в хату парубка (причому інколи не маючи від нього на те згоди) і сподівалася лише на долю. Промовляючи до майбутньої свекрухи, вона сідала на лаві. Якщо батьки хлопця відповідали їй, це означало, що вони і їх син згодні на пропозицію і зовсім не проти прийняти дівчину у свою родину. Якщо ж мовчали, не промовляли ані слова, то це означало, що вони їй відмовили. Утім, дуже рідко дівчина зазнавала поразки. Відмовляти в багатьох місцевостях вважалося поганою прикметою, це могло віщувати лихо родині. І навіть якщо хлопець спочатку не виявляв згоди, батьки протягом кількох днів намагалися вмовити його: мовляв, бачиш, вона ж тебе кохає, буде гарною господинею.

Дівчина ж, якщо не хотіла виходити заміж за парубка, який прийшов свататися, могла винести йому на знак відмови гарбуза або макогін. Тоді хлопця ще довго дражнили: «А що, дістав гарбуза?» або «Це той, який макогін облизав». Тож щоб уникнути подібних кпинів, попередньо перед сватанням влаштовували «розвідки». Або ж ішли свататися пізно ввечері, щоб ніхто того гарбуза не побачив.

Утім, гарбуз не завжди був атрибутом відмови. Якщо відмовляли батьки, то вони робили це більш м'яко, коректно: підносили сватам по чарочці і повертали принесений ними хліб. Але, зрозуміло, у такому становищі все одно ніхто не хотів опинитися.

Атрибут відмови — гарбуз

Власне сватання являло собою устале-

Для українців при сватанні велике значення мав вибір дня тижня для такої важливої події. Так, на Слобожанщині в понеділок та п'ятницю даремно було чекати старостів: ці дні мали репутацію нещасливих для сватання. Вважалося: або гарбуза дадуть, або майбутнє подружнє життя буде нещасливим. Сватання, за традицією, відбувалося там у вівторок.

ний у кожному селі спектакль, причому він міг дуже відрізнятися від того, який відбувався в сусідньому. Усі знали його правила та свої ролі і розуміли, про що йдеться, коли старости заводили розмову з батьками про куниць, корівок, мисливців та бичків. Ця образність була добре всім відома, і з першого слова ставало зрозуміло, навіщо ці люди прийшли так пізно до чужої хати.

Приходячи ввечері в обійстя дівчини, свати стукали у вікно хати або у двері палицею, і вже по цьому стуку можна було їх розпізнати. У XVIII столітті цю палицю давав їм хлопець як символ того, що наділяє їх повноваженнями представляти його у цій хаті.

Навіть якщо батьки вже знали, що мають прийти свати, вони не подавали виду, ніби й гадки не мали, що відбувається. На прохання впустити казали щось на зразок: «Та хто знає, що ви за люди, чого добиваєтеся. Ніч надворі — хто відає, чи добрі ви, чи злі».

Але ж, порадившись, сватів впускали. Молодий (часто із дівчиною) залишався в сінях. Тепер слово і діло було за старостами, вони мали якнайкраще показати себе, представити нареченого й довести, що недаремно їм доручили таку місію. Але спочатку вони розповідали якусь історію — розповідали переконливо, напористо.

У сватів із батьками міг відбуватися, наприклад, такий діалог:

— Кланяємося вам хлібом і сіллю, — кажуть свати.

— Спасибі за хліб і за сіль. Проходьте й сідайте.

— Да тут не так, щоб сідати, коли б чого пошукати.

— Ой, ви недобрі люди: просилися ночувати, а вже думаєте нас грабувати.

— Добрі – недобрі, дайте нам пошукати куниці, що ховається під солом'яні копиці.

— Де ж таки ви чули солом'яні копиці? Слава Богу, сей рік жито вродило — усе в'язали в снопи, а сіно в копиці гребли.

— Дозвольте пошукать-таки — не куниці, дак лисиці, а ми знайдемо в солом'яній копиці... та у нас іще тут надворі люди є, — кажуть свати і, відчиняючи двері в сіни, кличуть молодь та самих закоханих, — ідіть-но сюди!

Дівчина каже, що не хоче йти в хату, її заводять. Старости утримують її й говорять, що знайшли те, що шукали. І відразу ж переходять до вихваляння хлопця.

— А що, свату, тут нічого довго балакати: чи віддасте за нашого Івана свою дочку? Пройди, лишень, Іване, по хаті — чи не кривий, чи не горбатий, чи не сліпий да не безокий, — говорячи це, один із старостів водить жениха по хаті, ніби показуючи його батькам дівчини.

Потім вони звертаються до батька:

— А що, свату, вподобав нашого парубка? А наш парубок вашу дівку вподобав. Да й кажіть уже, докіль воду варить — пора й лад робить.

А от інший сценарій, за яким могло відбуватися сватання. Коли їх з хлібом-сіллю впустили до хати, вони казали:

— Слава Богу, що добились до вашої хати. Ми з нашим князем були на полюванні і ганялись за лисичкою, вона побігла через ліс у поле, з поля через село в городи, а з городу попала до вашої хати. Чи дозволите нам її тут пошукати? Чи з охотою віддасте її нашому князю? Вона йому подобалась, а чи подобається він їй — нехай скаже.

— Де ж ваш князь, покажіть його нам, — кажуть батьки дівчини.

Старости кличуть хлопця, він входить, кланяється і стоїть, «підпирає стіну».

— А може, ти, сину, сам прийшов до нас, без батькової ради?

Хлопець відповідає, що з батьками все узгоджене.

Сватання. Худ. М. Пимоненко

Старости могли казати й іншу промову, більш прозору — про князя та красну дівицю (щось на

кшталт тої, яку промовляла сваха): «Ми є люди німецькії, а йдемо з землі турецької. Ми собі ловці, удалії молодці. Нашому слову кінець, а ви зробіть нашому ділу вінець. Віддайте нашому князю куницю, вашу красну дівицю! Чи віддасте чи нехай підросте?»

Дівчина весь цей час проводила на печі або десь у закутку, що її й видно не було. Батько, вислухавши старостів й самого хлопця, звертався до неї із запитанням, чи згодна вона піти заміж за цього парубка.

Якщо дівчина була згодна, то злазила з печі (або виходила зі своєї схованки) і ніби в розпачі, роздумуючи, починала колупати піч. Найчастіше вона, червоніючи, не відразу відповідала на батькове запитання, ніби взагалі не чула його і не розуміла, що таке відбувається в її хаті. Батько декілька разів повторював запитання і нарешті дівчина відповідала, що згодна. Її слово переважно було обов'язковим і вирішальним, батьки не хотіли силувати своє дитя. Після того як була виголошена відповідь, на знак згоди дівчина мала в'язати сватів рушниками (або просто підносила їм рушники на хлібі), а своєму коханому, відтепер — нареченому, подати хустку.

У деяких районах Прикарпаття після того, як домовляться свати, батьки та молодий, наречена виносила так званий дивоснубний сир (сватів же називали «дивоснубами»). Усі присутні мали скуштувати того сиру. Ще один шматок наречена давала хлопцю на зворотну дорогу. І той, щасливий, що засватав кохану, роздавав його по шматочку всім, кого зустрічав дорогою додому.

Перед цим її батько, жартуючи, казав: «А що, дочко, в нас і рушників нема, може, нічим старостів пов'язати, може, ти нічого не придбала?» Через якусь мить дівчина з'являлася зі своїм вишитим добром.

Приймаючи рушники, старости низько вклонялися і дякували батькам, що «дочку рано будили, доброму ділу вчили», і дівчині — за те, що «рано вставала і хороші рушники придбала».

Батьки мали поблагословити своїх дітей під час сватання, коли почули від доньки про згоду. Після цього вони зверталися до сватів із пропозицією залишити принесений хліб. Це так і називалося — «хліб обміняти». Після цього нерідко починалося обговорення посагу та інші важливі весільні справи, адже вважалося, що справа вже вирішена.

Коли все було вирішено, засватана дівчина із друзями свого коханого мала піти по сусідах, покликати їх на першу чарку. Люди збиралися в домі нареченої. Їх частували горілкою та всілякими стравами. Після цього свати і наречений поверталися до його бать-

ків повідомити, що про все домовилися і що «дівчина тепер наша». Там щаслива мати пригощала їх за добру звістку.

Хоча все було вирішено, остаточну згоду на шлюб закріплювали в іншому обряді, що називався заручинами (хустки, рушники, полюбини). На Слобожанщині заручини нерідко називали «малим весіллям», оскільки цей обряд за структурою нагадував справжнє весілля. Саме заручини уводили згоду на шлюб у законну силу, після них не можна було вже передумати й відмовитися. Якщо ж це з якихось причин траплялося, винувата сторона не тільки осуджувалася громадою, а й мала відшкодувати іншій стороні збитки і до того ж заплатити, як тепер кажуть, моральну компенсацію (у народі це називалося «платити за образу»). З приводу заручин у народі говорили: «Як заручився, так і діло святе».

На заручини приходили, окрім самого хлопця, його батьки та родичі. І, звичайно, свати. Вони, заходячи з хлібом до хати, як і на сватанні, просилися до хазяїнів переночувати. Урешті-решт їм це дозволялося, і всі входили й сідали до столу — завбачлива господиня вже давно його накрила.

Під час заручин відбувалося вагоме дійство — перший посад молодих (їх саджали поруч як молоде подружжя) на покуті, найсвятішому місці в домі. Перед цим, коли молодих виводили на посад, старший староста брав накритий рушником хліб, клав на нього руку дівчини, а зверху — руку хлопця і перев'язував їх рушниками (через це обряд і дістав назву заручини). А потім наречена перев'язувала старостів рушниками, а всі присутні отримували від неї хустки або сорочки. Усе це вона брала зі скрині, тож усі могли пересвідчитися, якою майстринею є наречена.

У Закарпатті та Прикарпатті перев'язування молодих рушником виконували не старости, а мати (майбутня теща). Обсипавши дітей пшеницею, вона подавала їм мед, котрий символізував солодке життя і разом з тим означав поєднання молодих та їхніх сімей. Рушник та хліб виступали тут символами єднання.

Після пов'язання та посаду батьки благословляли молодих. Відбувалося це найчастіше таким чином: вони сідали на лаву, застелену кожухом, і старший сват підводив до них молодих за хустку. Він ішов попереду, тримаючи один її кінець, а молоді — позаду, тримаючи два інші. Молоді тричі вклонялися батькові та матері, і ті благословляли їх. А потім батьки дівчини частували гостей.

Заручини проходили весело, з чарками, піснями та музиками. Співали різних пісень, серед яких були й пісні про заручини:

А в Марусі на заручинах
Все ружовий квіт;
Її батенько, її рідненький
Не може наглядати.
Ой пора його, моя доненько...
Як ти мені, мила,
Своїм личеньком, своїм рум'яним
Увесь посаг закрасила.

Під час частування з усіх боків було чути побажання молодим: «Будьте ж здорові, як вода, а багаті, як земля, а красиві, як весна!»; «Дай, Боже, на світі пожити, діток наплодити, пряхи свої мати і заміж давати». Після цього починалися танці. По-перше, виводили молодих на середину хати — виводили в такий же спосіб, як підводили на благословення, за допомогою хустки. Вони танцювали свій перший танець у ролі наречених.

До того ж на заручинах заведено було обдаровувати молодих. Спочатку мати нареченої роздавала родичам хлопця хустки (при цьому вона підкреслювала ієрархію: спочатку підносила хустку батькові й матері, потім хрещеним батькам, потім братам, сестрам, тіткам і так далі), а потім всі отримували калачі, печення, яблука та інші ласощі. Саме на заручинах молодим повідомляли, що дарують їм землю, хату або ще щось значне.

Благословіння. Мал. за гравюрою XIX ст.

Тепер дівчина і хлопець вважалися офіційною парою, яка стала на законний шлях одруження. Пройти залишалося їм ще немало, однак вся путь та була весела й цікава.

Плетіння вінка. Худ. О. Кульчицька

З цього дня кожна людина, яка не знала про заручини, могла здогадатися за зовнішнім виглядом дівчини й хлопця: адже молодим давали певні відзнаки на знак того, що вони заручені. Так, хлопець отримував квіточку барвінку, яку чіпляли до одягу, а дівчині вплітали в косу червону квітку. На Слобожанщині засватаній дівчині подруга вплітала в косу широку червону стрічку. Це, вважали українці, дуже прикрашало будь-яку дівчину. Тому в народі й говорили: «Гарна дівка, як засватана».

Серед гуцулів як на цей випадок були поширені вінки із барвінку. Їх мастили медом і вкривали позолотою. Такий красивий «царський» вінок дівчина одягала один раз у житті — на заручини. Вона не знімала його до шлюбу, навіть спала в ньому. У народі вважали, що коли вінок пропаде, то не буде щастя в подружньому житті.

Дівчина напередодні весілля просила своїх подруг:

Вийте, дівоньки, собі й мені,
Собі з рути-м'яти,
Мені звийте з барвіночку.

Барвінкові вінки плели на Гуцульщині у так звані «барвінкові дні», які відбувалися незадовго до весілля. Барвінкові обряди були дуже поширеними в цій місцевості, вони означали освячення шлюбу громадою і починалися з материнського благословення на їх

Прибирання молодої. Худ. О. Кульчицька

збирання та плетіння. Гуцули збирали барвінок веселою молодіжною юрбою: грала музика, співали пісні. Першим зрізав барвінок (найкраще це було робити срібною монетою) дружко нареченого, а потім починали збирати всі інші. Гілочки загортали в рушник, клали в миску із зерном і шматком хліба. Принесений до хати молодої барвінок передавали тільки через вікно — вважалося, що так у ньому залишалося більше сил. На Бойківщині по барвінок йшла тільки наречена з подругами та малим хлопцем. На Наддніпрянщині та Слобожанщині по барвінок теж ходили, але не для весільних вінків молодим, а для віночка, що прикрасить коровай.

Невдовзі після заручин (або після сватання) батьки та рідня нареченої йшли до хати хлопця — проводити розглядини (умовини, печоглядини). Мета цього походу — побачити, як живе родина нареченого, тобто в яких умовах незабаром житиме донька. Батьки нареченого хотіли якнайкраще показати господарство свого сина, щоб не передумали. Гості дивилися все, що можна: заходили до хліву, на город, оцінювали, скільки в хазяйстві худоби та землі. Утім, оглядини могли й не проводитися або проводитися формально: у селах добре знали, як хто живе, який у кого достаток. Окрім цього, на оглядинах обговорювалися умови весілля.

У цей же час сторони мали домовитися про матеріальний

Інколи батьки нареченого, аби показати його в кращому світлі, вдавалися до хитрощів: наприклад, позичали в сусідів коня, волів, мішки зерна або багато інструменту. Однак такі «обманні» дії не схвалювалися.

бік весілля: скільки наречений повинен дати подарунків родичам дівчини та інше. Домовлялися також, скільки осіб братиме участь у весільному поїзді, скільки возів готувати для посагу. Велика кількість осіб у весільному поїзді (або почеті, дружині) мала підкреслити урочистість події. Почет складався з групи нареченого і нареченої. До першої належали старший дружко (боярин, на Волині — маршалок), хорунжий, староста і підстароста (старший сват і сват), група нежонатих хлопців — бояр, дружбів. З боку нареченої були старша дружка, дружки, свахи та старости, брати (якщо рідних братів не було, на цю роль призначали когось із молоді). У різних місцевостях склад дружин варіювався.

Для цього поїзда та й взагалі для весілля нареченим потрібні були помічники — дружки. Треба було визначити їх заздалегідь, як і те, хто з них буде старшим дружкою (боярином) з боку нареченого та старшою дружкою з боку нареченої. Зазвичай старших дружок було обрано вже давно (це найкращі неодружені друг молодого та подруга нареченої), а ось інших обирали напередодні весілля, днів зо два. Так, наречений приходив до хати, вітався, клав на стіл калач і казав господарям: «Я вас буду просити, пустіть свого сина за дружбу!» «Спасибі, що не цураєтесь», — відповідали на це хазяїни і, звичайно, відпускали сина. Те ж саме робила й наречена.

Вона вела своїх подруг до себе додому на торочини — під час цього обряду дружки допомагали їй в останніх приготуваннях до весілля. Якщо дівчина не встигла зробити придане, то вони намагалися підсобити в цьому. Та навіть якщо з посагом

Свати з весільним хлібом на Поділлі

Дівич-вечір. Худ. К. Маковський

було гаразд, для дружок знаходилася робота: наречена давала їм голки й нитки, по декілька рушників і шматочки тканини («тороки») і просила їх пришити ці шматочки до кінців рушників. Це називалося «торочити рушники». Дружки казали:

Благослови, Боже, і отець і мати
Своєму дитяти рушники торочити.

Майже всі гості на весілля мали певні «весільні чини», адже обрядових ролей у цьому дійстві було чимало і кожну треба було зіграти якнайкраще. Розпорядником свята був старший староста (сват) як представник громади. Його дружина (свашка, сваха, старостіна) допомагала йому з обміном подарунками та в інших справах. Дружки допомагали нареченим. Були й такі весільні чини, носії яких виконували одноразову, але дуже важливу дію: так, приданки допомагали пов'язувати молоду, світилка стежила, щоб не загасла свічка при посаді молодих, брат продавав наречену тощо. Представників найважливіших весільних чинів (старостів, дружок) перев'язували рушниками, а іншим чіпляли до одежі або на капелюхи букетики квітів.

Після цього починали роботу.

Інколи під час торочин дружки робили й барвінковий вінок для нареченої й нареченого.

На Правобережній Україні був сильним і такий передвесільний звичай — церковні оповіді. Священик в церкві протягом трьох тижнів оголошував громаді про намір хлопця та дівчини одружитися. У цей період члени громади

мали право повідомити батюшці, якщо вважали одруження цієї пари за неможливе.

До весілля залишалися лічені дні, і молоді мали розпрощатися зі своїм вільним життям. Для цього влаштовували вечори окремо в оселях дівчини та хлопця, де вони востаннє спілкувалися з неодруженими друзями. Це був символ того, що тепер все зміниться. Особливо зворушливо цей вечір проходив у будинку нареченої. Називалося це прощання з дівочим життям «дівич-вечором». У хлопців він мав назву молодечий вечір, дружбини, збірня, заграванки тощо.

Це були особливі обряди, адже вони знаменували важливу подію — перехід до нового статусу — заміжньої жінки та чоловіка.

На дівич-вечорі подруги нареченої виготовляли важливий весільний атрибут — весільне гільце, що символізувало молодість та красу. Ним слугувало маленьке деревце або ж велика гілка. Зимою це була гілка сосни, а в теплий час для цих цілей брали вишневу, яблуневу або якусь іншу гілку. Весільне гільце прикрашалося квітами, колосками та стрічками і являло собою дуже красиве видовище (це гільце має простояти протягом всього весілля, тож йому, його красі приділяється багато уваги). У деяких районах гільце ставили в хліб або коровай. А в інших деревце обліплювали тістом, клали в піч, щоб тісто запеклося, а потім вже наряджали. Дружки намагалися все зробити якнайкраще, адже вони знали, що в кінці весілля молода буде відламувати гілочки від деревця і роздавати їм на пам'ять, на щастя, на удачу.

Гільце

Разом із гільцем виготовлялися квітка або вінки для наречених. У цей же вечір ці вінки одягали. Дуже часто наречену розплітав брат, а дівчата-подруги прикрашали її весільним барвінковим вінком. Інколи все це робила мати нареченої — і в цьому можна вбачати відгомін епохи матріархату, коли жінка була головною.

Роблячи гільце та віночок, дівчата співали, вони журилися, адже прощалися з подругою (вона більше не братиме участь у їхніх забавах), і разом з тим раділи її щастю.

Вони співали:

А вчора звечора та порошенька впала,
А в півночі дробен дощик пішов,
А переди днем земля зілля забрала.
З чого ж ми будем князеві вінець плести?
Ой є в городі хрещасний барвінок,
З того ми будем князеві вінок плести.

Якщо в хаті молодої «виростало» весільне гільце, то в обійсті нареченого виготовлявся «весільний прапор» — дружки до витесаного древка прив'язували хустини та дзвіночки, а також прикрашали зверху барвінком. У деяких районах замість нього, а то й разом виготовляли весільну шаблю, яку теж вигадливо прикрашали. На весіллі гільце і шабля символічно об'єднувалися, як поєднувалися назавжди дві долі молодих.

Нареченому, як і нареченій, теж чіпляли вінок до шапки або капелюха. На Гуцульщині наречений мав прийти із дружками за вінком у дім коханої (у його хаті вінки не плели), а на Бойківщині вінки одягали не відразу, а під час посаду, до того вони мали зберігатися в коморі.

На дівич-вечір, окрім виготовляння гільця та вінків, у багатьох районах влаштовували посад — окремо в домі дівчини і хлопця. Спільний посад як подружжя відбувався згодом, а цей посад символізував, як весь дівич-вечір, прощання з холостим життям. Молодий і молода, кожен у себе вдома, сідали на кожух, під який було підкладено жито й гроші, батьки благословляли своє дитя на щасливий шлюб. Часто на дівич-вечорі влаштовували не тільки співи, а й танці, наречена могла востаннє стати в танок, у хоровод зі своїми подружками.

Після цього красивого ритуалу, прикрасивши наречених вінками, їх починали називати «князем» та «княгинею», вони збирали весільний поїзд і йшли запрошувати гостей на весілля.

Звичайно, усі в селі знали, що, скажімо, Довбишева дочка виходить заміж, але чекали на запрошення. Причому запрошувати просто так, зустрівши серед дороги, ніби випадково, було не заведено. «Просили по дорозі, щоб не були на порозі», — казали дотепні українці про такі випадкові запросини. Годилося все робити інакше — люб'язно, як приписували звичаї. Так, зібравши поїзд, молоді ходили запрошувати гостей. Батьки виряджали дітей, які перед запросинами просили в них благословення.

Кропи нас, мати,
Свяченою водою, —
Випроводжай нас, мати,
Щасливою годиною.

Похід селом теж супроводжувався співами:

Щасливая та година настала,
Маруся по родину послала:
Ідуть сестрички, брати
Марусю заміж оддати.

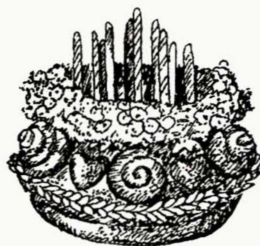
У деяких районах молода ходила собі запрошувати гостей, молодий — собі, на Закарпатті для цього були спеціальні посередники (звачі), на Поділлі наречений з нареченою ходили разом. У маленьких селах нікого не обходили увагою — гуляли весілля всім селом. У великому селі можливості запросити всіх не було, однак забути про якогось, навіть далекого родича, вважалося дуже нечемно. Тож намагалися нікого не минути.

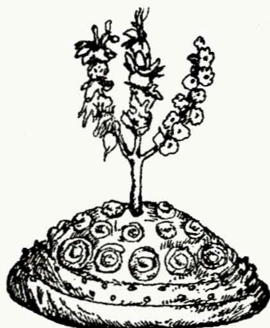
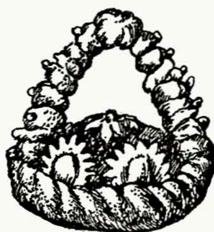
Приходячи до подвір'я, дівчина дарувала господарям калачі або шишки і казала: «Просили вас батьки і я прошу прийти на малий час — на весілля до нас». Звертання могло бути і трохи іншим: «Просили мамо і тато на хліб-сіль, і я прошу на весілля». Говорячи запрошення, на стіл клали шишку, один з найважливіших обрядових хлібців.

Потім молода поверталася додому. На неї зазвичай вже чекали свати та дружки з дарунками від молодого. Дружки в цей час готували посад — почесне місце під іконами на покуті, де мали сидіти молоді. Часто це місце покривали вивернутим кожухом. Коли все було готове, дівчина з дружками сідали за стіл. Наречена мала пригостити дружок. Ті співали пісню, де говорилося, що наречена скоро покине батьківський дім:

Ой ходила Марусенька по коморі
Та будила свою неньку на спокої:
Ой устань, устань, ненько моя,
Годи ж тобі спать,
Та вже ж мені у тебе
Не вік вікувать,
Тільки цю одну нічку переночувать.

У цей же вечір молода мала передати через своїх братів або інших родичів чоловічої статі, товаришів нареченому сорочку, що вона сама для нього вишила. У цій сорочці хлопець мав іти під вінець. Найчастіше це була сорочка з льону. Її закручували, перев'язували стрічками та прикрашали барвінком та іншими квітами. Дівчата співали до посланців, застерігаючи їх не баритися:

Весільні шишки

Посланці, посланчики!
Не бавтеся довго,
А вертайтеся борзо;
Горілці ся не радуйте,
Ноченьки не ночуйте,
Кошулейку віддайте,
Назад ся повертайте.

Посланці, тільки краєм вуха почувши це (вони ж були вже в дорозі), особливої уваги на те, щоб «вертатися борзо», не звертали: вони знали, що в хаті нареченого їх будуть пригощати і що двома хвилинами діло не впораються.

А до хати нареченого вони таки квапилися. Під самою хатою посланці заводили свою пісню:

Королю, короленьку!
Принесли ми ти дару ненько
На неділю раненько.

Співаючи, вони помічали, що біля дверей уже стояв так званий «староста домовий» з молоддю, у завдання яких входило певний час стримувати посланців і не пускати їх до хати. Посланцям доводилося віддавати їм прибережену горілку. Втім, стражі після цього наливали їм і своєї спробувати. Після такого горілчаного отступного стражі завжди ставали добрішими й пускали послів усередину.

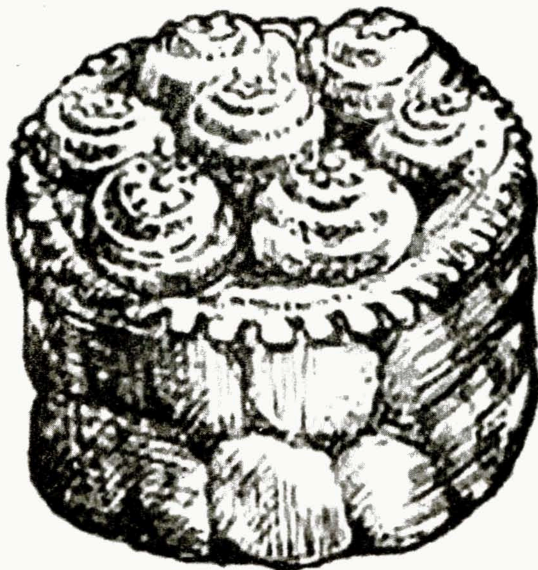
Молодий з боярами вже чекав на них. Але посли не віддавали відразу подарунок. Вони співали й танцювали із сорочкою, тож старостам доводилося відбирати її майже силоміць. Після цього, зовсім забувши наказ швиденько повернутися, посли сідали за стіл з молодими та дружками.

У деяких місцевостях існував також звичай, що був ніби відповіддю на цю сорочку, — наречений із боярами мав принести своїй коханій чоботи (називалося це «чоботоносини»).

За всіма цими численними прийомами та чарками, благословенням та співами не можна було забувати і про власне підготовку до весілля. Адже свято не могло відбутися без короваю — це головний хліб і перша страва, яку молоде подружжя потім з'їсть разом. Коровай був подарунком від усього роду і мав принести щастя молодим. У народі казали: без короваю весілля не буває.

Дружки із с. Галаганівка на Черкащині

Весільний коровай

До жінок-коровайниць були певні вимоги, абикому бгати коровай не дозволяли. Так, ці жінки мали перебувати в першому шлюбі і жити в мирі та злагоді з чоловіком. Адже вважалося: якщо хліб на весілля пектиме людина з поганою репутацією, то все погане швиденько перейде в хліб, а відтак і на тих, кому він призначений. Тому для бгання короваю обирали шанованих, добрих господинь.

Виготовлення короваю (наші пращури називали цей процес «бгання короваю») — це було веселе дійство, яке означало освячення громадою молодого подружжя, нової сім'ї. Інколи коровай робили в дівич-вечір, інколи на день раніше. Але обов'язково в цьому мали брати участь багато жінок (це уособлювало громаду). Обряд «бгання короваю» починався із запрошення «коровайниць» — заміжніх жінок, які мали замісити тісто й випекти хліб. Запрошувала їх сама наречена або її батьки. Жінки погоджувалися, брали із собою паляницю, яйця, трохи борошна, сало чи масло.

Щодо кількості цих жінок думки розходилися: у деяких районах вважали, що найкраще, коли їх сім. В інших селяни ні за що б не погодились на це, адже були переконані, що їх має бути обов'язково парне число: щоб молоді увесь вік прожили в парі.

Бгання короваю вважалося почесною і відповідальною справою (адже тільки вдало спечений коровай міг принести щастя молодим, тріснутий віщував розставання, а покручений чи той, який осів, — важку долю), і її робили за певними правилами. Так, перед тим як розпочати місити коровай, жінки просили на це благословення в батьків нареченої. Вважалося, що коровайниці все мали робити разом (тоді і молоде подружжя буде разом і відчуватиме себе єдиним цілим) — місити тісто, прикрашати коровай,

мити руки. У деяких місцевостях, правда, місили коровай тільки дві жінки, а інші готували весільні хліби та страви, але все одно коровайниці разом робили одну велику справу.

Зазвичай коровай ставили на спеціальну підошву з тіста — твердий корж. Як правило, коровай підперезували — розміщували довкола нього декілька шишок і обводили каймою з тіста. Зверху коровай прикрашали зображенням місяця, сонця, голубків.

Коровай пекли із пшеничного борошна, до хазяйського додавали і те, що принесли з собою коровайниці. Інколи разом з водою додавали до борошна горілки. Це робили для того, щоб «коровай був веселим» (а значить, і подружнє життя). Про те, що коровай — річ примхлива, знала будь-яка господиня. Тому досвідчені коровайниці піддобрювали його піснями та жартами. Тож у домі нареченої і робота кипіла, і пісні не переставали звучати.

Причому для кожного етапу створення короваю українці мали різні пісні. Так, тільки засипали муку в ємкість (найчастіше це були звичайні ночви), співали:

Марусина мати
По сусідоньці ходить,
Сусід своїх просить:
Да сусідоньки мої,
Прибудьте к мені,
До моєї хати,
Да до мого дитяти,
Коровай бгати.

А коли вже тісто замісили і коровайниці, сівши до столу, брали від нього шматки на шишки, то заводили наступної:

Старша коровайничко,
Глянь у віконечко,
Чи високо сонечко на небі,
Як ще рано — погуляймо,
А як пізно — розділимось різно...

А коли гарячий рум'яний коровай прикрашали, то було чути:

Короваю, мій раю,
Я коло тебе граю,
На золоті качаю,
На сріблі сажаю.

Перед тим як саджати коровай у піч, у нього втикали свічки, запалювали їх і разом із ними відправляли коровай підрум'янюватися.

Лопата, на якій коровай їхав у піч, ставала предметом ігор та розваг, поки пікся хліб. Так, молоді хлопці (їх могли кликати ви-

Воду, якою коровайниці мили руки, ні в якому разі не виливали просто так: її несли на тік і, виливаючи там, бажали, щоб у молодого було стільки волів, скільки пар рук у ній вимилися.

мітати з печі або саджати коровай), проявляючи свій невгамовний характер, намагалися відняти в добропорядних жінок цю лопату, а віднявши, скакали «верхи» на ній, пустували й веселилися.

Піснями намагалися й допомогти короваю дозріти в печі, і бути гарним. Так, існувала традиція піднімати порожню діжу, в якій було тісто, носити по хаті й казати при цьому:

Піч стоїть на сохах,
Діжу носять на руках,
Пече ж наша, пече,
Спечи нам коровай з гречи.

Коровайниці, виконавши свою справу, залишалися на вечерю, батьки молодої мали їм віддячити за послуги. Вони частували їх горілкою та різною закускою або й більш серйозними стравами.

Утім, коровайниці ще не виконали до кінця те, що мали виконати. Дочекавшись, коли коровай поспів, одна з жінок у супроводі інших коровайниць несла його в комору сховати і теж співали йому пісень. Вони розуміли, що їхнє творіння буде окрасою весільного столу. Таке ж творіння могли пекти ще й у хаті нареченого.

Батьки, прощаючись із коровайницями, нагадували, що чекають їх на свято, у підготовці якого вони брали безпосередню участь.

В українців існувало чимало весільних хлібів, і кожен з них мав своє призначення. З паляницею сваталися, з шишками та калачами запрошували на весілля, голубки дарували коровайницям, шишки також використовувалися як елемент короваю. Їх також дарували на знак подяки дружкам та боярам. Крім того, у деяких районах було поширено печиво під назвою «двійнята», символ поєднання чоловіка та жінки.

Свято (весілля) зазвичай справляли в неділю. Починалося власне весілля з обряду, що мав назву виряджения молодого. На цей час родички мали вже прикрасити йому коровай барвінком, волошками, різними гілочками.

Виряджала нареченого мати, яка саджала його на ослоні й одягала на нього шапку та вивернутий вовною кожух. У багатьох районах було заведено обсипати його в цей час зерном та грішми. Отримавши батьківське благословення, наречений вирушав у супроводі весільного поїзда до нареченої. Коровай тримав староста. Дорогою учасники поїзда співали веселих пісень про сватання та про різні пари.

Весільний поїзд. Худ. Н. Білоконь

А в цей час в оселі нареченої кипіла робота: дружки готували свою подругу йти під вінець. Вони вдягали її та прикрашали (відбувалося це зазвичай у коморі).

Ясно в світлиці, ясно!
Уберіть мене красно... —

співали дівчата, милуючись нареченою.

Брат нареченої розплітав їй косу, дружки розчісували її, мастили медом, потім востаннє косу заплітали вінком. Після цього наречена вставала з лави і тут починалося щось неймовірне: кожна з дівчат хотіла зайняти місце молодої — вірили, яка першою зробить це, та першою серед присутніх вийде заміж.

Усе це мало відбутися до прибуття весільного поїзду. Тоді було вже не до того.

Святковий почет зустрічати повинна була мати нареченої. Дружки стояли на дверях і не пускали молодого з боярами до нареченої. За наречену вимагали викуп. Викупів протягом весілля було декілька. Так, по-перше, викуп вимагали молоді хлопці за те, що випускали наречену з молодіжної громади, — це відбувалося на шляху до хати молодої. Біля воріт нареченої просили викуп за право входу на територію іншого двору (ворітна). Молодий мав дати їм грошей або горілки, і вони з радістю пропускали поїзд на

Приїзд молодої

подвір'я. А в сінях вже товпилися дружки, які охороняли свою подругу, — вони стояли стіною. Втім, ця стіна поступалася від цукерок, калачів та інших ласощів, яких було багато припасено в обачливого молодого. Він мав владнати справи з молодшим братом нареченої (або тим, хто грав цю роль за відсутності брата) — заплатити йому за місце біля молодої. Тож нареченому доводилося викласти чимало грошей, щоб задобрити всіх зустрічаючих і дістатися до своєї коханої.

Здолавши всі перепони на шляху до коханої, наречений входив у хату і вони разом із дівчиною просили батьківського благословення. Це відбувалося із хлібом-сіллю, крім того, часто мати нареченої кропила дітей (а вона вже обох вважала своїми дітьми) свяченою водою, інколи обсипала хмелем або зерном.

Обов'язковий церковний шлюб (вінчання) Синод запровадив у 1843 році. Узагалі вінчання входило в побут, починаючи з XVI—XVII століть і аж до XX століття, але скрізь поєднувалося з традиційними звичаями й обрядами. Спочатку українське селянство ставилося до нього з недовірою: повінчане подружжя часто жило окремо, доки не відбувалося традиційне, звичне для народу весілля, яке дозволяло їм об'єднатися. Поступово вінчання вписалося в систему народного весілля, обросло народними повір'ями та певними ритуальними діями і стало невід'ємною частиною українського весілля. Але остаточне узаконення шлюбу відбувалося після вінчання, під час посаду.

Бойки в день весілля практикували вмивання молодих у відварі з барвінку, що залишився від плетіння вінків, — для краси та любові.

Серед гуцулів побутував звичай «батьківської прощі» перед вінчанням, суть якого полягала в тому, що молоді тричі обходили довкола столу і просили батьків пробачити, якщо чимось перед ними завинили. Починати життя в новій родині слід було без образ за минуле. Після цього молоді могли вирушати до церкви.

Молода гуцулка, часто бувало, ідучи на вінчання, клала за пазуху ключі або шматок хліба — щоб жити в достатку. Вийшовши з церкви, подружжя мало з'їсти цей хліб. Існував і трохи інший варіант цього обряду: вийшовши з Божого храму чоловіком і дружиною, молоді дивилися одне на одного через весільні калачики (казали, для того, аби бачили своє щастя), а потім ласували ними.

Наречена могла також покласти за пазуху мішечок з маком, а в кишеню — будь-який металевий предмет (ключ, ножиці, ніж). Вірили, що це допомагає від зурочення. Голки, шпильки у швах одягу, а також горобина у взутті теж потрібні були для цього.

Інколи до церкви не йшли, а їхали на возах, причому наречений і наречена сиділи на різних возах.

Попереду їхав наречений з боярином, який тримав весільну хоругву (прапор). Такого дружку називали ще хорунжий. А інколи хорунжий їхав окремо. На другому возі їхала молода з дружками, свахами та музикантами. Міг бути ще один віз — спеціально для старостів, які везли до церкви коровай.

Зазвичай мати нареченої не бачила вінчання, вона залишалася вдома бігати по хазяйству, щоб усе було готове к поверненню молодих, готувалася їх зустріти.

Молоді тим часом були в церкві (перед вінчанням, за день чи кілька днів вони мали висповідатися). У сільській церкві рідко могли провести чистий релігійний обряд вінчання, до якого б не прилучалися язичницькі традиції та вірування. Так, подеколи дружки тримали на правому плечі хлопця хлібину із свічкою, а над лівим плечем нареченої — перемітку. Навколо вінчання в народі склалося й багато прикмет. Вони хоч і не є християнськими, але до них звикли і ставилися цілком нормально. Так, коли молоді ставали в церкві на рушник, то треба було примітити: хто першим стане, той і буде справжнім головою родини. Коли священик пов'язував молодих хусткою, дівчина, щоб керувати чоловіком, намагалася покласти свою руку поверх руки нареченого.

— Укр традиції звичаї

Мати зустрічає молодих. Худ. О. Кульчицька

Багато прикмет вбачали українці і в горінні вінчальних свічок. Так, якщо свічка когось із молодих горіла неяскраво, це означало, що подружнє життя в них буде невеселим, таким же тьмяним. Якщо в когось погасне свічка при вінчанні — це погана прикмета: той перший помре, причому невдовзі.

Повінчане подружжя на виході з Божого храму чекали музики та багато односельців. Після цього подружжя поверталося до батьків нареченої.

Мати, яка нарешті дочекалася дітей із церкви, виходила на поріг хати їх зустрічати. Подружжя тричі кланялося батькам, а вони підносили їм хліб-сіль. Спочатку батько нареченої, а потім мати благословляли їх. Звертаючись до зятя, батько молодої дружини говорив: «Був ти наречений, а тепер суджений». Інколи мати зустрічала повінчаних одна, надівши кожух вовною догори. «Як цей кожух мохнатий, так буде зять багатий», — промовляла вона.

Тим часом на покуті готували посад (у хаті нареченої). Цей обряд у народі вважали законним остаточним скріпленням шлюбу, без нього й вінчання не мало сили.

Вінчання і прибуття молодих могло відбуватися й за зовсім іншим сценарієм, більш давнім і більш складним. Це було в ті часи, коли вінчання ще не посіло належного місця в серцях селян і вони вважали його не надто значу-

---

Якщо дівчина і хлопець були різної віри (що траплялося в українських селах украй рідко), вінчання відбувалося за вірою молодої.

Дружка, яка тримала вінець нареченої, нерідко просила молоду поділитися рушником, щоб і вона скоріше вийшла заміж. Суть прохання полягала в тому, щоб молода трохи посунулася і дозволила тій непомітно стати на рушник, хоча б кінчиком черевичка. Тоді, вважалося, дружка неодмінно вийде заміж цього ж року.

щим. У такому разі молоді йшли до церкви нарізно. Наречений зазвичай приходив раніше і чекав на свою кохану. Після вінчання молоді... їхали в різні боки, кожен до своєї оселі. У домі дівчини відбувалася гостина, а хлопець збирав весільний поїзд (у таких випадках він формувався після вінчання), щоб урочисто їхати до молодої.

Хоча за церковними канонами вона вже вважалася дружиною, мало відбутися ще й народне весілля, посад, після якого шлюб став би законним.

Тож повінчаний молодий їхав додому, де відбувався святковий обід, після якого він мав їхати по дружину. Молодий не повинен був прибути до нових родичів із порожніми руками, він брав подарунки для родини своєї молодої дружини. Зазвичай для коханої та

Весілля в колибі. Худ. Ю. Герц

Весілля. Худ. М. Пимоненко

її матері він готував чоботи, для батька (свого тестя) — рукавиці, для сестри — стрічки, для брата — кишеньковий ніж. Уся процесія виглядала яскраво й колоритно, і чути її було далеко-далеко. Попереду виступав старший дружко (він ніс хліб та подарунки) з молодим, а далі всі бояри попарно, після них музики. Замикали цей поїзд батьки та родичі молодого. До того ж позаду плелися вози, поки що порожні.

Молодий добре розумів: оскільки на вінчання він їхав окремо (тобто не забирав наречену з батькової хати), йому доведеться платити викуп зараз — викуп вже не за наречену, а за дружину.

Утім, викупи ці були дуже схожі між собою. Коли «поїзд» приїжджав до хати молодої, двері були зачинені, ніби ніхто нікого й не чекав, ніби дівчина й не була вже дружиною, ніби молодий чоловік не мав на неї ніяких прав. Біля воріт стояла юрба молодих хлопців. З ними й мали домовлятися представники молодого. Інколи починали боротися, що мало символізувати протистояння родів. Тим часом двоє старостів перелазили через огорожу і потрапляли на подвір'я. Там уже стояв хліб-сіль. Із хати молодої виходили теж двоє старостів і зазвичай швидко розумілися з тими, котрі прийшли від молодого. Вони мінялися хлібом, тричі цілувалися, а там і горілка з'являлася — мовляв, нехай молодь сама розбирається, а нам і так добре.

Торги біля воріт нарешті закінчувалися. Найчастіше викупом ставала пляшка. Хлопці або забирали її, або випивали та наливали

своєї горілки, закоркувавши пляшку шишкою. Вдоволені, вони відкривали ворота, і молодий із весільним поїздом опинявся на подвір'ї. Туди ж завозили воза.

Теща в кожусі виходила до молодого з «оброком» — горщиком, що був наповнений вівсом, змішаним із водою. «Сину, дай тобі, Боже, здоров'я», — казала вона, визнаючи зятя за рідного.

Вона віддавала горщик молодому, а він лив з нього на гриву коню і передавав його старшому боярину. Той мав кинути горщика. Тут і примічали: якщо горщик розіб'ється, то в молодого подружжя першим народиться син, а якщо ні, то народиться дівчинка. Було й інше тлумачення: якщо розіб'ється — у подружжя будуть діти, якщо ні — то їх чекає самотня старість (утім, якщо горщик не розбивався, дружки «добивали» його палками).

З'ясувавши, на кого чекати, на хлопчика чи на дівчинку, молодого пускали в сіни, де він сплачував дівчатам наступний викуп.

Після цього він за допомогою дружок мав... викупити свою законну дружину. Вона вже сиділа на покуті. З одного боку сидів старший брат, а з другого — молодші. Кожен із братів виглядав суворо і тримав у руці палицю. Свати і дружко, які першими заходили до хати, мали скуштувати палиць, точніше, уявити це, — хлопці махали палицями і, граючи, показували, на що вони здат-

Зустріч зятя тещею. Худ. І. Їжакевич

Перший хліб молодих посипали сіллю — казали, для того, щоб це була єдина неприємність у подружньому житті і щоб її подолали в перший же день. А все інше нехай буде солодке.

ні. Тривала «бійка» недовго, і знову починалися торги — за місце коло молодої. Брати отримували калачі, кишенькові ножі або й гроші (суму брати називали самі), тепер молодий міг сідати коло нареченої, і нарешті починався посад.

Але зовні молода була все ще дівкою, а не молодицею, як годилося. Вона мала покрити голову на знак приєднання до громади заміжніх жінок. Ця дія була сповнена драматизму й показного відчаю. Починалося все з розподілу короваю. Його було сховано в коморі. Звідти головний весільний хліб виносив старший дружко або староста. Він зрізав з короваю верхню шишку — для молодих. Найчастіше її не різали, адже молоді повинні були з'їсти шматок короваю разом. Це символізувало народження нової родини.

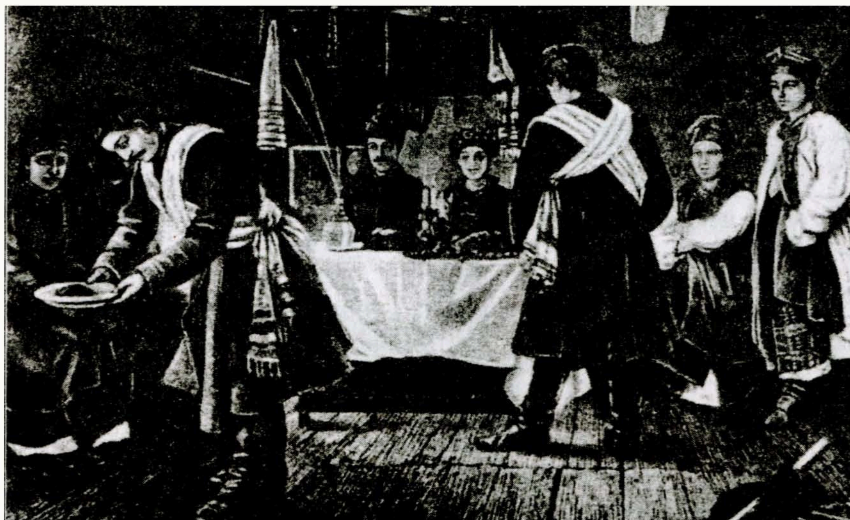
Дружко коровай несе
І кудрями трясе,
Хоч тряси, не тряси,
Нам короваю даси, —

співали тим часом присутні, натякаючи, що вони теж не проти поласувати весільним хлібом.

Після молодих дружко давав шматок короваю батькам нареченої, потім усім весільним чинам, а потім іншим гостям — коровай в українських селах пекли великий, тож його мало вистачити всім.

Не забували і про подарунки — недаремно ж молодий їх віз із дому, не вертати ж назад. На велику тарілку складалося все те добро, що молодий привіз у цей дім для нових родичів. Тарілку накривали хусткою, поверх якої клали калач. Запрошував до подарунків дружко. Першим підходив батько молодої. Потім теща забирала чоботи, а потім наставала черга братів-сестер. Але всі гості цього вже майже не помічали, вони були зайняті іншим — дивилися танок тещі. Забравши чоботи, вона йшла у танок, співаючи:

Оце ж тії чоботи,
Що зять дав;
А за ції чоботи дочку взяв.
Чоботи, чоботи
Ви мої!
Чом діла не робити
Ви мені?
Оце ж тії чоботи,

Роздача короваю. Худ. М. Зинов'єв

Що з бичка,
Чом діла не робите,
Як дочка...
...Уже тії чоботи
У коморі,
А вже моя донечка
У неволі.
Уже тії чоботи деруться;
Розкішоньки дочечці
Минуться.

Туга в цій пісні була не більше, ніж тимчасовою, і, проспівавши пісеньку до кінця, теща вже була весела й щаслива, що віддала дочку заміж. Вона у свою чергу йшла до комори за подарунками для родичів молодого. Коли мати молодої прямувала туди, дружки співали:

Ой на дворі призьба,
На ній рушників триста;
Підите унесите,
Боярів прикрасите.

За цим і йшла до комори новоспечена теща. Вона приносила купу гарних рушників (що називалися «подарункові») і клала їх на тарілку, яку віддавала старшій дружці. Та вже роздавала їх родичам молодого, викликаючи кожного окремо і вручаючи йому руш-

ник. І це був дуже приємний і дорогий серцю (для справжнього українця) рушник.

Під час дарування дружки та всі інші гості співали:

Дякуємо молодусі
За тоненькі обрусі,
Що раненько вставала,
Да тоненько напряла,
І біленько вбілила,
І всіх бояр обділила.

У самий розпал весілля кілька жінок, які не були близькими родичками жодній стороні, раптом залазили на лаву із решетом у руках, стукали в нього і співали нав'язливу пісеньку:

Решето тороче,
Чогось воно хоче:
Півтора золотого
Дай од князя молодого.

Усі присутні кидали їм потрошку грошей. Якщо жінки вирішили, що монет уже цілком достатньо, то злазили з лави. Якщо ні — співали пісню знову і знову.

Після цього молодій розплітали косу й покривали голову наміткою (у деяких регіонах ці обряди виконувалися в іншій послідовності — спочатку покривали голову, потім ділили коровай).

Серед гуцулів існував іще такий давній обряд «розплітання» коси: молоду під сумну музику вели до комори, а молодий мав забігти і швидко перекусити шворку, що тримала металеві прикраси у волоссі молодої — коса розпадалася-розпліталася, і вже ніколи молода не могла так убрати голову.

Розплітали косу сестра, брат або й сам молодий. Молоду садили на діжу, розплітали косу, мастили волосся маслом або медом. Потім косу відтинали. Наречена плакала, прощаючись в останній раз із своїм дівочим життям. На Поділлі молодий відрізав косу, посадивши дружину собі на коліна. Відрізав ножицями. На Слобожанщині косу часто не обрізали, а заплітали волосся у дві коси (на знак того, що все ж таки це тепер заміжня жінка) і ховали під очіпком. Серед гуцулів довго зберігався старий обряд відсікання коси. Відбувалося це таким чином: один із сватів прив'язував кінець коси до вбитого у стіну цвяха. Молодому давали топірець, музики починали грати. Молодий у танці мав одним-єдиним ударом відрубати косу. Якщо молодому це не вдавалося, гуцули робили висновок, що сімейне життя цієї пари буде нещасливе. Якщо ж хлопець виявляв таку спритність, то за майбутнє молодої роди-

ни ніхто не хвилювався — падаючи, коса дарувала їм щастя й добробут.

Покриття молодої очіпком. Худ. О. Кульчицька

Після відтинання коси відбувалося покриття молодої очіпком. Молода повинна була плакати. Навіть якщо їй кортіло стати дружиною і вона благала про це Покрову, за звичаєм. мала казати, що не хоче «покривати голівоньку». Вона зривала очіпок два рази, а на третій раз все ж таки корилася долі. Відтепер ходити без хустки або очіпку вона не могла. Позаду залишалося відносно безтурботне дівоче життя, вечорниці та вулиці, попереду — новий дім, подружнє життя. В цей новий дім її забирав чоловік після покриття голови (цьому передували бурні веселощі та символічне примирення двох родин). Але не тільки її, а й посаг, що таки дочекався свого часу. Доки молоді збиралися в дорогу, свахи біля возу чекали на скриню і співали жалісних пісень:

На добраніч, на добраніч,
І ні на одну годину, і ні на всю ніч.
І ні на всю ніч, і ні на весь рік,
І ні на весь рік, а на весь вік.

Інколи молоду покривали двічі: і в рідній домівці, і в домі молодого. Коли подружжя приїжджало туди (молода вже була з покритою головою), свекруха знімала з невістки намітку, закидала її подалі й одягала на неї свою, ту, що приготувала сама.

Посаг урочисто виносили і ставили на воза, щоб везти до молодого. Також складали на віз подушки і все, що батьки дали в придане. Доки дружки до-

Після урочистої вечері в хаті молодої на подвір'я виносили діжу, навколо якої молодята мали виконати традиційний танок. Родички молодого під час нього мали нагоду перевірити, наскільки молода працьовита: вони кидали їй під ноги поліно, коли вона обходила діжу. Якщо молода майже не помічала цього і нічого не робила, робили висновок, що вона буде лінива, якщо відкине в бік ногою, то буде хазяйка чепурна, якщо нахилиться і відкине рукою, то буде чепурна, трудяща й роботяща.

помагали влаштовувати посаг на возі, батьки дівчини в хаті знімали дві ікони і клали їх на стіл, а потім старший дружко підводив подружжя до них і вони ще раз благословляли своїх дітей. Після цього батько одну ікону давав зятеві, а мати іншу — дочці. Вони мали допомагати їм у сімейному житті, стежити, щоб завжди між ними було взаєморозуміння, любов та злагода.

А потім молоду саджали на воза і вона разом із своєю «половиною» вирушала в доросле життя. Мати виводила їх на цей шлях: брала за повід тих коней, які везли молодих, і вела за ворота, не вперше бажаючи їм щастя і кажучи: «Щасливої тобі, донечко, доріженьки».

Вози вирушали у путь під пісні:

Проведи, матінко, проведи
Вороного кониченька за поводи,
Та у тую доріженьку щасную,
Та по тую Марусю красную.

Скриню охороняли брати й свати. Дорогою віз зупинявся, і вони показували односельцям речі із скрині — дивіться, яка в нас молода, справжня майстриня, працелюбна й хазяйновита.

В обійсті молодого на подружжя чекали вже хліб-сіль, приготовані його батьками.

Вийди, матінко, з хати
Невісточку вітати.
То ж твоя невісточка,
Розпущена кісочка,
У рутянім віночку
Склонила головочку, —

так піснею невістка сповіщала про своє прибуття.

Молодят зустрічали батьки, вели до хати і знову влаштовували їм посад на покуті. Доки подружжя пригощалося чаркою та закускою, дружки та свахи займалися приготуванням комори, де молоді мали провести першу ніч. Влаштовували комору по-різному, але там обов'язково мали бути ікона, хліб-сіль та кожух. У коморі свашки здійснювали обряд перевдягання молодої. Після цього вона мала зняти з чоловіка чоботи, що аж ніяк не означало цим прини-

У деяких селах існував такий звичай: як посадять молоду на воза, накривали її рядном і молодий тричі обходив віз, жартуючи бив свою дружину палицею (легенько торкався спини) та примовляв: «Забувай батькові норови, а бери мої».

зити її. Це означало, що дівчина відтепер і назавжди кориться своєму чоловікові і визнає його головою родини. Молодий же на цей випадок ховав у чоботи кілька срібних монет, котрі молода забирала собі як невеличку винагороду за послуги.

Обряд комори існував для перевірки чесності молодої і визначення подальшого до неї ставлення. Коли виходили з комори, повинні були повідомити, що молода зберегла дівочу честь до шлюбу, і всі раділи, що вона так вихована, і бажали подружжю, щоб і вони виховали так своїх дочок.

Після цієї радісної звістки із хати молодого відряджали послів в обісйтя молодої (саме подружжя залишалося на місці) — повідомити гарну новину і відзначити це, подякувати за дочку. Батьки

Один із старих і призабутих українських обрядів полягає в тому, що віз із молодими має переїхати через вогнище, тобто пройти випробування, щоб у подружньому житті молодята також разом долали труднощі і підтримували один одного. Власне, це не обов'язково мало бути палаюче багаття, його до приїзду почета могли загасити, і коні мали пройти по золі, що згасає. В інших місцевостях дружки проводили молодих через палаючу солому. Смисл цього дійства, як вважали в народі, — відігнати будь-яке лихо й очистити молоду.

молодого давали гостинця — найкращої наливки, а до склянки прив'язували кетяг калини, що символізував дівочу чистоту. За послів були брати нареченої, або дружки, або ж їхали свати і дружки. У хаті молодої вони дякували батькам за дочку, ті у свою чергу їх пригощали. Випивши горілки, посли поверталися до хати молодого, де їм теж пропонували вечерю, — хто міг, а хто й не міг з'їсти її після такого насиченого подіями і частуваннями дня, однак мало хто відмовлявся від «пропою» — пригощання молодими гостей, щоб «запити» своє господарство.

Наступного дня, у понеділок вранці, відбувалося теж чимало обрядів. Так саме, як і в день весілля, молода вбиралася у святкове вбрання — з тією лише різницею, що тепер на ній був не віночок, а очіпок. Цікаво, що більшість понеділкових обрядів була пов'язана з вірою в певну «чудодійну» силу молодої. Так, наприклад, дуже поширеними були митвини: молода дружина ходила по воду, вмивалася сама та кропила водою всіх оточуючих. Це мало забезпечи-

Весілля. Худ.М. Приймаченко

ти їм здоров'я. Також у багатьох районах України мав місце обряд під назвою «биття каші»: молода зранку ставала до печі, готувала кашу, і гостям цю страву треба було викупити. Потім кашею обсівали подвір'я та хлів — щоб усе плодилося, щоб був урожай та достаток.

Також у понеділок свекруха «загадувала» невістці певну роботу, аби «прилучити» її до господарювання. Одним із найпоширеніших завдань, що давало змогу перевірити вправність молодиці, було мазання печі.

У понеділок же до молодої приходили її подруги, приносили їй сніданок. Зазвичай це були приготовані ними ласощі — млинці, вареники із сиром або щось куплене на базарі — пряники, цукерки тощо. Молода у свою чергу запрошувала їх до столу, пригощала приготованим заздалегідь і схованим у коморі верчем (весільний хліб на зразок ка-

Якщо молода була нечесна, тобто втратила дівочу честь, це їй так просто не минался: свято перетворювалося на покарання (інколи й фізичне), веселощі присутніх змінювалися гнівом. Розплачуватися мала не тільки дівчина, а й батьки. Гості виливали на них усю лють: співали непристойних пісень про доньку, збиткувалися з них, докоряли, що не змогли як слід виховати дитину.

Пиріжки роздавали попарно: клали один до одного, перев'язували та мазали медом — символ того, що молоді проживуть у парі щасливо, що все життя їх буде як медом намазане.

лача, особливо поширений на Поліссі). Даючи кожній подрузі по шматку, вона бажала їм теж скоро вийти заміж і бути щасливими. Довго у своєї заміжньої подруги дівчата не сиділи — у неї було багато роботи. Так, попрощавшись із ними, молода в багатьох місцевостях мала спекти пиріжки, щоб послати батькам та родичам.

Коли в цей день збиралися за столом, відбувався обряд роздачі хліба з медом молодим. Дружка брав порізану паляницю, нанизував її на ніж і підносив до молодого — той мав їсти без допомоги рук. Два рази дружко його дурив, забирав ножа, а на третій молодий з'їдав свій солодкий хліб, яким і мало бути життя. Потім у такий же спосіб хліб підносили молодій.

У понеділок відбувалася ще одна знакова подія: зять вводив тещу до своєї хати. Під супровід музики він заводив її та всю рідню своєї молодої дружини. При цьому співали:

Ой зять тещу просить,
У руках шапку носить:
— Ох, і теща моя,
І голубка моя,
І ходи ж до мене:
Єсть у мене
Сім бочок
І полубочок
Да солодкого меду, —
Прошу ж тебе та й на бєсєду.

Зять саджав тещу за стіл, частував-пригощав її. Він мав порозумітися з матір'ю дружини, щоб увесь вік не сваритися, — аби бути впевненим, що їхня родина є великою й дружною і не дає підстав для поширених жартів про тещу та зятя.

У деяких регіонах вранці молода не пиріжки пекла, а, провівши дівчат, ішла з чоловіком до священика, який їх вінчав, щоб отримати благословення. З ними йшли дружки й багато односельців. Коли вони поверталися з благословенням, у них на шляху зазвичай «виростала» так звана перейма — стіл, на який хлопці поклали хліб-сіль, пляшку горілки тощо. За таку перейму наречений добре віддячував товаришам.

У вівторок, на закінчення весілля, у багатьох селах влаштовували гучний обід у тещі (ходили на млинці до батьків молодої). У цей день зображали фальшиву наречену. Дружка перевдягався в

Подекуди на Слобожанщині побутував звичай в останній день весілля «циганити». Ряджені (перевдягнені не тільки циганами, а й тваринами, або ж старими убогими) у супроводі музик ходили селом, переважно до родичів та друзів молодих, просили грошей або ж дати хто що може. А інколи й крали, що трапить під руку — курей, гусей. Недаремно ж вислів «драти курей» означає святкування третього дня весілля.

лахміття, надівав вінок із кропиви, вимазувався сажею і намагався переконати батьків, що він і є їхня донька, доки не приходила справжня молода з чоловіком.

По закінченні весілля весільні обряди тривали. Адже треба було допомогти молодій звикнути до нового стилю життя, а сватам — владнати взаємини. Так, у першу неділю після весілля справляли «великі пироги» — їх пекла молода дружина, і разом з чоловіком вони йшли провідати батьків. На Поділлі це називали «розхідний борщ».

Дуже поширеним на території України був обряд під назвою «колачини» (їх ще називали «хлібини»). Відбувався він приблизно через місяць після одруження. Тоді молоде подружжя приходило до батьків молодої з дарунками: вони дарували їм по дванадцять калачів і промовляли слова подяки. Батьки мали щось подарувати дітям: найчастіше це було полотно та перемітки.

На Закарпатті був поширений обряд «міни», під час якого тесть мав віддати зятю те, що обіцяв, коли укладали шлюбну угоду.

Існували й інші обряди, що виконувалися на початку подружнього життя. Вони мали на меті започаткувати спілкування нових родичів і зробити його цікавим та корисним (щоб звикали один до одного). Наприклад, на сватини запрошували всіх жінок-родичок з боку молодого й молодої в хату до тещі.

Неодноразово відбувалися урочисті гостини — молода відвідувала своїх батьків, які перший час дуже сумували за нею. У народі склали й пісню про це:

Приїхали матінка
У вівторок,
Привезла грошей
Кіп сорок.
І гроші дає,
Вона не бере,
Додому кличе,
А вона не йде —
Бо й тут мені
Добре жити,
А до тебе в гості
Ходити.

Так відтепер молода могла тільки в гості ходити до батьків, її домівка була там, де жив її чоловік. Попереду на молодят чекало довге спільне життя, насичене важливими подіями: народження дітей, хрестини. Але то починаються вже зовсім інші, сімейні обряди...

Сімейні звичаї та обряди

Батько й мати... Чи є на світі ще такі дорогі слова, сповнені такої ж безмежної любові й теплоти? Для батька з матір'ю є — це слова «син» та «донька». А як тріпоче серце, коли про себе, навіть не вголос, промовиш таке ніжне й тепле, з ароматом дитинства й пряженого молока — «бабуся»... «дідусь»... Веселим дзвоном відгукнуться й слова «брат» чи сестра» — відгукнуться яскравими споминами і вірною дружбою. Що казати, рідня — найдорожчі люди у світі... Саме вони допомагають не загубитися у Всесвіті, не тужити від самотності. У родині гуртом переживають і радощі, й печалі, у ній народжується нове життя, у ній воно й закінчується.

Сім'ю називали осередком суспільства, однак вона є набагато більшою за це поняття. Сім'я — символ вірного кохання, щоденного піклування, поваги, тепла та вдячності; це першоджерело людського духу, високої моральності. Вона є невтомною берегинею моральних чеснот, давніх звичаїв і традицій, пам'яті предків. Тож цілком логічно, що навколо такої великої святині в народі склалося чимало ритуальних дій, обрядів та повір'їв.

Саме в лоні традиційно міцної української сім'ї, що впевнено стояла на національному ґрунті, формувалася українська нація, саме через сім'ю, родинну пам'ять передавалися з покоління в покоління багатющі народні традиції, звичаї та корисні знання.

Одні з цих обрядів мали забезпечити щастя в сім'ї, добробут, процвітання, злагоду та плодючість (спонукальні обряди), інші (запобіжні) повинні були захистити родину від злих сил. Виходячи в життя, людина дивилася і дивиться на нього очима тієї сім'ї, в якій росла.

У сімейній обрядовості нашого народу християнські традиції йдуть пліч-о-пліч із пережитками давніх ритуалів, що сягають коріннями в дохристиянські часи. Українці, ще не ставши християнами, сприймали сім'ю як уособлення роду, як осередок злагоди й миру, а виховання дітей — як святий і почесний обов'язок. У свідомості наших пращурів-язичників шлюбний союз жінки і чоловіка був закарбований як вічне єднання двох небесних сві-

Селянська родина. Худ. Т. Шевченко

тил — Сонця й Місяця, які мали безліч дітей-зірочок. Цікаво, що Сонцем була саме жінка:

> А в тім саду три тереми:
> А в першому — красне сонце,
> А в другому — ясен місяць,
> А в третьому — дрібні зірки.
> Ясен місяць — пан господар,
> Красне сонце — жінка його,
> Дрібні зірки — його діти.

Таке піднесення родини до космічних висот красномовно свідчить про шанобливе ставлення до неї українського народу. Дбати про лад у сім'ї наші пращури вважали одним із головних своїх завдань, про що говорить і старе прислів'я: «Горе тому, в кого нема ладу в господі». Родинне вогнище має бути теплим, приносити радість і щастя — інакше нащо його було розпалювати? Українці завжди ставили сім'ю на перше місце і не розуміли, як може бути інакше.

Благополучні родини, де панував мир та сімейний затишок, у народі завжди згадували лагідно і з любов'ю. «Живуть між собою,

Хлопця в українських селах вважали дорослим тільки тоді, коли він брав шлюб (тож, бувало, п'ятдесятирічних холостяків називали парубками, і це було нормою). До жінки зверталися «хазяйка», «господиня» відтоді, як вона ставала дружиною.

як голубків пара», — усі ніби милувалися щасливим подружжям, не скупилися на пестливі слова, якщо заходила про них мова. А коли подружжя обростало діточками-квіточками, радісні голоси схвалення ставали ще чутнішими — наші пращури вміли радіти за інших.

Цікаво, що із створенням власної сім'ї змінювалося ставлення до людини: її починали сприймати більш серйозно, її слово мало більшу вагу, до неї прислуховувалися.

Деякі люди, щоправда, не створювали сімей, жили у своєму селі як пустельники, але таких була абсолютна меншість.

Зазвичай український народ, вихований у пошані до родинного вогнища, вкрай негативно ставився до безшлюбності, однак у деяких випадках робилися винятки, і холостий (незаміжній) стан людини сприймався у спільноті цілком нормально, навіть як прояв певного героїзму та самозречення. Так, якщо в родині помирав батько, один із дорослих синів міг без осуду оточуючих відмовитися від одруження, аби допомогти меншим братам чи сестрам стати на ноги, парубок заміняв їм годувальника і вихователя. На подібне самозречення могла наважитися й старша дочка.

Крім того, у селах нерідко розповідали про випадки такого відданого кохання, коли заручені дівчата, яким довелося пережити втрату нареченого, ставили хрест на особистому житті і ніколи не виходили заміж. Це був знак вічної скорботи за померлим коханим.

У всіх інших випадках людина, яка жила без сім'ї, ні про кого не піклувалася, нікому не віддавала свого тепла, в очах української спільноти виглядала не зовсім повноцінною.

Оскільки в народі були впевнені, що всі союзи жінки та чоловіка посилаються згори, тобто даровані Богом, обов'язковою умовою визнання сім'ї було вінчання в церкві (як необхідна умова це остаточно закріпилося у XIX столітті). Траплялося інколи і так, що деякі пари жили «на віру» (без церковного шлюбу), але у свідомості більшості селян таке подружжя не було справжньою, «законною» родиною. Таке співжиття розцінювалося як гріх.

Найчастіше «на віру» жили ті, хто вже мав невдалий досвід подружнього життя і розлучився (випадки поодинокі), або «зелена» молодь, яка не змогла отримати згоду батьків на шлюб (зрозуміло, що їм доводилося селитися подалі від батькових очей). Та-

Катерина. Худ. Т. Шевченко

Народна мораль категорично засуджувала покриток. Не вдаючись у подробиці особистої трагедії дівчат, усі селяни вважали їх легковажними і поводилися з ними суворо. Їм насильно відтинали косу, втрачений символ дівочості, і надівали хустку (через це й називали стригами або покритками) — ці селянки хоч і були незаміжніми, позбавлялися права ходити з непокритою головою.

кож до такого шлюбу нерідко вдавалися вдівець та вдовиця: вони починали разом вести господарство, допомагати один одному виховувати діточок і непомітно переходили у стан нецерковного шлюбу.

На Волині та Поділлі існували так звані шлюби «на совість» (один із різновидів шлюбів «на віру»), які чоловіки укладали з покритками (дівчатами, котрі мали позашлюбну дитину). Взагалі такі одинокі незаміжні матері були соромом не тільки для родини, а й для всього села. І наважитися на шлюб з покриткою міг далеко не кожен.

Засуджувалася в народі і невірність, а також розлучення, розривання шлюбу — того, що було з'єднане Богом навіки. Бажанням розлучитися чоловік і жінка, як гадали в українських селах, не тільки виказували недовіру до Бога, а й ставили під сумнів сімейні цінності, ніби не розуміючи, що родина не є іграшкою, якої можна будь-коли позбавитися.

Утім, розлучення було дуже рідкісним явищем у середовищі українських селян. Так, на початку XX століття на дві тисячі шлюбів припадало тільки одне розлучення, а в давніші часи — ще менше. Єдина причина розлучення, яку ще якось могли зрозуміти в селі, — це відсутність дітей. Тоді подружжя розходилося мирно, чоловік і

Кількісний склад українських сімей зменшувався протягом століть. Так, якщо у XVII столітті в пересічній українській родині налічувалося в середньому 6,9 особи, то у XVIII столітті — 6, а в середині XIX століття цей показник становив 5,2 особи. У другій половині XX століття він ще більше знизився і становив 3,4 особи.

жінка неодмінно просили пробачення один у одного і бажали щастя в новому шлюбі. На Буковині існував і спеціальний обряд, що позначав остаточний розрив стосунків: прощання символічно закінчувалося розрізанням хустки, інколи пояса. Тепер уже дві половини не з'єднаєш, як і сім'ї не збереш докупи, — це всі розуміли й розходилися тихо, з миром.

Якщо ж причина розриву була в побутових негараздах, а тим паче в невірності, ніяких зворушливих ритуалів не справляли, тільки з осудом розповідали про це односельцям. У деяких місцевостях бувало й так, що чоловік та жінка просто покидали домівку і йшли із села (інколи йшов винуватець, інколи — обидва в різні боки), розуміючи, що громада не простить їм такого вчинку. Навіть вдівці та вдовиці частіше за все прагнули якомога швидше знайти собі законну пару, щоб не бути самотніми. Щоправда, народний звичай забороняв їм одружуватися раніше, аніж через рік після смерті їхньої «половинки».

У різних регіонах України процес відокремлення подружніх пар від батьків, тобто розрив традиційної великої сім'ї, ішов різними темпами. Усе залежало від особливостей розвитку регіону. Так, у Закарпатті і Прикарпатті з їх розміреним стилем життя і консервативними формами власності великі патріархальні родини «трималися» довго. А от на Слобожанщині, Наддніпрянщині, у Таврії, де стрімко розвивалися капіталістичні підприємства і товарно-грошові відносини, кількість простих сімей збільшувалася набагато швидше.

Таким чином, народна мораль традиційно опікувалася сім'єю, хоч би якою вона була — великою чи малою.

А вона могла бути різною за формою. Наприклад, проста сім'я, найпоширеніша на Україні, включала в себе одне подружжя (чи одного з батьків) та неодружених дітей. Її антипод, складна сім'я, являла собою об'єднання з декількох споріднених простих сімей. Вона могла бути батьківською — у цьому разі одружені діти жили разом із батьками; або братською, в якій після смерті батька одружені діти продовжували жити разом, вести спільне хазяйство. Перехідною формою між ними вважалася так звана розширена сім'я, що мала у своєму складі окрім подружжя з дітьми ще й окремих родичів (неодружені брати чи сестри чоловіка або жінки, хтось із старих батьків тощо).

Хоч як там вигідно було жити коло батька чи старшого брата, українські молоді родини прагнули відокремитися й утворити власну індивідуальну родину (просту сім'ю).

Учені, які вивчають українську сім'ю в історичному вимірі, стверджують, що найбільшої інтенсивності від'єднання молодих сімей досягло в середині XIX століття. Намагання жити окремо від батьків пояснювалося не так непорозуміннями, як особливостями українського менталітету: дуже важливим для нашої людини є і було відчуття свободи, незалежності. Крім того, цьому сприяла відома українська хазяйновитість, яка розквітала і давала результат саме в окремому, хай і невеличкому господарстві, де молоді могли проявити себе.

Звичаєве право надавало тому, хто залишався доглядати батьків, великі економічні переваги: йому діставалися в спадщину батьківська хата і обійстя, а також більша частина землі — дідизна.

Разом із тим потяг до відокремлення у свідомості українців ніколи не перекреслював розуміння того, що старим батькам слід допомагати, навіть живучи окремо від них. Та й взагалі залишати батьків на самоті діти не могли. Звичаєве право вимагало, щоб один із синів залишався з батьком та матір'ю (це називалося «лишитися на батющині»), аби допомогти їм зустріти старість і пережити всі каверзи похилого віку. Якщо сина в сім'ї не було, з батьками залишалася одна з дочок, приводячи приймака до хати.

Мабуть, зайве доводити, що очолював будь-яку родину, велику чи малу, батько. Його слово було неписаним законом, воля батька не підлягала обговоренню — так було заведено, і всі це знали.

Коли помирав годувальник, головування в родині переходило до старшого сина (якщо його вік дозволяв), зятя або й... матері. Так, саме тендітна жінка ставала на чолі родини й вправно керувала нею, виявляючи дивовижну мужність, твердість характеру та стійкість. За довгі роки війн та загального неспокою на українській землі жінки майже звикли (хоча як до цього можна звикнути?) посилати чоловіків на війну, відправляти на заробітки. Кажуть, якщо не вмієш, то доля тебе навчить, — і жінки вчилися мужності, вчилися тримати на собі дім і заміняти дітям і батька і матір, спростовуючи уявлення про «слабку стать».

Про надзвичайну повагу до батька свідчить чимало прислів'їв, де батька майже прирівнюють до Бога: «Шануй батька та Бога — буде тобі всюди дорога» або «Отець — як Бог».

Жінка в родині мала право і на власні кошти (від продажу яєць, молока та іншого на ринку), якими розпоряджалася на свій розсуд, мала право на особисте майно, не кажучи вже про обов'язковий для всіх дівчат посаг. Тож не можна сказати, що вона цілком залежала від чоловіка.

Однак і при наявності справжнього голови сім'ї, головування якого не піддавалося сумніву, деякі українські жінки вдало і непомітно проводили в родині свою «політику». Про таких в народі казали: «Чоловік хату за один кут тримає, а жінка за три». Вони вміли, майже не сперечаючись із чоловіком, корячись йому, зробити так, щоб все вийшло по-їхньому. Це говорить про рівноправне становище жінки в українській родині. Та й звичаєве право теж про це свідчить. Так, доньки мали таке ж право на батьківське майно, як і сини, їх інтереси завжди враховувалися. Тільки дочка могла претендувати на материзну — ту землю, що свого часу отримала у придане її мати.

Жінка могла посідати й значне місце в родині, хоча в більшості випадків вона була в тіні чоловіка, вважала за щастя догодити йому, зробити так, щоб після роботи він із радістю повернувся додому: так робила її бабуся, так вчила її матір...

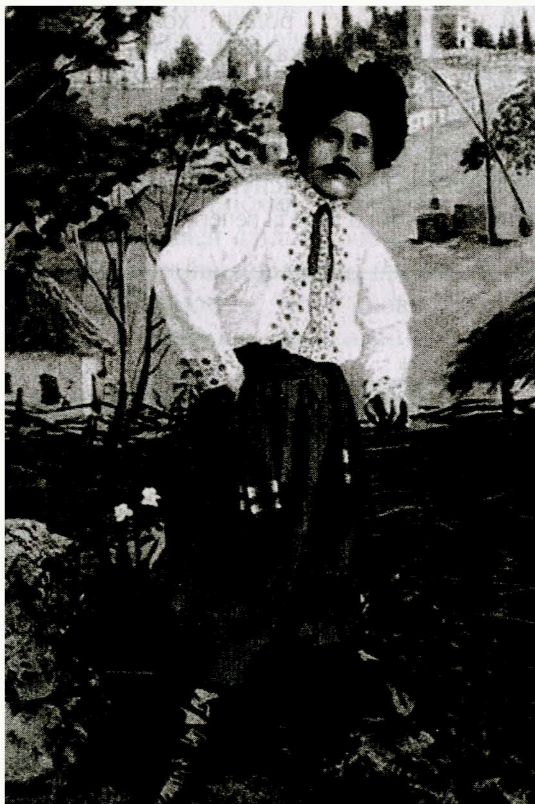
Повернення додому (навіть не здалеку, навіть з роботи, з поля) було важливим часом в українській родині. Існувала така традиція: щовечора вся сім'я, велика чи мала, збиралася за вечерею. Усі, зморені

Родина у полі

За станом хати (чи побілена, чи виметена, чи на місці рушнички-занавісочки) люди оцінювали хазяйку. Та й для чоловіка важливими були господарські якості його «половини». Про це говорить і прислів'я: «Як сорочка біла, так і жінка мила».

роботою, але щасливі, сідали разом до столу, на якому парував борщ і до борщу... Сідало сонечко. Батько читав молитву і брався за їжу. За ним — усі інші. Так починалася вечірня трапеза. За нею зазвичай обговорювалися важливі справи, кожен із членів родини розповідав, як минув цей день, що було зроблено. Це був обов'язковий, але невимушений «звіт» голові родини, адже саме він призначав, кому і що робити. Після того як усі розповіли про свої справи, батько «розписував» наступний день — і старі, й малі отримували своє «завдання». І це відбуувпорядковано, легше було вести хазяйство.

Заможний українець

У селянських родинах здавна існував звичай розподіляти роботу на «чоловічу» та «жіночу». Цей розподіл був традиційним у кожній місцевості, і батько, роздаючи завдання, дотримувався його. Чоловікам — чоловіче, жінкам — жіноче, — так запроваджено Богом, так вони й мають робити.

Чоловік виконував важку роботу в полі: орав, сіяв, косив, молотив зерно. Отже, «сильна стать» відповідала за землеробську працю. Однак у районах, де традиційно на першому плані було тваринництво (наприклад, на Гуцульщині), їхня сила йшла пере-

За роботою

дусім на доглядання худоби, придбання кормів. Тваринам потрібно було багато сіна — тож його заготівля відбирала багато часу і сил і трималася в цих районах переважно на чоловікові. Випасати худобу на полонині гуцули-чоловіки також найчастіше йшли самі, не довіряючи цієї важливої справи жінкам.

Окрім того, чоловік відповідав за домашній інструмент, всіляке обладнання, виготовляв прості знаряддя праці, домашнє приладдя. Він стежив за станом хати, обійстя та всіх будівель, ремонтував огорожу. Господар доглядав за кіньми, їздив до лісу по дрова, займався бджолами (якщо вони були). Полювання і рибна ловля, що мали неабияке значення для родини, теж були у веденні чоловіків.

За звичаєм, до суто чоловічих справ належало позичання грошей, сплачування всіляких податків, відвідування сільської ради. Жінки в ці справи не втручалися. Їм було особливо й ніколи витрачати на це дорогоцінні хвилини й години, навіть на плітки з сусідками було обмаль часу — в будень хіба що солі позичити забігали одна до одної.

Українська господиня роботи мала, мабуть, більше, ніж чоловік, але ця праця була фізично легшою. Крім того, жіночі справи були в основному прив'язані до хати, тоді як чоловік працював за її межами.

Жінка поралася по господарству — готувала їсти, мила, прибирала, варила, пекла і вичищала. вимітала, пряла і ткала, шила, вишивала, «запасала» на зиму... всього й не перелічиш.

По воду. Худ. М. Пимоненко

До того ж жінка відповідала за дітей, доглядала домашніх птахів, поралася коло корови. Саме господиня зазвичай обробляла город, що був поряд із хатою. Крім того, жіночою роботою вважалася прополка — і на городі, і на полі. То була дуже важка праця: спекотне сонце, нав'язливий бур'ян, і кінця-краю не видно гонам. Жінки також мочили коноплі, терли льон. На Гуцульщині обов'язковою жіночою роботою вважалося миття овечої вовни — теж не дуже легка та приємна робота. Лемки доручали своїм жінкам стригти овець.

На сезонні роботи ходили всією сім'єю. Це були так звані спільні роботи. До спільних робіт належали передусім жнива: чоловіки косили, а жінки в'язали снопи. Чоловік і жінка часто разом копали город, збирали картоплю. Серед бойків було поширене й спільне саджання картоплі, а також сушіння сіна.

Узимку роботи було менше, але жінки пряли, готували їсти й годували худобу, як і раніше. Казали, що після збору буряків і доведення до ладу конопель господині сідали прясти на всю зиму. Чоловікам зимою теж була робота — їздили «під хуру»: щось возили тим, хто багатший, підвозили якихось торговців (особливо у великих селах).

Казали, що гарний чоловік взимку має більше часу допомагати дружині: і худобу нагодує, і води принесе. Взаємодопомога була

дуже важливою в українській родині, це було виявлення поваги та запорука міцності сім'ї. В українському фольклорі існує чимало прислів'їв з цього приводу, як-от: «Як з вірним другом, то не страшно й самотугом». Такими були традиційні роботи в українській родині, кожен день бував заповнений працею, за якою, утім, не забували турбуватися про ближнього...

Очевидно, що в простих сім'ях спільних робіт було більше (оскільки в них налічувалося тільки дві дорослі працездатні особи), допомога чоловіка чи жінки відчувалася дужче і сварок на побутовому рівні відбувалося значно менше. У таких родинах відчутнішою була й незалежність жінки. Адже чоловік більше радився з нею, вона розуміла свою значущість. Та й молодий господар відчував себе справжнім хазяїном. Інша річ — складні сім'ї, де дорослі діти, що нажили дружин і дітей, мали коритися батькові.

Особливо гірка доля чекала на невістку, котру в родині її чоловіка часто й «за свою» не вважали. Недарма ж у народі казали: «Невістка – чужа кістка». Переїжджаючи до батьків чоловіка, молода дружина починала жити за новими законами.

Хто й коли склав той закон, невідомо, але він діяв у кожному селі і полягав у тому, що невістка мала у всьому коритися не лише батьку (свекру), а й свекрусі. Мала догоджати їй. Звичайно, двом хазяйкам (а то й більше) в одній хаті жити було досить складно.

Маруся кудель пряла. Худ. М. Приймаченко

Ілюстрація до повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»

Бували випадки, коли свекруха зловживала своїм привілейованим становищем і не знала міри по відношенню до невістки, навіть знущалася з неї. Тож про сутички між невісткою і свекрухою в народі ходить багато оповідей. Такі стосунки з іронією описав Іван Нечуй-Левицький у своїй відомій повісті «Кайдашева сім'я», в основу якої покладені спостереження за реальним життям.

«Минув тиждень. Кайдашиха перестала звати Мотрю серденьком і вже орудувала нею, наче наймичкою. Вона просто загадувала їй робити роботу, третього тижня вже почала на невістку кричать, а далі й докоряти. Мотря насилу здержувала язика й тільки поглядала на свекруху сердитим оком», — так починалося життя невістки в Кайдашевій сімї. Воно було наповнене постійним ґвалтом та сутичками, в одній з яких свекруха поплатилася оком за свою настирливість — «Мотря вхопила деркача і сунула держалом Кайдашисі просто межі очі»...

Якщо невістку, хоч би як вона догоджала, найчастіше вважали чужою в сім'ї чоловіка, то із зятем, який переходив жити до батьків коханої, було трохи по-іншому. Хоча такого чоловіка і називали не дуже милозвучним словом «приймак» (бо він жив у «приймах», тобто його приймали до себе), його стосунки з новою сім'єю зазвичай складалися легше, ніж у дівчини. Він досить часто ставав рівноправним членом родини, мав такі самі права, як і інші чоловіки в ній.

Утім, усе залежало від виду приймацтва — від тих причин, які спонукали парубка йти жити до тестя. Так, учені-етнографи вирізняють три види приймацтва, що були поширені на теренах України: за батьківським наказом, за власним бажанням, на запрошення. Найменше прав мав молодий чоловік у першому випадку. До приймаків за волею батьків (якій він не смів не підкоритися) у

народі ставилися загалом негативно. Адже такий батьківський хід свідчив про виключно корисливі інтереси (щоб покращити матеріальне становище, віддавали дітей у заможну родину) і суперечив народній традиції, засвідченій в прислів'ї: «Не з багатством жити, а з людиною».

Приймаку по волі батьків доводилося-таки жити з багатством. Однак воно давалося йому нелегко і далеко не відразу. Спочатку зять опинявся в економічній залежності від літнього тестя, що було досить принизливо для молодого й здорового чоловіка. Господарем його не вважали, близько десяти років він перебував у родині «на пташиних правах». На Волині й у Прикарпатті, приміром, якщо зять залишав родину, з ним розраховувалися, ніби з наймитом. А вже після десяти років перебування в залежності від тестя, пройшовши випробування часом, приймак поступово ставав своїм і отримував право на спадщину (на певну частину тестевого майна), як і рідні сини.

Переїхати в сім'ю молодої дружини зятя просили в таких випадках: якщо родина не мала синів або вони були малі, якщо родину очолювала вдовиця, якій важко було нести на своїх плечах таку відповідальність, тощо.

На Слобожанщині та Наддніпрянщині було досить поширене приймацтво за бажанням, коли молодий чоловік добровільно оселявся в родині тестя, або «на запрошення», коли батьки нареченої (молодої дружини) самі просили зятя переїхати до них.

Якщо буття приймака «за бажанням» могло й не скластися благополучно (зять тільки й міг, що розраховувати на прихильність тестя), то приймак на запрошення часто ставав на чолі родини, його вважали ніби усиновленим (а значить, старшим сином), він отримував однакові майнові права з іншими членами родини. Приймацтво на запрошення в багатьох селах було оповите ореолом самовідданості й навіть героїзму (ну-бо, покинути своїх родичів і очолити чужу сім'ю — то велика відповідальність). Такого приймака в селі поважали, він як рівноправний член родини мав право голосу на сільському сході, на відміну від приймака за волею батьків.

Цікаво, що розтопити холодні стосунки між невісткою і свекрухою, між зятем та тестем без зусиль могли діти. Українці вважали дітей за радість, Божий дар. «Хата з дітьми — базар, а без них цвинтар», — влучно казали в народі, підкреслюючи значення діточок.

Тільки-но одружившись, молоді господарі саджали у своїй новій оселі калину — казали, для того, щоб «калина дітей малих ко-

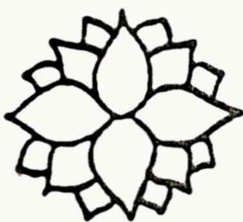
В українських селах дуже рідко траплялися сім'ї без дітей (усього 7 відсотків у XIX столітті). Та й одна-єдина дитина в родині — це теж вважалося не зовсім нормальним. З приводу цього казали: «Один син — не син, два сини — півсина, три сини — ото тільки син».

лисала». Дуже раділи, коли на подвір'ї селилися лелеки. Побачивши їх, жінка починала уважно прислуховуватися до свого організму. Адже лелеки, вірили в народі, приносили молодому подружжю звістку про народження дитини.

Через любов до дітей (їх вважали майже священними) українці трепетно ставилися до вагітних жінок. Власне, для молодої сім'ї родинні обряди починалися, коли вони дізнавалися, що чекають на первістка. Обряди, пов'язані з появою на світ нової людини, можна розділити на передродильні, пологові та післяпологові.

Вагітність супроводжувалася численними табу, повір'ями та ритуалами. По-перше, у народі вважали, що про цей делікатний стан має знати якомога менше людей: щоб не наврочили, бува, дитині. Боялися і злих духів, і злих сусідів із «поганим оком». Казали: що менше народу знають про стан жінки, то легше їй буде народжувати дитину, то здоровішим буде дитя. Крім того, вагітність приховували з тих міркувань, що вади інших можуть перейти на дитину. Тож жінці, яка очікувала сина чи доньку, не радили спілкуватися з каліками та немічними. Поганою прикметою було навіть зустріти їх на вулиці. Гуцулки вдягали чоловічі штани, аби перехитрити нечисту силу (ті ні в якому разі не повинні були запідозрити, що жінка чекає дитину). Деякі з них навіть шили собі спеціальні вузькі костюми. Звичайно, це тільки шкодило здоров'ю майбутньої дитини. Однак страх вагітної перед невідомою нечистою силою був сильніший.

У цьому стані жінку оточувало чимало заборон. Вони, з одного боку, були спрямовані на захист матері і дитини, оберігали вагітну від несподіванок, неприємностей, зайвих переживань, але з

Символи дітонародження на писанках (зліва направо): повна ружа, квітка, дзвіночок

У народі вірили в такі прикмети щодо майбутньої дитини: якщо під час пологів пронесеться вихор, це негативно позначиться на долі немовляти, а якщо в цей же час принесе приплід домашня скотина, то новонароджене дитя буде дуже щасливе.

другого — сильно обмежували майбутню матір. Так, наприклад, їй не можна було підстригатися — це нібито вкорочувало віку дитині. Вагітній заборонялося дивитися на змій. Жінка мала особливо ретельно стежити за релігійними заборонами: якщо вона, не дай Боже, щось робила у свято, це обов'язково мало позначитися на дитині. Якщо мазала хату — значить, «замазала» дитині очі, якщо шила — теж ризикувала своїм малим: вважалося, що той матиме фізичні недоліки. А ось категорична заборона пити горілку була цілком слушною, бо справді допомагала зберегти здоров'я дитини. Заборона вагітній пекти хліб, хоча і мотивувалася її нечистотою, трохи зменшувала тягар її домашніх турбот.

За діями майбутньої матері стежили всі родичі, які з нетерпінням чекали на поповнення в сім'ї. Вони теж дотримувалися певних правил поведінки з вагітною. Так, не можна було відмовляти їй ні в чому: коли щось просить, розбийся, але принеси. Інакше, казали, миші позаводяться. Було й інше пояснення — дитина виросте жадібною. Молодшим сестрам, котрі ще не брали шлюбу, заборонялося доїдати щось за вагітною або пити з того ж кухля, що й вона. Неслухняні могли самі завагітніти і тим наслати сором на всю родину.

Так, у табу та очікуванні, минало дев'ять місяців. Коли жінка відчувала наближення пологів, треба було кликати бабу-повитуху — головного сільського спеціаліста в «жіночих справах». Називали її в різних регіонах по-різному. Так, на Правобережжі вона звалася *баба-бранка*, мешканці Наддністрянщини охрестили її *баба-пупорізка*, а поліщуки казали на неї просто «баба».

Ця баба була шанованою в селі жінкою, з великим життєвим та «медичним» досвідом (мається на увазі народна медицина). Дехто навіть вважав, що повитухи не цуралися таємничих сил: просили допомоги у світлих, задобрювали темних тощо.

Із запрошенням баби починалися власне пологові обряди. Запрошувати повитуху біг чоловік, зазвичай із хлібом. Треба було все робити швидко (саме бігти), адже, за звичаєм, бабу кликали в останній момент. Вона ж, у свою чергу, від-

Категорично заборонялося, щоб баба-повитуха була родичкою майбутній матері. Якщо ж так траплялося, доводилося чоловікові бігти в інше село.

Нерідко жінки народжували дитину в полі. Таких дітей ласкаво називали житничками.

мовити нізащо не мала, хоч ніч на дворі, хоч негода. Приходила бабка з хлібом, свяченою водою, різними травами (зіллям).

Приходячи на місце події, баба віддавала хліб і починала читати молитви «Отче наш» і «Богородице». Потім вона стелила на призьбі веретку, ставила на підвіконні пляшку з червоним борщем — і всі знали, що в цій хаті відбувалося дійство народження нової людини. У деяких регіонах, навпаки, це не розголошували, доки дитина не народиться, а місце пологів зберігали в таємниці. Найчастіше ним були лазня чи комора.

Поява на світ нової людини насправді сприймалася нашими пращурами як священне дійство, магічне й таємниче. Тому це супроводжувалося всякими ритуальними діями, посиленими замовляннями. Бабка знімала з покуті ікону, обмивала її водою і давала жінці цю воду пити. Аби допомогти породіллі, повитуха наказувала відкривати все, що можна: двері, шафи, шухляди, замки. Крім того, вона радила розв'язувати всі вузли, знімати сережки. Необхідним вважалося також обкурити матір запашними травами. Дієвим засобом допомоги мав стати й підвішений до стелі рушник, в якому носили паску: жінка трималася за нього, і біль повинен був зменшитися. Ці дії супроводжувались примовляннями. Їхня «формула» була в кожної баби своя і різнилася навіть у межах однієї області.

При вкрай важкому становищі жінки треба було знімати ікони, чоловік мав бігти до церкви й просити батюшку відслужити молебень. Також гарними помічниками вважалися всілякі «священні» речі: церковні ключі, шапка батюшки або пояс, що ним він підперезується під час богослужіння. Шапку клали жінці під голову, а ключі та пояс — на живіт. У народі казали, що дія цих речей значно підсилювалася, якщо чоловікові щастило вмовити священика на деякий час відкрити царські врата. Крім того, усі члени сім'ї обов'язково молилися, стоячи на колінах.

Народився у сорочці, — кажуть в народі про везунчика, про щасливу людину. Цей образний вислів має під собою ґрунт: інколи діти насправді народжуються в так званій сорочці. Ми й зараз використовуємо цей вислів, а наші пращури вважали, що сорочку цю треба зберігати на щастя.

Деякі повитухи, окрім цих дій та рекомендацій, мали у своєму арсеналі і цілком слушні медичні засоби, що мали допомогти породіллі. Так, найбільш досвідчені баби робили жінці масаж, прилаштовували компреси з відвару льону, розтирали маслом тощо.

Та втім, головним практичним завданням баби-повитухи було відрізати пуповину немовляті. З цим пов'язано немало повір'їв. Існував, наприклад, звичай відрізати хлопцеві пуповину на сокирі, щоб гарним був господарем, а дівчинці на гребні, аби була вправною пряхою і хазяйкою взагалі. Цей звичай в деяких районах мав і інше пояснення. Якщо немовляті обрізали пуповину на сокирі (хоч би якої статі було дитя) — у майбутньому жінка народжуватиме хлопчиків і навпаки.

Відразу після пологів породіллю закривали, щоб її ніхто не бачив, клали біля неї лікарські трави, а також свічки. А повитуха переключала свою увагу на немовля. Вона перехрещувала його і казала: «Во ім'я Отца і Сина, амінь, і Святого Духа, амінь, нині і прісно, і вовіки-віків, амінь». Деякі баби знали, що потрібно вдарити дитинку, якщо вона не плаче, щоб почала дихати. Відразу ж після народження баба відрізала немовляті три пучки волосся, і це, казали, допомагає в майбутньому вберегти цю людину від лисини. Якщо ж дитина задихалася, хлопчику на вухо кричали ім'я батька, а дівчинці — ім'я матері.

Гуцули та бойки мали звичай зберігати перев'язану пуповину, доки дитина сама її не розв'яже. Це відбувалося років у шість-сім. У народі вважали, що таким чином малий або мала «розв'яже собі всю роботу», тобто буде дбайливим господарем або господинею.

Потім бабка обкурювала дитину димом, у рукав сорочки клала щось на щастя: глину, кусень хліба з салом або сіль та свічку (у вузлику). Ще один такий же вузлик кидала на перехресті доріг зі словами: «На тобі, чорте, плату!»

Віддати чортові плату було дуже важливо, адже гадали, що він намагатиметься підступитися до дитини (особливо доки вона не хрещена, тобто не належить ще світлому світу). Не можна було лаятися поряд із нехрещеним немовлям, вживати недобрі слова, згадувати диявола та нечисту силу. Крім того, нехрещену дитину ніколи не клали матері за плечі, бо саме так чорту було б легше підмінити і підкласти свою дитину. У народі твердо вірили в її існування і називали «відмінок» (або «одмінок»). Гуцули, щоб зарадити цьому, вважали за необхідне засвітити свічку та обкурювати хату кадилом — тоді нечиста сила не зможе підмінити дитину.

А якщо підмінить, казали в народі, то тримайся, молода мати, — ніякої радості з того немовляти не буде. Старі люди розповідали, що коли підмінить чорти-

Немовля ніколи не клали і в ноги матері, бо, за народними повір'ями, дитина від цього неодмінно мала захворіти на жовтуху.

ха людське немовля своєю дитиною, то впізнати її не так уже й важко: вона має велику голову, тільки і знає, що просить їсти (нагодувати її майже неможливо), не посміхається до батьків, не грається, як інші діточки. Крім того, підростаючи, вона ходить по хаті тільки тоді, коли в ній нікого немає, з'їдає все, що є в хазяйстві, та до того ж б'є горщики. Про таких «одмінків» у народі складено багато легенд.

Так, на Поділлі з уст в уста передавалася така легенда. В однієї жінки чорти підмінили дитину. Мати прийняла її за свою, годувала і пестила, як могла. Але дитина не посміхалася до неї, не тягнула ручок, тільки їла, однак майже не росла. Хтось навіть помітив, що в дитини починає рости щось тверде на голові (на кшталт рожків) — мати молилися-молилася, але нічого не допомагало. Одного разу мати з цією дитиною та іншими жінками йшли місцевістю, де було багато комишу. І раптом почула голос, який звертався нібито до дитини і питав, де вона була. «У баби», — раптом відповіла дитина. «Що ти там робив?» — «Їв і пив», — відповіло дитя. Тоді одна з жінок порадила молодій матері кинути немовля в комиші, бо пізнала в ньому чортове поріддя. І тільки-но це було зроблене, дитина стала сама не своя: почала свистіти, щось витанцьовувати і ламати комиші. Так жінка зрозуміла, що вона годувала чужу дитину. Про те, повернулася рідна дитина до неї чи ні, ця легенда не повідомляє.

А ось інша легенда, записана, до речі, у тому ж Поділлі, розповідає, як можна повернути свою рідну дитину і позбавитися чортеняти. Кажуть, що з одмінком ні в якому разі не можна поводитися як із людською дитиною, — лагідно, пестливо. Навпаки, коли є всі докази на користь того, що в домі «одмінок» (наприклад, бачили, як він раптом підскочив, усе з'їв і побив посуд), слід, не жаліючи, дати йому різок. Тоді його рідна мати, чортиха, не витримає, поверне людське дитя і накаже віддати їй своє: «На тобі твою дитину: ти над моєю збиткуєшся, а я твоїй ніц не кажу, дивись, яка вона гарна та чиста».

Зрозуміло, що краще було зарадити такій неприємності, ніж потім сподіватися на долю. Тож всіх ритуалів та заборон обов'язково дотримувалися.

Після того як прихований таємничий ритуал вважався закінченим, баба або члени родини давали певний знак. У Закарпатті було заведено вивішувати сорочку породіллі на високій жердині, щоб здалеку було видно. Гуцули стріляли на честь новонародженого, інколи розводили велике багаття. То був знак для сусідів, родичів та близьких, що все закінчилося успішно і тепер можна відвідувати молоду матір і немовля. Це називалося «одвідини»,

У деяких місцевостях України хвалити немовля, втішатися ним заборонялося, так можна було зурочити дитину. Тож усі гості вважали за свій обов'язок гудити немовля, і мати була вдячна їм за це.

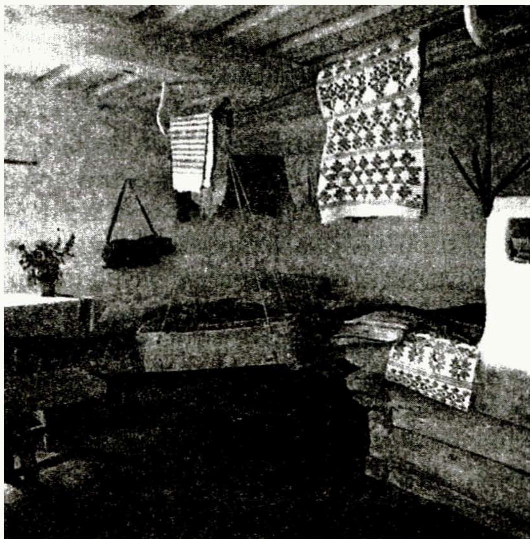
«одвідки». Вважалося, що на них мають приходити лише заміжні жінки з незначними гостинцями. Вони брали пелюшки або просто тканину, деяку їжу та йшли до новоспеченої мами. Давали їй гостинці, кажучи при цьому: «Щоб закладала бочки, де були сини і дочки», — тобто скоріше видужувала, приходила до тями і поверталася до повноцінного життя.

Одвідувати могли неодноразово: мати потребувала підтримки і спілкування. Окрім них, проводилися й більш гучні провідування — родини, на які приходило багато людей, переважно молоді незаміжні родички, з дарунками. Вони вшановували породіллю та дитину такими словами: «Щоб дитина була багата, як земля, дужа, як вода, щоб в коморі і в оборі всього було доволі».

Часто одвідки поєднувалися з обрядом першої купелі. Він мав дуже велике значення, адже вважалося, що обрядові магічні дії, які відбуваються в перший день життя людини, позначаються на її подальшій долі. Отже, купель символізувала очищення. Власне, це і був процес очищення, але не тільки в прямому розумінні, а й в метафоричному. Сама вода символізує чистоту і силу, а цей обряд мав сприяти тому, щоб дитина була здоровою і сильною. Для цього часто малечу купали у свяченій воді або кидали у звичайну воду свячені трави. Окрім цього, у купіль дівчинці додавали молока й меду (у народі це уособлювало красу — «щоб гарною була»), а хлопчику — сокиру (щоб був майстром на всі руки) чи корінь дивосилу (щоб був сильним). Зазвичай дитину купала баба-повитуха, кажучи при цьому: «Господь нехай дає щастя, здоров'я, і вік довгий, і розум добрий, із отцової молитви, із материної, із бабиної». Кожен із присутніх мав кинути в купіль монетку «на щастя».

Коли малого або малу скупали за всіма правилами, народний звичай приписував обсушити дитинку коло печі, тобто прилучити до родинного вогнища (а відтак прийняти в сім'ю). Цей обряд являв собою водночас і вшанування вогню (трепетне ставлення до нього залишилося від слов'ян-язичників), і захист новонародженого. Оскільки дитина до хрещення вважалася особливо вразливою, її намагалися якомога краще оберігати — оберегами слугували ножиці, шматок глини тощо. Поширеним був і звичай вішати на руку немовляті червону нитку.

Ще кілька днів ходила баба до своєї підопічної купати дитину, давати поради молодій матері.

У таких люльках спали діти

Цікаво, що протягом усіх цих днів дитя могло жити без імені (його так і називали — «дитина»), і самі батьки гадки не мали, як же його назвуть. Вони здогадувалися, звичайно, що скоріше за все це буде ім'я найближчого (за календарем) святого. Але на один день могло припадати кілька імен, та й не завжди дитина діставала ім'я на честь великомученика. Це було не обов'язковою умовою. Ім'я дитині давав піп. З цим був пов'язаний обряд ім'янаречення, хрестин. Інколи їх об'єднували, інколи вони були самостійними. Але суть була незмінною — треба було, по-перше, дати ім'я немовляті, а по-друге, долучити її до християнської віри.

Обряд ім'янаречення ґрунтувався на переконанні, що гарне ім'я зробить дитину щасливою, сприятиме особистому щастю та добробуту. Люди вірили в силу слова, в його могутність, а ім'я взагалі вважали особливим словом, найголовнішим у житті людини. Тому намагалися дати достойне ім'я.

Уявлення про «негарне ім'я» різнилося в різних селах. Це могло бути немилозвучне ім'я (що є досить спірним питанням) або незвичне (хоч і милозвучне). А інколи звичайнісінське ім'я ставало поганим у конкретному селі, бо з ним були пов'язані неприємні асоціації (ім'я, що носили пияки, злодії тощо). Негарне ім'я часто давали байстрюкам, підкреслюючи провину їхніх матерів.

Отже, якщо ім'янаречення відбувалося окремо від хрестин (раніше), то дитину до попа несла одна баба. Це називалося «йти за іменем» і було поширене на Волині, Поліссі, Слобожанщині. За звичаєм, повитуха приносила священикові хліб, трохи грошей та горілки. Баба промовляла до нього: «Вклоняюсь і хлібом, і вином, і сином новонародженцем». Піп читав молитву і давав дитині ім'я, кажучи: «Слава Богу, поздоровляю тебе з новим сім'янином, з сином Іваном» (відповідне ім'я). Бабка урочисто повертала дити-

Наші давні пращури-язичники вважали імена своєрідними талісманами, тому часто називали дітей на честь сильних звірів, щоб нащадок перейняв їхні риси (силу, хоробрість та ін.) — Ведмідь, Вовк тощо. Існував і зовсім протилежний підхід, прихильники якого давали дитині незграбне ім'я, щоб воно відлякувало темні сили, поганих людей, наврочення та псування. Тож ім'я Поганка в далекі часи нікого не мало дивувати.

ну батькам і повідомляла ім'я, а також день хрестин. Змінити дане батюшкою ім'я, навіть якщо воно було негарним або просто не подобалося батькам, вони не могли. Пізніше ім'янаречення об'єдналося з хрестинами.

Хрестини були дуже важливим днем у житті і батьків, і дитини. Українцям і на думку не могло спасти не похрестити сина чи доньку (дитина залишалася нехрещеною тільки тоді, коли вмирала, і батьки просто не встигли здійснити обряд). Але ж для обряду хрестин треба було обрати головних дійових осіб — хрещених батьків (кума та куму), які були б такими ж важливими в житті дитини, як і рідні батьки.

У куми запрошували людей шанованих, перевірених дружбою односельців або далеку рідню. Зазвичай українці звали одну пару кумів, хоча траплялися випадки, коли їх було кілька. Наприклад, на Поділлі практикувалося обрання трьох, чотирьох і навіть п'яти пар кумів для однієї дитини. На Лемківщині часто до дітей в одній родині кликали одних і тих же кумів, що не дозволялося в інших районах України. Вважалося, що в куми можна брати лише тих людей, що самі вже мали дітей.

Запрошувати до кумівства йшов батько, узгодивши кандидатури з дружиною. Батько приходив до майбутнього кума з традиційним хлібом-сіллю, ставив це добро на стіл і казав: «Дав Бог сина, тепер не одкажи мені, куме». Кум погоджувався (відмовитися вважалося гріхом), брав принесений хліб і ставив свій. Батько брав кумів хліб і ніс його додому. Після цього він ішов до жінки, яка мала стати кумою. У неї в хаті повторювалося те ж саме.

Піп міг дати дитині погане ім'я, коли хтось із батьків завинив. Так, у повісті «Микола Джеря» відбито, як позначалося ставлення попа до батьків на їхніх дітях: «Піп був сердитий на її неслухняного батька й надавав його дітям таких йменнів, що всі люди на селі ніяк не могли убгати їх собі в голову, а баба-повитуха ніколи на могла донести в своїй голові того йменння додому й губила його на поповому порозі. Тій дівчині піп дав йменння Минодора, а люди на селі звали її Нимидорою».

Сам обряд хрестин у різних місцевостях і в різний час дещо різнився. Він міг бути народним, суто релігійним або змішаним. За-

Кум та кума вважалися чи не найближчими родичами, брали участь у всіх подіях в сім'ї хресника. Для нього вони насправді були як другі батьки, опікувалися його долею не менше, ніж рідні, у всьому намагалися допомагати. На українських землях традиція кумівства зародилася задовго до появи християнства, тож вона має народні корені. Із прийняттям християнства кумів стали називати хрещеними батьками, однак слово і поняття «кум» і нині є таким же поширеним, як багато століть тому.

звичай надавали перевагу останньому варіанту: спочатку відбувається церковне дійство, а потім влаштовують обід (він теж мав назву «хрестини»). Але, наприклад, у західних куточках нашої України до цього ставилися більш суворо, надавали перевагу суто релігійному обряду — це було настільки принципово, що мати не мала права годувати дитину, доки та не була долучена до християнської віри. Тому в цих регіонах намагалися похрестити дитя в перший же день життя (і хрестини, відповідно, збігалися з ім'янареченням), причому найголовнішим було церковне дійство.

В інших же областях обід був не менш важливим, ніж те, що відбувалося в церкві, і символізував прилучення дитини до громади, до великої християнської родини.

Отже, немовля збиралися хрестити. До хати приходили куми, котрі приносили з собою хліб і крижму — тканину, в яку загортають дитину під час хрещення (потім із неї треба було щось пошити). На Слобожанщині хрещена приносила ще й повивач — тканину завдовжки два метри та нитку ширше ніж два пальці, щоб цим сповивали дитину. Нести дитину на хрещення повинні були куми, адже всі, причетні до процесу народин (мати, батько й бабаповитуха), вважалися «нечистими» і не мали права йти до церкви. Тож можна сказати, що куми виконували певну посередницьку функцію між батьками дитини, які не могли бути присутні при хрещенні, та громадою, члени котрої часто вважали своїм обов'язком відвідати це таїнство.

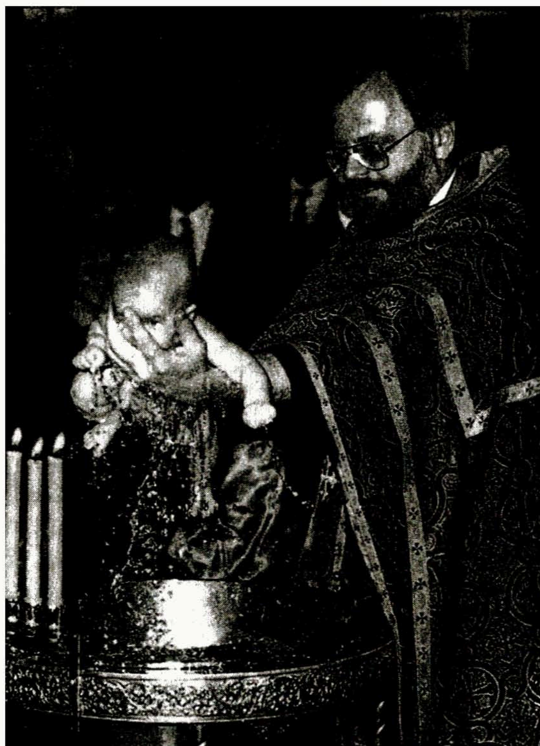
Батьки віддавали кумам дитину зі словами «Віддаємо вам нехрещене, принесіть хрещене» або «Нате вам народжене, принесіть хрещене». Хлопчика передавали на порозі, дівчинку — через гребінь. На Гуцульщині перед обрядом хрещення дитину клали на поріг. І мати тричі переступала через неї. Інколи вузол (той самий, із «платою для чорта») з'являвся в цьому обряді: повитуха давала його кумові з наказом кинути на перехресті через плече.

Потім всією громадою, окрім «нечистих», ішли до церкви. Під час обряду було важливо, вважали в народі, щоб хлопчика спочат-

ку тримала хрещена, а дівчинку — хрещений. Причому, перебуваючи в Божому храмі, наші пращури не відмовлялися від язичницьких вірувань: вони спостерігали за поведінкою немовляти і робили певні висновки. Так, наприклад, вважали гарною прикметою, якщо під час обряду дитина чхає — це віщувало дитяті довгого життя та міцного здоров'я.

Після обряду хрещення головні особи і запрошені гості (найчастіше їх скликала повитуха) збиралися в хаті нового християнина. Тут на них вже чекав святковий обід, який часто перетікав у вечерю. Мати встигала погодувати дитину, баба сповивала малечу, клала у колиску, казала: «Дай Боже, сон зо всіх сторон». Як правило, втомлена подіями дитина швидко засинала.

Звичай хресного обіду припускав участь у ньому (хоча б умовно, опосередковано) всіх мешканців села і символізував приєднання нового члена до громади. На святковому обіді в ролі хазяйки виступала повитуха — мати заслабка, а чоловік є чоловік, йому не годиться займатися жіночими справами, вважали в народі.

Традиція хрестити дитину відновлюється зараз в Україні

Отже, баба-повитуха не тільки запрошувала, а й частувала гостей, відчуваючи себе повноправною господинею. Борщ, горілка, паляниця — усе це неодмінно було присутнє на столі. Але в ролі головної страви (особливо цього дотримувалися на Поліссі, Волині, деяких районах Слобожанщини) була так звана «бабина каша». З нею пов'язаний цікавий обряд. Цю кашу, страву на яйцях і маслі, готувала сама повитуха спеціально для урочистостей. Приносила її вона в горщику.

Присутні, добряче випивши, починали торгуватися за право розбити цей горщик. Але всі знали, що врешті-решт це право дістанеться хрещеному батькові: він обов'язково мав призначити найвищу ціну, а інші повинні були вчасно зупинити «торги» і погодитися віддати горщик кумові. Хрещений батько піднімав його над головою і розбивав об край столу. Це потребувало певної майстерності, адже звичай вимагав, щоб і черепки, і каша лишилися на столі. Впоравшись із цим завданням, кум брав кашу і горілку і подавав це породіллі, бажаючи щастя їхній сім'ї та дитині зокрема. Молода мати приймала цей «дарунок», навіть якщо не збиралася пити горілку. Тоді вона просто виливала її у пляшку і ховала (а інколи й пила, це не заборонялося). Потім усі запрошені брали й собі по грудочці бабиної каші і по черепку. При цьому казали: «Роди, Боже, жито-пшеницю, а в запічку — дітей копицю». П'ючи чергову чарку, примовляли: «Дай же, Боже, щоб ваш син да многолітній був».

Після обіду, ближче до вечора, хтось із гостей затягував пісню, пов'язану із святом, інші підхоплювали і ось уже на всю околицю було чути:

Ой ми вчора на родинках були,
А сьогодні на хрестини прийшли,
Там було узвару да доотвалу.
Ішов Іван да по бабусеньку,
А бабусенька да родюсенька,
До породіллєчки на родиночки —
В однім чоботі та й без пояса...

Наприкінці свята, коли всі збиралися розходитися, повитуха роздавала гостям так звані «квітки». Узимку за «квітки» правили колоски пшениці, улітку не бракувало справжніх духмяних квітів — барвінків, волошок, рути. Інколи їх дарував кум.

«Квітка» символізувала, що дитина не буде знати ні в чому горя, як кожна людина, у якої є хліб. Створена для сприяння щастю народженого, квітка мала принести благополуччя, здоров'я і красу також тим, до чиїх рук потрапляла. А ось не взяти квітки або, взявши, не донести її додому вважалося поганою прикметою: казали, в цьому випадку на людину чекає нещастя. Вірячи в це, квітки берегли як зіницю ока і обов'язково приносили до своєї хати.

Повитуха (або кум) разом із «квіткою» підносила гостям варенуху (слабоалкогольний напій з ягодами, медом та іншими складниками). Людина мала взяти квітку, випити чарку і дати трохи грошей бабі — «на мило», щоб купала дитину і далі.

У гуцульських селах на хрестинах куми дарували малечі коня, корову або овець (вважалося, що на весілля), таким чином засвідчуючи свою готовність допомагати цій дитині, як рідній.

Тож дитина вже була прилучена до християнського світу, а мати все ще залишалася «нечистою». За церковними правилами, вона була такою протягом 40 днів після народження дитини. Потім мала йти до церкви «на вивід» і одержати благословення священика. Це був обряд очищення. Але перед ним у багатьох районах України влаштовували народний обряд очищення — «зливки» (зливання). Найчастіше він виконувався два рази — на сороковий день, тоді як мати повернеться від священика. Це мали бути вже другі зливки. Перші відбувалися раніше: вважалося за необхідне здійснити цей обряд у перші дев'ять днів після народження дитини.

«Нечистоту» треба було зняти не тільки з матері, а й з повитухи. Народний обряд «зливок» ґрунтувався на вірі в цілющу силу води. Повитуха рано-вранці приходила з жінками до молодої матері, приносила непочату воду (яку ніхто не пив та не брав), наливала її в ночви (або велику миску), додавала ягоди калини (щоб жінка була гарна, як калина), овес, хміль, конопляне сім'я, любисток тощо. На дно повитуха клала сокиру (якщо народився хлопчик) або прядку (якщо на світ з'явилася дівчинка). Усе це ставилося посеред кімнати, а далі обряд проходив по-різному. Так, повитуха зливала породіллі воду на руки, потім прикладала мокру руку до обличчя підопічної, говорячи: «Зливаю свою руку, а твою душу». Це повторювалося тричі. Існував і протилежний варіант. Воду зливала породілля. Жінка лила її на руки бабі, кажучи: «Ти мені очищала душу, а я тобі очищаю руки». Баба відповідала: «Нехай тобі, онучко, Бог простить гріхи». Інколи мати й повитуха виконували ці дії по черзі — спочатку повитуха лила цілющу воду на породіллю, а потім та — на повитуху. Кожна повторювала це три рази.

У деяких регіонах у цьому обряді фігурував і ніж: жінка переступала через той ніж, яким баба різала пуповину, і тільки після цього поливала повитусі руки, щоб змити все нечисте.

Часто «зливки» завершувалися тим, що баба-бранка лила трохи води за сорочку не тільки породіллі, а й усім присутнім жінкам — для того, щоб у них ще були діти. Причому, якщо якась бажала хлопчика, їй лили воду, куди було вкинуто овес, а тій, котра хотіла дочку, діставалася вода з калиною. Після цього повитуху обдаровували і «зливки» вважалися здійсненими.

Вода, що залишилася після «зливок», ще мала стати в нагоді. Її зливали в горщик, і якщо дитина хворіла на жовтуху, то купали малечу в цій воді.

У день похрестин або в день «зливок» проводили ще своєрідний обряд, під час якого немовля треба було «заганяти в рай». Для цього перед іконою ставили свічку, повитуха брала за руку матір, яка тримала дитину, і вела навкруги столу. Присутні питали: «Куди, бабусю, ідеш?» — «У рай». — «Візьми і нас». — «Ідіть». Потім стелили кожухи вовною догори і прикладалися до чарочки.

У деяких місцевостях цикл родильної обрядовості завершувався веселими та гучними похрестинами, що гриміли на все село. Інколи їх проводили в один день із першими «зливками», інколи окремо. Але все це відбувалося через кілька днів після народження, багато часу ще не минало.

Похрестини ще називали «продирини». Це пов'язане з тим, що родичі та близькі, за народним висловом, приходили «продирати очі дитині». Це був веселий «прийом» гостей на честь дитини. Вони клали в колиску гроші, їх частували в домі, а потім везли на бороні повитуху до корчми. Часто туди їхала й молода мати, якщо добре почувалася. Те, що бабу везуть до корчми, було чути на все село, адже коли їхали, співали пісень. Пісні були про дитину та матір, про повитуху та кума. Одним словом, вони ніби сповіщали всім непосвяченим, що тут відбувається:

Запрягайте, запрягайте
Да шістнадцять пар волів,
Да повеземо бабусеньку у пиво,
Запрягайте, запрягайте
Да шістнадцять пар волів,
Да повеземо пана кума у пиво;
Запрягайте, запрягайте
Да шістнадцять пар волів,
Да повеземо пані куму у пиво...

У корчмі вже знали, що до них везуть бабу частувати. Коли «процесія» прибувала на місце, то всі пили у складчину (на спільні гроші), тільки повитуха могла розраховувати на безкоштовне пригощання.

Утім, за всіма цими святами та ритуалами молода мати не повинна була забувати, що через сорок днів їй треба йди до священика, за релігійним очищенням. Це не вступало в конфлікт із народними «зливками». Тож через шість тижнів після народин мати з дитиною йшла до церкви «за молитвою».

На сороковий день життя дитині одягали пояс, що знімали з першого, хто входив до хати того дня. Цей пояс мав, за уявленнями наших пращурів, зробити так, щоб дитина була ставною.

Повитуха ще принаймні одного разу приходила в цей дім як гість — на річницю малюка. Під час цього свята здійснювався обряд, що мав назву «пострижини». На цей маленький ювілей батьки запрошували, окрім повитухи, також хрещених та близьких родичів.

Головною дійовою особою тут, звичайно, було дитя, яке за рік виросло та багато чому навчилося. Воно — радість батьків і хрещених. Воно було центром уваги протягом усього року. Тож пострижини відзначалися весело й тепло. Коли всі вже зберуться, батько садив дитину на кожуха, розстеленого посеред хати. Кожух обов'язково мав бути вовною догори. Цікаво, але кажуть, що дитина ніколи не вередувала під час цього дійства й з радістю сідала на м'якеньку вовну. Хрещений батько вистригав своєму хресникові волосся навхрест. У сиву давнину це робилося сокирою, а пізніше на зміну їй прийшли ножиці. Подекуди був звичай зовсім постригти малюка.

Молода мати з дитиною

Через використання в давні часи сокири для пострижин гуцули називали цей обряд рубанням, обрубуванням або обтинанням. На відміну від мешканців інших місцевостей, вони проводили пострижини двічі — коли дитині виповнювався місяць (це означало, що вона стала повноправним членом родини) і коли вона ставала

Мешканці Слобожанщини на річницю малюка зазвичай ворожили на долю дитини. Для цього саджали малечу на кожух (знову ж таки, вірячи у прикмети, — вовною догори) і клали перед нею такі речі: книжку, гроші, чарку, ложку, зерно. Якщо дитина обирала книжку, значить, буде вчитися, розумною буде, гроші — багатою, чарку — п'яницею виросте, ложку — їсти буде добре, зерно — хазяйновитим буде, гарним господарем у полі.

повнолітньою (на ознаку закінчення дитинства і переходу до нового соціального стану). Пострижини, за народними уявленнями, мали сприяти росту та розвитку дитини й підлітка.

На Закарпатті вирізняли й окремий, дівочий, вид пострижин (в інших місцевостях на річницю стригли і дівчаток, і хлопчиків). Називалося воно заплітання і проводилося, коли доньці виповнювалося п'ять років. Батьки запрошували хрещену мати, яка в урочистій атмосфері заплітала дівчинці перші коси — обов'язково хрест-навхрест, на щастя, щоб її Господь беріг. Рідні батьки дарували хрещеній хліб та хустку. Зазвичай дівчинка була дуже близькою зі своєю хрещеною, бувало й так, що довіряла їй більше своїх таємниць, ніж матері.

Але зазвичай сім'ї намагалися бути дружними та міцними, українці завжди прагнули ростити дітей в теплі та любові. Однак, за народною традицією, батько з матір'ю мали бути суворими, виховувати в дітях повагу до праці. «Дитину серцем люби та в руках держи», — радить українське прислів'я. І дійсно, не було більшого лиха для батьків, як усвідомити в якийсь час, що вони не змогли виховати своє дитя, що воно виросло ледащим і не здатним ні до якої роботи. Причому закладати звичку до постійної праці (а в селі інакше і бути не могло) необхідно було змалку, адже недаремно кажуть: «Як дуба не нахилиш, так великого сина на добро не навчиш», «Чого Івась не навчився, того й Іван не буде вміти».

Протягом першого року життя дитина перебувала під доглядом та опікою матері. Вона голубила її, співала колискові, сповивала й гралася з нею, тримала за ручки, вчила робити перші кроки... Але необхідність працювати, допомагати чоловікові не давала жінці можливості довго насолоджуватися немовлям. Щойно воно підростало, починало саме їсти та ставало на ніжки, мати повертала-

Якщо ласкаві колискові дитина чула в основному від матері, то чарівні казки їй розповідали вже бабуся або дідусь — мати на це не мала достатньо часу. Саме старі швидше могли добре порозумітися з дітьми, прищеплюючи їм за допомогою мудрої казки найкращі риси: любов до ближнього, доброту, працелюбність тощо.

Батьки неодмінно намагалися прищеплювати дітям релігійність. Образи висіли в кожній хаті, церковні свята справляли в кожній родині, до місцевого храму ходили щонеділі.

ся до всіх своїх обов'язків. Малюк переходив до старших дітей або взагалі залишався сам. Легше було в тих сім'ях, де поряд були бабуся або дідусь, які вважали за щастя побавитися з онуками.

Дитину в родині виховували (незалежно, хлопчика чи дівчинку) в пошані до старших. В Україні здавна було заведено, що навіть дорослі діти називали батька й матір на «ви», не кажучи вже про інших родичів. Часто батьки вчили синів і дочок «віддавати чолом» (тобто цілувати руку) родичам і знайомим.

Приблизно років із п'яти дитину починали залучати до хатніх робіт. Слово старших було законом, і хоч би як малечі хотілося пустувати та бігати в гаю, вона мала робити це вже обтяженою, наприклад, гусьми. Пасти гусей вважалося неважким заняттям для малих дітей. Могли вони пасти також кіз та іншу невелику худобу. Малі діти не знали розподілу робіт, і хлопчики, і дівчата виконували одне й те ж: допомагали матері поратися коло худоби, на городі, у хаті. Років із семи починався поступовий розподіл праці.

Обід. Листівка початку XX ст.

Хлопчики придивлялися до батьківського інструменту, щось підносили, ходили за кіньми, дівчатка допомагали матері коло печі, мили посуд, мели хату.

Приблизно з десяти років діти під наглядом батьків виконували вже чітко розподілену роботу. Так, хлопці вчилися орати, вибирали каміння з ріллі, вчилися вправлятися з ціпом, а згодом — і косити. Дівчатка ж опановували науку вишивання (усі хотіли якнайшвидше розпочати приготування посагу), вчилися також прясти, ткати, шити. Глядиш — і вже не скажеш, який рушник вишила мати, а який дочка. Поглянеш на поле — і не зразу вгадаєш, де косив батько, а де син. Так було у взірцевих сім'ях, якими пишалося все село, у сім'ях, де змогли прилучити дітей до священної праці, навчити їх цінувати роботу інших і самим не бути ледарями.

Коли дитина підростала, її намагалися віддати до школи. Особливо прагнули дати освіту хлопчикам. Усі батьки пишалися дітьми, які вивчилися грамоті (а це вже було велике досягнення) або якогось ремесла. Однак тим, хто опановував науку, особливо не потурали. Треба, щоб дитина вміла не тільки книжки читати, — вважали в народі. Ніхто ж не хотів, щоб на адресу його сина звучало прислів'я: «Учений, а кобили не запряже».

Коли в родині виростав син, часто на батька й матір чекав і неприємний важкий обряд, омитий слізьми. На нього вони чекали з болем у душі і таємно мріяли, що їм ніколи не доведеться його проводити. Це — проводи рекрута до армії. Рекрутчина була поширеним явищем на українській землі, і мати, проводжаючи сина на чужину, не знала, чи побачить його ще раз. Адже служили дуже довго.

В українських селах склалася система проводів хлопця (або чоловіка, адже забирали і одружених людей) в рекрути. У день проводів, що передував від'їзду, родина, яка проводжала до армії сина або батька, влаштовувала прощальний обід. Готувала його відповідно мати або дружина новобранця. Звати людей на нього ходив сам новобранець. Обід мав бути дуже гарним, можна сказати, вишуканим. Це був сумний обід, але всі намагалися стримуватися, підбадьорювати хлопця.

На кінець обіду припадало обдарування новобранця, присутні дарували йому корисні речі і благословляли. Особливо важливим було благословення матері, дружини (дівчини) та хрещеної. Од них він брав щось на згадку. Зазвичай від матері хлопець отримував рушник, від нареченої (або дружини) — хустку, від хрещеної — хрестик.

У народі склалося чимало прикмет з приводу того, що в родині хтось помре. Так, люди боялися, коли сова або пугач кричали на хаті, коли великий чорний птах бився у вікно. Дуже поганим знаком вважалося, якщо присниться, що випав зуб — значить, у сім'ї людей поменшає, хтось із близьких неодмінно помре.

Траплялося інколи й так, що рекрут додому не повертався, а гинув на чужині. І взагалі від смерті ще ніхто не втікав, тож цей сумний обряд не минав жодної родини. Цілком природно, що в Україні склалася ціла поховальна обрядовість, зі своїми правилами та звичаями.

Незважаючи на сприйняття смерті як чорного горя, українці розуміли її неминучість, казали: «Якби не вмирали, то б небо підпирали». Люди похилого віку, щиро віруючі, надзвичайно спокійно ставилися до необхідності смерті, адже головним вважали душу. Вони намагалися дотримуватися Божих законів, часто сповідатися, причащатися. Коли людина відчувала, що підходить кінець її земного життя, вона просила покликати до себе священика, щоб той встиг відпустити їй гріхи.

Про людину, близьку до смерті, казали, що «вона стає на Божу дорогу», тобто готується пройти шлях із цього світу на той, до вічного життя. Родичі цієї людини морально готувалися назавжди попрощатися з нею. Та навіть усвідомлюючи неминучість цього, важко було сприйняти погану звістку. Коли хтось помирав, сповіщали про це не тільки всіх родичів, а й всіх односельців. Гуртом, можливо, легше переживати таке горе — хто допоможе з обідом, хто морально підтримає, хто з покійником посидить.

Тож завдання поховальної обрядовості полягає не тільки в тому, щоб вшанувати небіжчика, прилучити його до так званого культу предків, а й у тому, щоб допомогти родині пережити горе від втрати близького. Так, втрата годувальника вважалася горем всього села, всієї громади. Разом будь-яке горе переживати легше, вірили в народі, і це підтверджувалося, зокрема, під час поховальних обрядів.

За народними уявленнями, людина, окрім тіла та душі, мала таку специфічну субстанцію, як дух. Смерть означала, що тіло загинуло, його покинули і душа, і дух — перша назавжди, а другий міг повертатися, і цьому треба було зарадити. Адже тіло з духом і без душі — то вже не людина, а потворна істота. Тож поховальні обряди мали за мету не тільки допомогти душі вдало перейти із земного світу у світ предків, а й уберегти живих від впливу духу мерця, не дозволити духу повернутися.

Щоб сповістити всіх односельців про горе, українці вдавалися до різноманітних траурних знаків, своїх

Перш ніж розпочати обмивання й одягання небіжчика, українці прагнули «омити душу». Перед покійним ставили жбан, наповнений водою. За народними переконаннями, в ньому мала купатися душа перед тим, як відправитися на той світ. Жбан стояв в оселі сорок днів.

у кожній місцевості. Так, на Гуцульщині на вікна хати, де знаходився небіжчик, вішали білі хустки чи просто білу тканину, перед хатою розводили багаття, а комусь із родичів доручали грати на трембіті. Сумна гучна мелодія розносилася довкола гір, і про місцеве горе чули пастухи, міфічні перелесники та мавки... На Лемківщині як траурний знак у вікні ставили свічку. Лемки і досі дотримуються цього звичаю.

Коли помирала людина, кликали старших людей обмити її та одягти. Як і в багатьох інших випадках, відмовити в цьому вважалося великим гріхом.

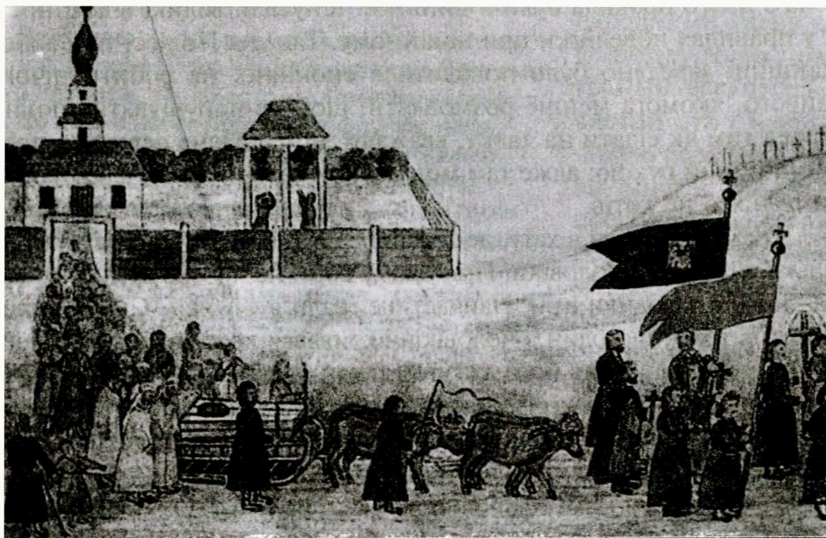
Згідно з православною традицією, тіло покійного, після того як обмили, треба накрити білим саваном. Існували і досі залишаються вагомими народні звичаї — наряджати небіжчиків у новий одяг. Причому одяг цей досить жорстко регламентувався. Так, наприклад, літніх людей вдягали в одежу переважно темних кольорів. Виняток — бойки, які одягали всіх у біле, і гуцули, які завивали небіжчиків у біле полотно.

Зазвичай старі люди, готуючись до смерті (інколи задовго до неї), самі готували собі одяг на похорон — підбирали темні тони і навіть крій, який подобався. Маючи таке «добро», вони могли спокійно доживати свого віку, не переймаючись тим, що дітям доведеться десь шукати на них новий одяг. На Бойківщині багато жінок намагалися зберегти на смерть своє весільне вбрання.

Молодих жінок на більшості території України було заведено ховати у спідниці синього, зеленого та жовтого кольорів (кольори жалоби). Жінок ховали без прикрас, пов'язували хусткою або вдягали наміткою. Чоловіків зазвичай ховали без головних уборів, проте капелюх чи шапку неодмінно клали у труну. На Поліссі ж вдягали на померлого шапку, одягали небіжчика в білі штани й замотували йому ноги білою тканиною.

За одягом небіжчика можна було дізнатися, був він одружений чи ні. Так, неодружену дівчину ховали одягнену, як наречену, у вінку зі стрічками або фаті, на палець надягали перстень, зроблений із воску, до руки прив'язували весільного рушника, волосся розплітали. Голову дівчині прибирали квіта-

У багатьох західних регіонах України небіжчику ноги взували в чорні або жовті чоботи, бо існувало повір'я, що невзутий на тому світі «ноги попече».

Селянський похорон. Ілюстрація з альбому Де ла Фліза

ми. Неодруженого хлопця теж одягали у весільне вбрання, прибирали одяг квітами, рушниками, хустками.

Гуцули, вірячи в безсмертя душі, клали померлому на груди купку мідних грошей, щоб його душу пустили до раю. Часто кидали за пазуху й калачик, щоб не зголоднів у дорозі.

Померлу дитину одягали в сорочку, яка обов'язково мала бути підперезаною. Адже серед старих людей побутувала думка, що «на тому світі дадуть дитинці яблучко, воно захоче за пазуху сховати, а яблуко випаде і так знову і знову буде маля з ним мучитись».

Народний звичай говорив про те, що небіжчик мав одну ніч провести в хаті. З цією ніччю в різних місцевостях України пов'язане чимало ритуалів та повір'їв. Навколо померлого ставили свічки, у головах — хліб та миску зі свяченою водою, деінде клали свячені запашні трави.

Звичай сидіти над небіжчиком колоритно й яскраво описав Микола Гоголь у знаменитій повісті «Вій». Там розказано про магічні дії та ритуали, до яких вдавалися на Полтавщині, аби вберегтися від дій померлої, якщо її вважали відьмою. Так, треба було окреслити магічне коло, читати Псалтир та не звертати уваги на все, що відбувається довкола.

Зазвичай сидіти над небіжчиком («стерегти душу», яку часто уявляли у вигляді мухи, котра прилітала напитися води із склянки біля небіжчика) запрошували літніх жінок,

хоча з цього правила були й винятки. Існували великі відмінності й у правилах поведінки при покійному. Так, на Поліссі та Слобожанщині заведено було поводитися спокійно, не робити нічого зайвого, якомога менше розмовляти, щоб не порушувати спокій. Перед тим як сідати на лавку, вважали за необхідне легенько провести по ній рукою: адже там могла знаходитися душа, а зашкодити їй ніхто не хотів.

А ось на Поділлі в хату, де лежав небіжчик, на ніч приходили не тільки жінки, а й чоловіки. При цьому вони не просто сумно сиділи над ним, а заводили ігри. Найчастіше грали в «лубка». Суть гри полягала в тому, що один з чоловіків вкривався кожухом, щоб нічого не бачити. Інший бив його джгутом, і той мав угадати, хто ж це був. Вгадає — кожухом накривається той, хто бив, не вгадає — його вдарить хтось інший. Особливість цієї гри полягає в тому, що в неї грають лише на похоронах або приготуваннях до них.

На Закарпатті та Прикарпатті найчастіше в таких випадках грали в «грушку». Взагалі «грушка» є дитячою грою, однак на похоронах в неї бавляться й дорослі. Вони стають у коло (посередині цього кола знаходиться обрана «грушка»), беруться за руки й співають:

Як послала мати грушки садити.
Моя грушка отака, отака,
Бийте, дівки, гопака, гопака.
Як послала мати
Грушки поливати.
Моя грушка отака, отака,
Бийте, дівки, гопака, гопака.
Як послала мати
Грушки доглядати.
Моя грушка отака, отака,
Бийте, дівки, гопака, гопака.
Як послала мати грушки трусити.
Моя грушка отака, отака,
Бийте, дівки, гопака, гопака.

Під час співу «грушку» починають трясти, потім піднімають угору. Коли не встоїть («грушку стрясли»), обирають іншу «грушку».

У прадавніх мешканців Карпат були поширені не тільки подібні ігри при небіжчику, а й ігри... з небіжчиком. Так, присутні хлопці і чоловіки тягали його за ноги і звали боротися та бавитися з ними; хтось хапав померлого за волосся, а потім всі допитувалися у нього, чи зможе вгадати, хто це був.

Усі ці різні, навіть протилежні звичаї об'єднувалися одним непорушним правилом: протягом ночі біля небіжчика обов'язково мусив хтось бути, його не можна було залишати одного. За

Дуже давно наші пращури, давні слов'яни, клали померлого в човен, що ставили в яму з дереном або просто на дерев'яний поміст. До човна небіжчику клали фрукти, напої, півня, собаку — усе те, що, як вважалося, знадобиться йому в загробному житті. А потім човен підпалювали. Це було дуже почесно. Адже вогонь здавна вшановували, він вважався священною силою, що очищує. У випадкуі з покійними вогонь мав відчинити перед ними двері небесного царства. Човен обирали саме тому, що вірили: у такий спосіб небіжчик швидко подолає (перепливе) повітряний простір і досягне країни сонця.

народними повір'ями, у протилежному разі в тіло міг вселитися нечистий дух і небіжчик нібито перетворювався на упиря. Цьому міг посприяти, за старими повір'ями, і улюблений кіт, перестрибнувши через покійного. З цієї причини кота виносили з хати.

Зранку хтось із родичів ішов до сусідів з проханням допомоги робити домовину й рити могилу. При цьому казали: «Прийдіть, будьте ласкаві, до нас та допоможіть побудувати моєму батькові (матері, братові тощо) нову хату, не схотів у старій жить...» Відмовляти в такій справі було не можна. Гуртом домовину робили досить швидко.

Знаючи, що в селі хтось помер, люди ненадовго змінювали свій стиль життя, уповільнювали його, навіть якщо небіжчик не був їхнім родичем. Так, намагалися не виконувати ніяких шумних робіт. Також люди в цей час не садили капусту, не підкладали яйця під квочку — все одно, казали, усе родити не буде, «замре». Якщо у дворі померлого були бджоли, родичі мали якнайшвидше винести вулики в інше місце, аби врятувати це добро.

Тим часом, доки небіжчик був у хаті, з ним мали попрощатися всі односельці (двері в такий день завжди мали бути відчиненими). Заходячи до кімнати, люди, ніби не помічаючи тих, хто там знаходився, підходили до померлого, клали йому на груди гроші, молилися. І тільки після цього відвідувачі віталися з присутніми. Причому поширене повсякденне привітання «добридень» не годилося (дійсно, який же він добрий?), треба було казати «Будьте здорові».

Коли в хаті лежав покійник, під час прощання з ним (а потім і на цвинтарі) заведено було голосити (на Слобожанщині), «йойкати» (у бойків).

За неодруженою дівчиною голосила невтішна мати:

Моє дитятко, моє милеє!
Я ж думала, що дождуся весілля твого,
Аж-но я ховаю тебе!
Ти ж була моя слуга,
Ти ж була моя вірная!

Кого ж я пошлю,
Де я найду тебе,
Моя дитино, моя рідная!

За парубком зазвичай вголос причитали сестри:

Братику, моє сонечко!
Братику, мій місяцю ясний!
Чом ти мене не обігріваєш,
Чом ти до мене не розмовляєш?..

...Ми ж до твого слідочку
Припадать будемо
І споминати тебе будемо.
Ми всі зійдемося до купочки,
А тебе й немає.
Ой, куди ж ти, братику, виїхав,
В який край...

А над жонатим чоловіком побивалася вірна дружина:

Чоловіче мій, хазяїну милий!
Чоловіче мій, хазяїну милий!
Кому ж ти своє хазяйство вручив?
Кому ж ти своїх діточок покинув?
Хто ж їх до ума доводитиме?
Нащо ти мене сиротою покинув?

Голосіння ці повторювалися багато разів, переходячи зрештою в ридання, за якими слів було не розібрати.

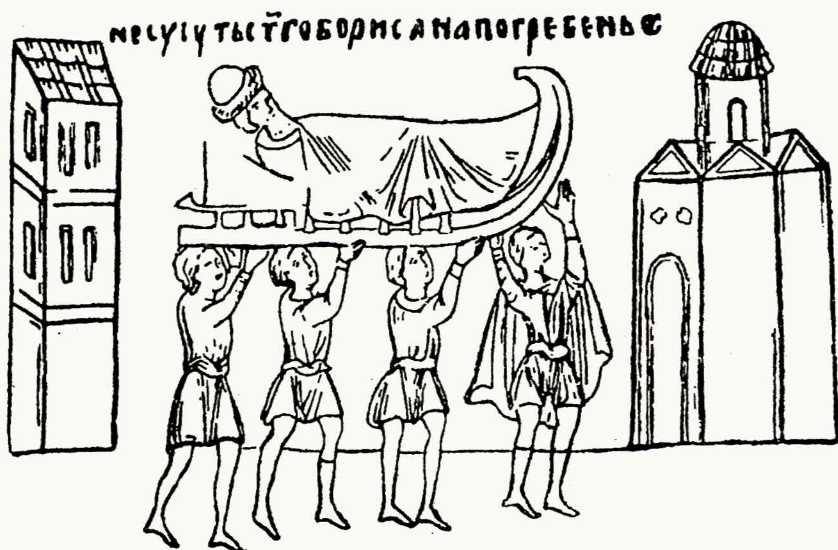
У гуцулів сильно тужити за померлим (принаймні на людях) було не заведено. Вважалося, що людина не померла, а просто перейшла до іншого світу. Треба було радіти за його душу, допомогти їй дістатися того світу. У деяких селах гуцули влаштовували танець над померлими, не журливий, а завзятий, веселий. А в інших, коли люди приходили до хати померлого зі свічками і влаштовували там моління, молодь неподалік влаштовувала ігри, щоб розігнати тугу в домі.

На Закарпатті обряд прощання з небіжчиком так і звався — «проща». Домовину виносили на подвір'я, усі присутні ставали на коліна, прихиляючи голову перед покійним. Навіки прощаючись із небіжчиком, у нього ніби просили пробачення. Священик мав тричі виголосити прощення від імені небіжчика. Після кожної «прощі» сім'я померлого роздавала присутнім поману — пам'ятки про небіжчика: кому сорочку, кому пояс, кому що. Відмовитися від речі було не можна, та й це не спадало нікому на думку. У давні часи після прощі обов'язково відбувалася жертва: нею було біле теля або лоша, а після поховання робили поману в церкві.

Піднесення порога в людській свідомості, його присутність у багатьох обрядах пов'язана з тим часом, коли під ним ховали небіжчиків. У зв'язку з цим наші пращури вірили, що під порогом живуть «духи», домові. Відгомін цього повір'я зберігся в сучасному вислові: «Не можна вітатися через поріг, бо буде сварка».

Попрощавшись із небіжчиком, чекали на священика, який мав одспівати померлого. У руки (чи на груди) померлому клали хрест або ікону та свічку. Після одспівування всі свічки в хаті гасили. Вважалося, що небіжчику вже нічого робити в рідній домівці і він має вирушати в далеку путь, аби гідно пройти Божою дорогою.

У деяких регіонах України вважалося необхідним тричі доторкнутися до порога домовиною, коли її виносили з хати. Це було своєрідним символом навічного прощання з домашнім вогнищем. Люди боялися духів, тому, щоб небіжчик вже ніколи не повертався до хати, виносили його ногами вперед, швидко зачиняли двері, бризкали свяченою водою місце, де він лежав, а потім замітали хату (коли покійник в хаті, вимітати сміття народний звичай забороняв). До того ж на тому місці, де стояла труна, часто розбивали новий горщик, а шлях, яким виносили домовину, посипали ячменем та житом, аби в домі довго ніхто не вмирав.

Винос св. Бориса на погребіння. Малюнок із «Сказання про святих Бориса та Гліба»

Із сивої давнини і аж до XIX століття в багатьох районах України зберігався звичай везти небіжчика в останню путь на санях, запряжених волами, незалежно від того, сніжна зима була надворі чи спекотне літо.

Отже, похоронна процесія вирушала на кладовище. Попереду несли хрест (а в давніші часи — миску з ритуальною їжею), за ним — домовину. На Гуцульщині процесію супроводжували трембіти, але грали вони не безперестанку: процесія кілька разів зупинялася, і трембіта подавала журливий голос. Труну несли родичі, яким перев'язували руку білою хустиною.

Перед тим як опускати труну в землю, небіжчика ще раз оплакували. У гуцулів знову грали в трембіти. У могилу кидали три грудки землі та гроші. Коли земля вкривала домовину, то всі разом з'їдали ритуальну їжу, що означало згуртування всіх живих. Небіжчиків ховали обличчям на захід, адже вірили, що потойбічний світ, куди пішли померлі, знаходиться у бік заходу сонця.

У більш пізній, християнській версії, все відбувалося трохи інакше. Перед покладенням тіла в домовину його окроплювали свяченою водою, кадили фіміам. На чоло небіжчика клали віночок (паперова стрічка із зображенням Христа, Богородиці) — це знак, що віруючий одержить від Бога «вінець небесний». Похорон супроводжувався дзвонами. Коли труну опускали в могилу, диякон читав молитви, а потім всі йшли додому поминати (на цвинтарі не їли).

У похоронній процесії неодружених помітні були елементи весільних обрядів: влаштовували весільний поїзд, обирали бояр та дружок. Це виглядало дуже зворушливо: померлих називали князем або княгинею, обирали серед присутніх односельців їм пару, і ці люди протягом похорон виконували обов'язки наречених, а після — вдівців. На могилі дівчини закопували весільне гільце. Рушник, який вона вишила собі на весілля, пов'язували на великий хрест (той самий, що несли попереду процесії).

Наші пращури свято вірили, що небіжчику не дасть вийти з могили тільки обряд, який вони називали «печатати могилу». Хоча в ньому брав участь священик, обряд цей був лише наполовину церковним — адже саме побоювання, що небіжчик може встати з могили, суперечить канонічним християнським уявленням. Для «печатання могили» батюшка під церковні співи позначав лопатою хрест над могилою, після цього навхрест кидав на домовину трохи землі.

Свої відмінності мало й поховання нехрещених дітей та самогубців. І тих, і тих ховали поза кладовищем (але неподалік) та на перехресних шляхах. Одних не могли поховати на цвинтарі, бо нехрещені не мали пра-

Якщо померла була єдиною дочкою в сім'ї, мати звала до себе її подруг, відчиняла доччину скриню і роздавала все, що приготувала її донька собі на весілля, яке так і не відбулося: одяг, вишиті рушники, прикраси та ін.

ва бути похованими на християнському кладовищі, других заборонялося ховати там через те, що вони скоїли страшний гріх.

Нехрещених дітей у народі називали «потерчатами» (те, яке загубилося). Наші пращури вірили, що згодом (через сім років) потерчата стають мавками. Ще існувало повір'я, що душі потерчат літають навколо того місця, де поховані, і просять у людей, які проходять повз їхні могили (а на перехресті зазвичай з'являється немало мандрівників), хрещення. Якщо хтось почув їхні тоненькі голоски, то мав кинути будь-що на землю (наприклад, монету) і, кидаючи, промовити якесь ім'я. Після цього нехитрого обряду потерча вважалося охрещеним. Хоча в деяких місцевостях казали, що душа його все одно загублена і «хрестити» його немає сенсу.

Якщо з приводу нехрещених дітей думки були різні, то стосовно самогубців народ вважав, що їхні душі помирають навіки. Заборонялося (і вважалося гріхом) молитися за упокій такої душі, це могло прогнівити Бога.

Одразу після похорону в українських селах влаштовували поминальний обід. Його називали «комашня», «горячина» (на Бойківщині), «холодний обід», «жалібний стіл» (на Поліссі) або найчастіше — просто «обід». З нього починалися пов'язані з поховальними поминальні обряди. Вони теж мали на меті віддати пошану близьким. Наші пращури вважали, що добре вшанований родич із того світу намагатиметься допомогти своїм близьким, віддячити їм за турботу та пам'ять, сприятиме везінню, відганятиме біду.

На поминальному столі було досить багато різних страв, але обов'язковою ритуальною стравою, поширеною майже у всіх районах нашої країни, вважалося коливо. У гуцулів заведено було влаштовувати поминальний обід ще до похорону, коли померлий був у хаті. На стіл ставили пироги, сир, м'ясо, а поверх усього калачі. Запалювали свічки. Коли священик виголошував «вічну пам'ять», свічки гасили, а присутнім роздавали

Під час похорону на знак скорботи родичі одягалися в темне, дівчата розпускали розплетені коси, чоловіки навіть в лютий мороз не одягали шапки, жінкам не дозволялося носити прикрас. Вони ще довго не надівали їх після поховання дорогої людини.

Коливо є різновидом куті. Готували цю страву із пшениці (або ячмінного неподрібленого зерна): відваривши, її поливали медом або цукровим сиропом. У деяких районах, зокрема на Поліссі, замість каші використовували білий хліб, кришили його в миску й поливали сиропом. З колива починався будь-який поминальний обід, чи то після поховання, чи то на річниці смерті, — вважалося, взявши три ложки цієї страви, усі присутні нібито об'єднуються в цьому світі. Зерно або виготовлений з нього хліб як основа колива були символом майбутніх поколінь, а отже, утверджували невмирущість українського роду.

калачі. Але більш поширеним все ж таки був варіант обіду після похорон.

Проігнорувати обід — вважалося образити хазяїна і висловити свою неповагу до померлого. Часто на такому обіді згадували покійного (тільки добре про нього), обов'язково пили чарочку (а то й не одну). Якщо люди не вміщалися в хаті, накривали також на подвір'ї. Тоді один із членів родини ходив із горілкою й частував старців і всіх, хто зібрався. Коли підносили чарочку, людина казала: «Царство ж йому небесне, легко ж йому лежать, пером землю держать. Хай там собі царствує, а нам посилай, Боже, вік та здоров'я». У цьому побажанні — чітке розмежування живих і мертвих, яке означає народну тугу за померлими і водночас усвідомлення того, що піклуватися потрібно про живих.

Відразу після трапези наші пращури ставили на вікно пляшку горілки та кусень хліба — для покійного, який міг повертатися до своєї хати упродовж дев'яти днів.

По закінченні обіду треба було сказати «царство небесне», перехреститися і йти додому. «Спасибі» та інші слова подяки за обід (що їх ввічливі українці вживали завжди) господині казати не належало. Наступного ранку після похорону родичі небіжчика йшли на цвинтар, як казали, «будити покійного» — приносили йому на могилу сніданок і залишали їжу там. Ритуальну страву обов'язково клали на могилу ще через три місяці і півроку.

Окрім поминок безпосередньо в день похорону, наші пращури традиційно влаштовували поминки на третій день, на дев'ятий та на сороковий. На третій день небіжчика поминали зазвичай у родинному колі (тільки символічні гостинці розносили по сусідах). На дев'ятий день знову влаштовували невеликий поминальний

На Бойківщині після похорон громада проводила разом усю ніч. Адже там вважалося, що в цю ніч не можна спати — бойки влаштовували веселі ігри, щоб розвіятися і наповнити життя оптимізмом.

У Поминальний понеділок

обід, а також несли до церкви десятину — сир, масло, горох. На сороковини скликали вже багато народу.

Чому поминали саме на ці дати? У народі побутувала думка, що на третій день після смерті тіло покидає душа, на дев'ятий — дух, на сороковий день тіло перестає існувати. У церковній інтерпретації третини влаштовуються на честь Бога у трьох особах, дев'ятини — на честь янголів (це означає прилучення небіжчика до дев'яти чинів янголів), а сороковини — це важливий день, коли душа має предстати перед Божим престолом. Вважалося, що земні родичі допоможуть їй, якщо приноситимуть до церкви протягом шести тижнів калачі «за душу померлого».

На сороковини наші пращури часто випікали з тіста так звану «драбинку», яка символізувала сходження покійного на небо.

Великий поминальний обід завжди влаштовували і на річницю смерті (роковини). Причому дехто вважав це... днем народження, адже в цей день душа небіжчика народилася до вічного життя. Протягом цього року члени родини носили жалобу за померлим. Крім того, ця хата протягом року була «закрита» для колядувальників, щедрувальників, усіляких веселощів і навіть звичайних пісень.

Існували й інші дні, в які поминали родичів. Це був понеділок за тиждень після Великодня, у деяких регіонах на Зелені свята. На Полтавщині існували ще й так звані Дмитрові суботи — час поминальних обідів — з першого до п'ятого жовтня. Кожна родина, де помер хтось із близьких, мала в якусь із субот протягом зазначеного часу влаштувати поминальний обід. Обов'язковою на такому обіді була перша страва — переважно традиційний український борщ, після якого подавали другу страву — вареники або щось інше.

У Поминальний понеділок усі йшли на цвинтар. Інколи цей день називали «гробками» через те, що поминки влаштовувалися безпосередньо на могилах. Як колись язичники, християни справляли тут «тризну» (так це називалося ще за часів нехрещеної Київської Русі)— приносили страви і їли їх на місці. Перед тим як розпочати поминки, необхідно було, щоб священик відслужив невелику панахиду на могилі. У цей день попи ходили по кладовищам — від однієї могили до іншої. Родичі розстеляли біле полотно на могилі, ставили хліб, клали крашанки.

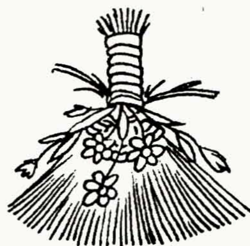
У цей день до обряду поминок долучалися і зовсім далекі від родині люди — убогі. Вони приходили на цвинтар за своєю «законною» поживою, їх обов'язково частували, наливали горілку. На могилах, як і на похоронах, часто голосили, особливо жінки. Деякі з них залишалися біля могил на ніч — одні тому, що були знесилені й не могли йти додому, інші — через повір'я, що, заснувши на могилі, можна побачити покійного й уві сні з ним порозмовляти. Вони щиро вірили в таку можливість, адже бажали хоч уві сні побачити та почути рідну людину, частину своєї сім'ї, яка назавжди залишалася в їхніх серцях. Інакше і бути не могло — найдорожчих у світі людей не забувають.

Таким чином, сімейна обрядовість підтримувала лад у родині, освячувала перехідні моменти в житті людини, найважливіші його етапи. Крім того, вона встановлює духовний зв'язок між поколіннями. Вважається, що багато в чому саме завдяки міцній українській сім'ї наш народ і зберіг себе, свою культуру та самобутність, зберіг віру й залишився добрим і душевним. «Нещаслива година, як лиха родина», — стверджує перевірене часом прислів'я. Нещасливий і слабкий і той народ, де немає ладу в родинах, де не горить ясним полум'ям, даруючи тепло та впевненість, сімейне вогнище.

V

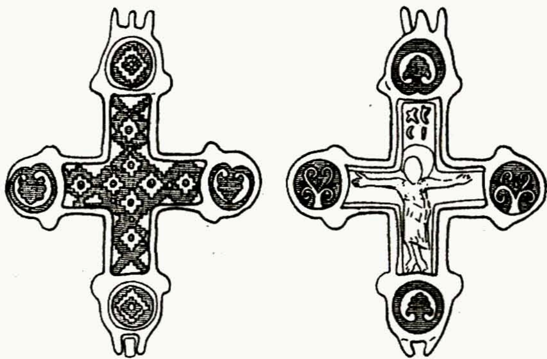
УКРАЇНСЬКІ ОБЕРЕГИ: ТРАДИЦІЇ І СУЧАСНІСТЬ

Без верби на покуті та хрещеної ікони, без пучечка зілля, старої підкови та вишитого рушника наші пращури не уявляли свого життя. Ці речі супроводжували їх від першого крику до останнього подиху, уособлювали добро й силу, захищали від всіляких негараздів. Вони були не лише корисними, їх наділяли магічними властивостями і свято вірили в їхню надприродну таємничу силу. Ніхто й ніколи не насмілювався сумніватися в їхніх можливостях. Вони виконували почесну місію, мали захищати свого володаря, іншими словами, оберігати його. Такі магічні речі — заступники від нещасть — існували й існують у культурній традиції кожного народу. Називаються вони оберегами. Хоча нині ці речі не відіграють уже такої ролі, як у давні часи, наука оберега не втратила свого значення. І донині ми користуємося бабусиними рецептами від наврочення чи хвороби, хоча інколи й не віримо в їхню дієвість. А вони, на диво, виявляються такими сильними...

Здавна нашим пращурам оберегами слугували трави та дерева, птахи та звірі, пізніше — спеціально виготовлені «магічні» предмети. Обереги були хатніми та такими, що брали в дорогу, їх розміщували на подвір'ї, у хліву та полі, вони могли бути жіночими, чоловічими, дитячими тощо. Існували обереги від чорних сил та хвороб, обереги шлюбу та ща-

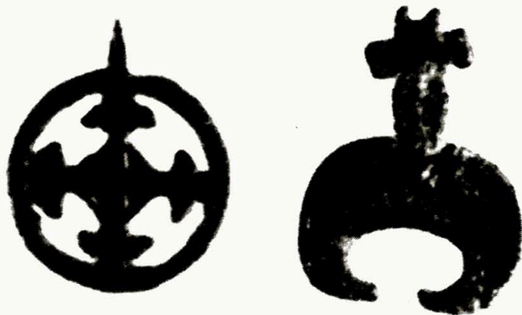

Язичницькі символи (земля, насіння) на християнських хрестах. Мідь. Київ, XIII ст.

Хрещення Русі помітно вплинуло на українські обереги. Звичайно, не вірно було б думати, що після прийняття християнства наші пращури забули про свої перевірені часом «магічні» речі. Поступово деякі символи було переосмислено, дещо сплелося в єдине ціле, а щось так і залишилося поза межами православ'я, лише в народній вірі. Нині можна сказати, що християнська і язичницька традиції не конфліктують, а співіснують. Деякі символи, котрі традиційно вважають християнськими (хрест, писанка тощо), насправді мають давніші корені. Це підтверджує думку про те, що голос нашого роду досі лунає в нашій свідомості, яку б релігію ми не приймали.

сливого життя, родинного захисту. Спільним у всіх цих речей було от що: вони трималися на сильній людській вірі, заряджалися нею, вони були в душах людей, котрі щиро вірили в їхню надприродну силу.

Нині з'явилося багато нових оберегів, зовсім не властивих культурі та традиціям українського народу. Дивно і прикро, але тепер знають чи не більше китайські та інші східні обереги. Але мудрі люди кажуть, що найкраще лікують місцеві ліки, тож найкраще захищати українця мають, напевне, саме українські обереги. Поринаючи в їхній світ, можна відкрити для себе багато нового. І хто знає, може, природа, перед якою ми дуже завинили, стане добрішою, обереги, перевірені нашими пращурами і нашою землею, діятимуть, і сила віри допоможе відновити дію багатьох оберегів. Тим, хто підходить з відкритою душею, щирим серцем, відчиняються будь-які двері, тож зазирнемо за них... Адже хто знає, може, звичайний кущ калини та барвінок насправді відженуть все лихе та нечисте. Варто лише прислухатися до природи і родової пам'яті — і з далеких часів долине впевнений голос наших пращурів, який розповість про багатство і надзвичайні, чарівні можливості нашої природи, про силу нашої рідної землі.

Амулети-обереги з Києва: язичницький хрест та місячниця

Люди, які жили на українській землі задовго до нас, були близькими до природи, набагато ближчими, ніж ми. Вони обожнювали її, але й побоювалися її грізних сил. Тож не дивно, що шукати захисту вони намагалися теж у цьому середови-

щі, наділяючи магічними властивостями прості гілочки, квіточки та корінці. Можливо, люди і не безпідставно шукали в них захисту, адже все це було перевірене багаторічним досвідом.

Саме природа, довколішній світ були найпершим джерелом оберегів для прадавніх українців. Вони довго придивлялися до рослин, вивчали їхній характер — яка квіточка сувора, яка травинка доброзичлива — шляхом спроб та помилок з'ясовували їхні властивості, і зрештою створили справжню рослинну магію.

Багата українська природа, квітуча і щедра, ніби сама підказувала своїм дітям магічні стебельця та чудодійні дерева — і люди вміли чути її напучування. Повага до світу флори, використання рослинних оберегів, на думку українців, мали принести здоров'я і статок, забезпечити родючість землі та тепло родинного вогнища.

Серед дерев особливо шанована в українців була верба, з прадавніх часів дерево-тотем у наших пращурів. Верба вважалася священним деревом, що має велику життєву силу і наділяє нею інших. У кожному селі схилялися до води її гілочки, і не було в Україні такого хутірця, в якому не росла би вербичка і не ходили б оповіді про її чарівні властивості. Збудувавши хату, хазяїн мав неподалік посадити вербу — на щастя.

Велику захисну силу мала освячена в церкві верба, хоча до прийняття християнства й неохрещеними гілочками користувалися з великим успіхом. Існувала традиція у Вербну неділю ставити її гарні «пухнасті» гілочки на покуть, де вони мали перебувати протягом цілого року. Це робили для того, щоб «хата не знала блискавки» — верба, вірили в народі, добре оберігала оселю від природних стихій. Проти блискавки інколи вішали пучечок верби на горищі, під стріхою. Побутувала думка, що верба може зупинити град — коли він починав загрозливо стукати по вікнах та розсипався по землі, її гілочки викидали на подвір'я, і град мав зупинитися. Через рік, коли приходила черга нових, свіжих гілочок, старі ні в якому разі не викидали — їх прибирали на горище, де вони зберігали хату від пожежі.

Верба була також оберегом, що допомагав вести господарство. Її бруньки розкидали по городу, щоб був гарний урожай. Вербовими гілочками вперше навесні виганяли худобу на пасовисько. Українці вірили, що це вбереже худобу від хвороб і вона добре ростиме і плодитиметься.

Рідна вербичка допомагала й у важкій боротьбі селян із відьмами та їхньою надмірною любов'ю до чужих корів. По всій Україні люди були переконані, що відьми «псують» корів і видоюють молоко. У день святого Юрія на Закарпатті та Прикарпатті дбай-

ливі господарі оздоблювали стайні своїх корів гілками свяченої верби, які мали відігнати відьму (інколи запалювали там страсні свічки, що самі по собі були оберегом і посилювали дію іншого оберега). Чому саме в цей день? Тому, що тоді худоба, як гадали, була найбільш вразлива до лихих чарів. А також через те, що святий Юрій був покровителем домашніх тварин і захист, поставлений в цей день, мав працювати досить довго. Селяни вважали, що рано-вранці на Юрія відьми виходили в поле, стелили по росі полотно, а потім накидали його коровам на роги, від чого ті ставали худими й недійними. Тож у цей день Зіроньки та Квітоньки (такі ласкаві імена часто давали коровам) потребували особливого захисту — вербового.

Якщо на Західній Україні вербою огороджували приміщення для худоби, то на Поліссі, приміром, було заведено огороджувати таким тином усе обійстя — для того, щоб круглий рік, усякого дня, верба оберігала господарів від лихого чаклунства.

Верба ставала в нагоді й народним цілителям, які жили в кожному селі. Від головного болю вони давали своїм «пацієнтам» відвар свяченої верби, яким треба було помити голову. Проти шлункових захворювань робили настойку горілки на листі верби, товчене листя прикладали до ран, до хворого місця при ревматизмі. Верба була також оберегом для жінок як символ запліднення: її бруньки давали їсти молодицям, в яких не було дітей, і це мало зняти псування (у народі вірили, що причиною безпліддя є саме це) і допомогти продовженню роду.

На Херсонщині існував і такий звичай: вербу клали у воду, де купали хвору дитину. А на Харківщині запалювали вербну гілочку (обов'язково свячену) і обкурювали нею хворих на лихоманку. Так, це був сильний оберіг, хвороба мала відступити. Узагалі вважали, що верба передає людині здоров'я і силу. Саме тому з неї часто робили колиски для немовлят — надії українського народу, — адже її деревина сприяла росту, зміцненню організму, додавала сили. До-

З верби робили чимало речей домашнього вжитку. Коли чоловік вирушав у дорогу, то обов'язково брав із собою вербову ложку — і оберігатиме, і при нагоді знадобиться. Що не кажи: річ приємна і корисна. Розповідають, немовби винахідливим запоріжцям така ложка допомагала перевіряти добровольців. Як тільки на Січі з'являвся новенький, його радо зустрічали і запрошували на обід. Їжу подавали без ложок (кожен мав свою). І якщо новоприбулий не витягав із торбинки вербової ложки, це викликало серйозні підозри (що ж то за українець такий?). Довіряти йому вже не могли. Добре, якщо не звинувачували в шпигунстві.

торкнутися до людини свяченою вербою означало (якщо перекласти уявлення наших пращурів сучасною науковою мовою) поєднати її з космічними силами Всесвіту. Отже, виходить, що верба була в уявленні українців своєрідним провідником, що забезпечував зв'язок із вищими силами.

Чому ж так любили це дерево в Україні? Усім відомо, як хочеться тепла після довгої зими, як серце тане разом із снігом і розквітає з першими квітками. Верба, що першою з дерев прокидається від тривалого зимового сну, посміхаючись пухнастими «котиками» з березневим ароматом, сповіщає радісну звістку — весна йде, скінчилися холоди. «Зацвіла верба — прийшла весна», — казали в народі. У людській свідомості весна асоціюється з пробудженням, появою нових сил, що і символізує це священне для українця дерево. Верба цвіла, коли подекуди ще лежав сніг, отже, була сильною — важлива риса для «кандидата в обереги». Її деревина славилася своїм дзвінким голосом і співучістю (з неї робили чудові кобзи), значить, вона була добра, лагідна, душевна — ще одна важлива якість оберегу. Тож кращого захисника, аніж верба, годі й шукати. Тим паче, що вона має реальну силу захистити від хвороб, оскільки очищує водоймища, біля яких росте.

Дивно, але факт: не знаючи хімічних процесів і хімічного складу води, наші пращури знали, однак (або відчували), що верба добре очищує воду (іншими словами, є гарним природним фільтром). Завдяки смолистим речовинам вода набуває особливого приємного духу і позбавляється шкідливих домішок. «Де сріб-

Красуня-калина — типовий фольклорний мотив

ліє вербиця, там здорова водиця», — вірно говорить народне прислів'я.

Почесний п'єдестал улюблених українських рослин-оберегів поділяла з вербою й красуня-калина. За своїм значенням вони завжди були рівні. Недаремно ж у народі кажуть: «Без верби та калини нема України». Калину, цей символ краси та кохання, як оберіг саджали в кожній садибі, калиною на весіллі прикрашали гільце молодої, коровай та оселю. Вона мала оберігати подружжя й дарувати їм щасливе життя.

Як і у випадку з вербою, людям, вочевидь, імпонувала стійкість цієї рослини: її впевнено-червоні кетяги горіли вогнем у великий мороз, а гілки з ягодами, підвішені в кімнаті, залишалися свіжими всю зиму. Стійкість калини подобалася українцям, нагадуючи їм про боротьбу рідного народу за вільне життя, а гіркота плодів — про важку долю великого козацького роду. Тож не дивно, що така близька за духом рослина увійшла до числа українських оберегів і посіла там чільне місце. А її лікувальні властивості, які і нині стають нам у нагоді, ще більше посилювали повагу до неї. Адже насправді калина може врятувати від застуди і допомогти, аби перші симптоми не переросли у важку хворобу.

Про велику шану до калинових кущів свідчить існування безлічі легенд, котрі пояснюють походження цієї рослини. Вони водночас і героїчні, і трагічні. Одні розповідають, що красиві кущі з червоними ягодами виросли на тому місці, де розірвалося намисто полоненої українки, яка тікала від ворогів. Інші говорять про те, що смілива дівчина (у деяких інтерпретаціях вона має ім'я Килина) сама завела бусурманів у непролазні хащі. Вони їй цього не пробачили — із крові самовідданої патріотки й виросли калинові кущі.

Магічними якостями наділяли українці й осику. Вона нібито була найкращою захисницею від відьом та упирів. Коли вмирала жінка, яка мала на селі «славу» відьми, її могилу протикали осиковим колом, щоб згинула назавжди і після поховання не виходила на

Осика — символ суперечливий. Дохристиянська традиція наділяє це дерево позитивними якостями, возвеличує його до звання оберега. А ось у християнстві осика є проклятим деревом. За переказами, вона була єдиним деревом, що не визнало Христа. Розіп'яли Ісуса на хресті, зробленому з осики. На осиці повісився Іуда, і, кажуть, через це вона постійно тремтить, навіть коли немає вітру. Крім того, її деревина з характерним червоним відтінком асоціюється в людській свідомості з кров'ю чорта.

страшні «прогулянки» селом, не наводила жах на старих та малих. З осиковою паличкою можна було пройти лісом уночі, і жодна нечисть не насмілювалася наблизитися до захищеного в такий простий спосіб сміливця.

На свято Івана Купала гілки осики привішували до дверей хлівів, щоб уберегти корів від лиходійства відьом. На Поліссі існував звичай обтикати поля гілками цього дерева, робити своєрідні «обереговi тини» — знову ж таки, щоб нечиста сила не змогла пройти на поле.

Бувало, що людина все-таки не могла вберегтися від лихих чар та слів. Вона відчувала, що над нею нависло чиєсь прокляття. Щоб зарадити цьому лиху, відвернути прокляття, треба було йти до... звичайнісінької липи. Вважалося, що це дерево могло приймати прокляття «на себе». Тому кора липи ніколи не буває гладенькою, як у інших дерев, — на ній завжди багато наростів. У зв'язку з такими магічними властивостями в деяких селах липу як оберіг саджали неподалік від хати, а то й на подвір'ї. На Поділлі липу сприймали в більш вузькому розумінні: вона вважалася суто чоловічим оберегом — відвертала прокляття, наслані на чоловіків дружинами.

Оберегами від наврочення (по-народному — від «поганого ока») українці споконвіку вважали трави. З дитинства наших пращурів оточували безмежні луки із запашними травами та квітами, які зачаровували п'янкими ароматами, вражали соковитою зеленню, спокушали яскравими голівками. Ця краса і свіжість містили стільки енергії, стільки можливостей... У сиву дав-

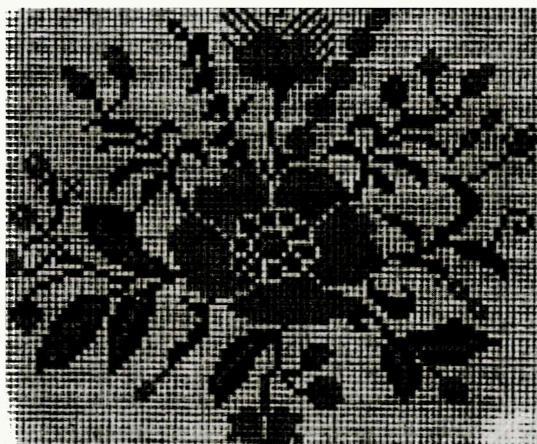
Українки збирають польові квіти

нину, коли ще й назви для всіх рослин не закріпилися, пучечок будь-якої трави вважався досить сильним оберегом і міг допомогти в скрутному становищі. Навесні молодь качалася на молодій травичці, і це мало захистити її від різної нечисті — не так важливо було, яка саме трава росла на галявині, головне — доторкнутися до першої весняної свіжості, до молодої травички, набратися її молодих життєдайних сил...

Пізніше кожній стеблинці в народі дали неповторне поетичне ім'я. Із покоління в покоління передавалися священні корисні знання про ту чи іншу травинку. Люди знали, що треба зірвати, аби полегшити біль — і фізичний, і душевний. Травами не тільки лікували — трави могли попередити і якесь нещастя. Саме попередити, у чому й полягає основне завдання оберега.

Трави надійно захищали від нечистої сили. Вона, за українськими повір'ями, дуже не любила мак і барвінок.

Мак, ця величава яскрава квітка, мав репутацію найкращого (після осики) оберега від відьом та упирів. Особливу силу, вважалося в народі, мав польовий мак, зерна з якого самі висипалися з голівок. На Поділлі його називали мак-видюк. Маковими зернятками селяни обсипали навколо хати, примовляючи: «Тоді в хату увійдеш, як цей мак збереш і порахуєш». Те ж саме робили і для того, щоб захистити дійну корову від відьми: худобу обсипали маком, освяченим на Маковея або на Спаса, при цьому обов'язково примовляли: «Коли цей мак порахуєш, тоді від моєї корови молоко одбереш». Звичайно, порахувати дрібні зернятка у нечисті шансів не було.

Зображення маку на вишиванці

На Волині за допомогою маку боролися також із засухою: щоб припинити її та викликати жаданого дощичка-спасителя, селяни вкидали у криницю макові зерна. Старі люди твердять, що це завжди допомагало. У деяких селах мак використовували і як оберіг для сну, як ефективне снодійне. Він забезпечував міцний спокійний сон,

Через нев'янучу зелень та велику живучість барвінок вважають усобленням вічного життя. Тверде глянсувате листя цієї вічнозеленої рослини добре переносить і літню спеку, і зимові холоди. Можливо, тому його і саджають на могилах — як символ нерозривного зв'язку з померлим, символ невмирущої пам'яті, невмирущого українського роду. Один із видів барвінків, що особливо часто зустрічається на кладовищах, українці так і назвали — могильник. Але від цієї назви він не став менш красивим та живучим.

якому не могла завадити жодна «чорна» істота.

Неабияку силу мав і барвінок. Він міг вберегти від влади диявола та різної дрібної нечисті. Крім того, ця рослина допомагала селянам викривати відьом. Вважалося: якщо почепити вінок барвінку над вхідними дверима, то, як увійде відьма, її неодмінно видно буде. Барвінок ніколи не викидали на смітник, тільки у воду. Дівчині, яка починала виходити на «вулицю», мати давала пучечок барвінку з родової могили. Він мав охороняти її дівочу честь, відвертати від необдуманих вчинків. Барвінок вплітався у весільний вінок — тоді шлюб вважався захищеним. Барвінкова сила мала оберігати й немовля, для цього новонародженого купали в барвінковій купелі. Тоді дитя неодмінно росло здоровим і красивим.

Оберегом немовляті слугували й волошки — сині квіточки з сильним ароматом і лікувальними властивостями. Люди казали, що вони ніжні, як мала дитинка, але мають сили великого доброго чаклуна. Волошками окурювали хворих, з їхньою допомогою знімали жар. Вони були корисними і у справах, що зовсім не стосувалися дітей. Так, на Волині волошки з успіхом використовували, щоб зняти похмільний синдром та боротися з хронічними запоями.

На Слобожанщині дівчат-немовлят купали в любистку, щоб доля до них була прихильна, щоб росли вродливими і не скаржилися на нестачу уваги з боку хлопців. На Поділлі святили в церкві тою і тирлич (або терлич) і клали ці дві рослини до колиски немовлятам, щоб до них чорти не приходили.

Тирлич дуже полюбляли молоді подолянки, вони вмивалися його відваром, щоб скоріше вийти заміж, він, вважалося, міг посприяти цьому. Але головним його завданням було — не пустити до дівчини чорта, який, уміючи змінювати вигляд, міг приходити до неї в образі гарного парубка. Традиційний вінок, у який були вплетены тирлич і тоя, надійно оберігав свою хазяйку від неприємностей. Але не дай Боже дівчині було піддатися на вмовляння «красеня» та скинути вінок...

Видатний етнограф Павло Чубинський записав у Грубешовському в'їзді цікаву народну казку-легенду про тою та тирлич. У ній ішлося про чорта, який закохався був у гарненьку дівчину-селяночку. В образі чоловіка він ходив до неї дуже довго і нарешті вирішив взяти її до себе. Мати, готуючи дочку до від'їзду, убрала її голову квітками тої та тирличу. «Парубок» не зміг і близько підійти до коханої і став просити, щоб вона зняла квіти. Дівчина не розуміла, чого від неї хочуть, почала скидати з себе всі речі, але віночок так і залишався у неї на голові. Коли проспівали перші півні, чорт у розпачі крикнув: «Коли б не терлич да не тоя, була б дівчина моя». І вмить щез. Назавжди. Так прості квіточки виявилися сильнішими за хитрощі підступної нечистої сили.

Вінок з тоєю та тирличем — красномовне свідчення того, що в оберегах рослини часто доповнюють одна одну, і це посилює їхні захисні можливості. Вірно підібрані рослини у вивірених поєднаннях є великою силою. У народі завжди полюбляли і поважали зілля (різноманітні, здебільшого запашні трав'янисті рослини, яким приписувалася надзвичайна чарівна сила).

Зілля з пахучих трав, спеціально виготовлене людьми, що в них зналися, теж використовували як оберіг від нечисті, навіювання, зурочення. Особливу силу мало зілля, освячене на Маковея, його використовували як оберіг проти відьом та чортів.

Зілля обов'язково клали в ліжко породіллі та колиску новонародженого протягом п'яти — шести тижнів після пологів. Це не дивно, адже немовля вважалося найбільш вразливим протягом перших тижнів життя, до хрещення. Коли молода матір виходила з дому, то обов'язково брала цей оберіг із собою: чи то клала зілля за пазуху, чи то затикала його за пояс.

Збирати і готувати зілля було, звичайно, важче, ніж зірвати пучечок трави, але й оддача від того була відповідно великою. Найкращим днем для збирання трав на зілля вважався день святого Симона Зілота (10 травня за старим стилем, 23-го за новим). У цей день, вірили наші пращури, рослини набували особливої сили, яку їм передавала щедра мати-земля. Крім того, магічні властивості трав у цей день підсилював і сам Зілот, наповнюючи рослини цілющими силами. У деяких районах побутувала думка, що зілля краще всього збирати без одежі, інакше воно втратить свої чарівні властивості. Це — за бажанням. А от обов'язкова умова для збору зілля була така: треба було встигнути зібрати його, доки сонце не зійшло, доки роса не опала. Шукаючи необхідні трави та корінці, примовляли:

Мати Божа ходила,
Зілля родила,

Відром поливала,—
Нам на поміч давала.

Були й інші магічні слова:

Святий Авраам на це зілля орав,
А Бог садив, а Спас родив,
Мати Божа поливала
І на поміч це зілля давала.

Підходящою порою для збору зілля був також день Івана Купала. До сходу сонця жінки різного віку та роду заняття бігли до лісу. Збираючи зілля, вони мали на меті різне. Досвідчені бабусі збирали його для того, щоб оберігати свою оселю і все село від несподівано підступних блискавок, щоб зберегти теплі стосунки в родині, щоб заспокоїти домовика. Матері — дітям на обереги. Знахарки-ворожки шукали траву, аби привернути чи відвернути хлопця (мали на те багато замовлень від сільських дівчат), вилікувати хворого. Відьми вибирали зілля, щоб відібрати молоко у корови, навести на когось «псування» тощо.

На Закарпатті оповідали, що в дні збору зілля за ним в ліс виходять і Мольфари-чарівники. Зілля їм потрібне, щоб привертати до себе чужих жінок, управляти природними стихіями.

Жінки копали і збирали ведмеже вушко та ромашку, трилисник та материнку, медунку і золототисячник (та багато інших дарів природи) — щоб поєднати їх так, як було треба.

Особливої популярності в Україні набуло так зване «татарське зілля» (аїр тростинний). Ця рослина має таку назву, бо вважається, що її завезли на нашу землю татари під час свого загарбницького походу. Вони знали, що аїр може очищати воду, і завжди брали його з собою в чужі краї. Бусурмани кидали зілля в річку або інше водоймище і тільки після цього пили звідти воду. Звичайно, рослини потім не виловлювали: вони швидко розповсюдилися на території всієї України і сусідніх землях.

Це зілля, хоча і стало називатися татарським, припало до вподоби українцям, хоч як там вони і не любили татар. Згодом воно стало оберегом. У певні дні його розкидали в хаті по підлозі, і воно мало очистити оселю і захистити її мешканців від хвороб. Специфічний аромат розходився по всій хаті і робив свою корисну справу. Це вже набагато пізніше медики довели, що корені аїру тростинного виділяють особливі речовини, що здатні вбивати мікроорганізми, тобто «татарське зілля» насправді очищує і може захистити людину від шкідливого впливу. Але нашим пращурам не потрібні були медичні експертизи, вони і так знали про дію цієї рослини, сама природа підказувала їм...

Слово «євшан» має тюркське походження. Перша зафіксована згадка про це зілля міститься в Іпатіївському літописі. Там записана легенда-оповідь про двох братів-половців. Доля їх розвела, і один залишився жити на чужині, де забув і рідного брата, і рідний край. Другий брат послав до нього гінця, наказавши розповідати про половецьку землю, співати половецькі пісні, а якщо нічого не допоможе, дати понюхати євшан-зілля. Тільки коли парубок відчув характерний запах євшану, згадав рідний край і знову загорівся любов'ю до нього. Заплакавши, він промовив: «Да лучче єсть на своїй землі кістьми лягти, аніж на чужій славному бути».

В усній народній творчості, та й в літературі чимало говориться і про чудодійне євшан-зілля. Воно оспівано в піснях та легендах і часто вживається як символ любові до батьківщини, символ близькості до рідної землі, до своїх коренів. Євшан-зілля, гадали українці, повертає пам'ять про рідну землю, оберігаючи від найстрашнішого — забуття. Таким чином, воно є оберегом, що захищає націю від виродження.

Не всі знають, що за поетичною назвою «євшан-зілля» ховається звичайний полин. Проте в українських селах його якраз і не вважали звичайним. Він був надійним оберегом, особливо його любили на Слобожанщині та Наддніпрянщині. «Нечиста», казали в народі, терпіти не може його специфічного, сильного запаху. Найкраще за все полин охороняв селян від русалок. Побутувала думка, що коли русалка зустрічала людину, то жартівливо питала її: «Полин чи петрушка?» (інший варіант — «Полин чи м'ята?»). Усі знали, що у відповідь слід було обов'язково сказати «полин» або показати на нього, якщо він був десь неподалік. Тоді русалка швиденько зникала. Якщо ж необережний мандрівник обирав петрушку чи м'яту, то йому загрожувала смерть у русалчиних обіймах — лоскотати ця істота вміла, як ніхто інший.

Ось один із багатьох «рецептів» зілля для захисту оселі від незваних гостей — чи то духів, чи то просто поганих людей. Треба взяти в рівних пропорціях такі сухі трави: базилік, валеріану, бузину та материнку — та розім'яти їх у порошок. А потім посипати цим порошком по всій хаті. Якщо багато кімнат — по всіх кімнатах і на ґанок теж. Це має забезпечити захист, везіння, мир та злагоду, а також захистити оселю від злодіїв. А якщо покласти на горище руту, то ніяких страхів не буде, коли на горище піднімешся. Ці рецепти наші бабусі перевірили на собі, і дісталися вони їм у спадок від їхніх бабусь.

Мабуть, завдяки сильному запаху потрапив до числа оберегів і часник (якій нечисті сподобається часниковий дух?). Щоправда, поширення такий оберіг набув тільки на Закарпатті та Прикарпат-

ті. Гуцули наділяли його (і зараз вони не відмовилися від цього) багатьма магічними властивостями. Таке «обожнення» часнику значною мірою пов'язане з його цілющою силою. Лікувальні властивості цієї огородньої рослини знають всі: вона запобігає інфекційним хворобам, використовується як дезинфікуючий засіб. Гуцули, крім того, вживали часник як протидію укусам змій, а напередодні Івана Купали натирали ним повіки, щоб оберігав очі від хвороб.

Аби захистити корову від відьми, на Закарпатті найкращим способом вважали натирання вимені часником. Молоді гуцулки вплітали часник у весільні вінки, щоб ніякої біди в подружньому житті не трапилося. Часник часто використовували як оберіг від «поганих очей» — прив'язували його до поясу або просто до руки. Дітям зубок часнику зашивали в сорочку. Після обряду першої купелі гуцули прилагоджували дитинці на праву руку мішечок із зубком часнику та шматочком глини з печі. Це був перевірений оберіг від хвороб та зурочення.

Багато ґаздинь тримали голівку часнику на підвіконні. Вона, за їхніми переконаннями, може захистити від злодіїв і не дозволить їм обікрасти домівку.

Як бачимо, рослинний світ — це бездонне джерело простих і корисних оберегів. Якщо, звичайно, мати певні знання і вміло використовувати те, що знаходиться під ногами.

Якщо наші пращури змогли так вправно «розібратися» із флорою, виявити характер тоненьких травинок, то хіба могли вони встояли перед спокусою «виявити» надприродні риси у тварин, які жили поряд із ними? Звичайно, обминути увагою навколишню фауну праукраїнці просто не могли. Вони обрали улюблених тварин, наділили їх чарівною силою і почали сприймати їх як обереги.

У сиву давнину сягає корінням культ коня. Ці тварини були вірними помічниками в господарстві, що позначилося на людському ставленні до них як до божественних істот. На українських землях була поширеною думка, що коні здатні відлякувати злих духів. Кінь міг першим побачити (або, скоріше, відчути присутність) «потойбічних гостей» і своїм іржанням вчасно їх відігнати. Із цього повір'я виходить звичай прикріплювати на дахах та фронтонах будинків «коньки» — вирізані з дерева кінські голови. Цей звичай і нині зберігся подекуди на Поліссі, кінь-охоронець і досі там дивиться на все згори і першим бачить, що відбувається навколо хати.

Властивості оберега мав і кінський череп. По-перше, він вважався символом родючості, по-друге, умів відганяти нечисту силу.

Хижих тварин людина поважала завжди, вони вселяли в неї первісний страх. Тож будь-яка їхня частина (кігті, зуби тощо) ототожнювалася з великою силою і, за логікою давніх людей, мала захищати свого володаря. Тому ще за епохи палеоліту наші далекі-далекі пращури носили на шиї підвішені на мотузці ікла маралів, хижих звірів, кістки мамонтів, камінчики (як частинки чогось великого, тобто сили — хижака, скелі). Перед цими оберегами стояло завдання відлякувати злих духів. Що більше «деталей» було на мотузці, то більше «шуму» вони створювали і тим скоріше могли налякати злу силу.

Кінські черепи нерідко можна було побачити на тинах (щоб городина всяка родила), на пасіці біля вуликів (щоб бджоли не переводилися), а також на клунях та хлівах (щоб злі чари туди не могли пройти). Цей череп, казали знахарки, підсилював дію будь-якого зілля, що проросло крізь його очниці. Воно тоді здатне не лише лікувати й оберігати, а й творити справжні чудеса.

Поширені повір'я, пов'язані з надзвичайною охоронною силою підкови, теж є відгомоном древнього культу коней. В українських селах підкови зазвичай прилаштовували на порозі. На Слобожанщині ще до початку будівництва хати завбачливий хазяїн мав покласти підкову під підлогу — схована від людського ока, вона «тихенько» виконувала свою справу: забезпечувала добробут, захищала оселю. Казали, що підкови прибивають до порога, «аби всяке йшло з добром до хати». Прибивали такі обереги і до порога стайні. Згодом підкови стали вішати над дверима.

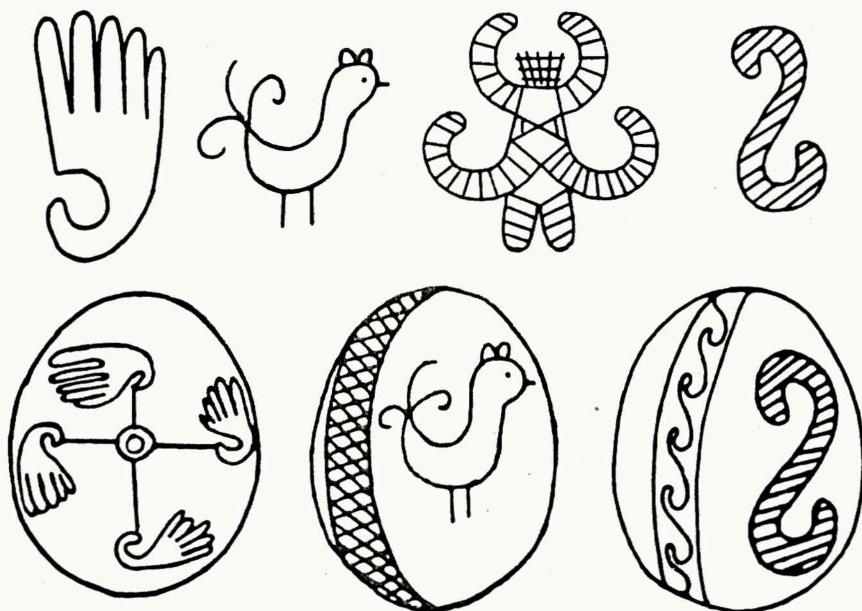
Багатьма поколіннями було перевірено, що кінські підкови добре охороняють житло. Причому не тільки від зазіхань злих духів, а й від поганих людей. Підкова взагалі розцінювалася як знак щастя. Знайти підкову — на щастя. На Слобожанщині вважали: велике значення має те, як лежала підкова, коли її знайшли. Якщо, наприклад, людина нібито входила в неї (підкова була «відкрита» до людини), то її треба було нести додому, а якщо підкова лежала іншим боком (була закрита), то її залишали на шляху — робили висновок, що вона призначена комусь іншому.

Підкова могла не тільки охороняти житло, а й допомагати в боротьбі з відьомським свавіллям. Так, на Поділлі господарі, коли бачили, що корові «пороблено» (вона не доїться, погано себе почуває), сильно розжарювали підкову, кидали її в дійницю і відразу ж доїли Зірочку чи Білянку. Казали, що від цього у відьми, яка «зіпсувала» худобу, нестерпно боліли всі нутрощі, і цей біль нібито був таким пекельним, що вона бігла до хазяїна корови зізнаватися у скоєному, щоб тільки муки її скінчилися.

Під час усіляких обрядів, особливо пов'язаних з коровою та молоком, біля хазяйських ніг завжди терся кіт. У більшості випадків ставлення до цієї тварини було приязним: вона ж охороняла хазяйські припаси від мишей. Однак чорну кішку вважали провісником зла, на неї, гадали, перекидаються відьми. А ось усі інші «масті» були в пошані. У деяких регіонах України кота вважали оберегом оселі, приписували йому здатність охороняти хату від усього злого. На Поділлі казали, що кіт як друг людини охороняє не тільки саму оселю, він оберігає господарів від усього лихого. Звичай першою пускати в новий дім кішку і тепер має чимало прихильників.

В українських колисанках мудрий кіт виступає як охоронець малої дитини. Наші бабусі й дідусі вважали, що спокійне мурчання кота забезпечує дитині солодкий сон. Крім того, кіт мав здатність брати на себе всі неприємні дитячі переживання, щоб малюку спалося добре:

Ой на кота — воркота,
На дитинку — дрімота,
Ой на кота — все лихо,
Ти, дитино, — спи тихо.
Ой, кіт буде воркотати,
Дитиночка буде спати:

Символи-обереги на писанках (зліва направо): божа рука, півень, берегиня, сигма-вуж

Хоча лелеки і вважалися священними птахами, існує версія, що в їхньому образі людина відбуває Боже покарання. Ця давня легенда говорить про те, що Бог дав одному чоловіку мішок і наказав нести його до лісу, не розв'язуючи. Людина не витримала і з цікавості подивилася, що ж знаходиться в мішку. А знаходилися там жаби, змії та інші гади, які відтоді розповзлися по всій землі. Всевишній у гніві перетворив своє неслухняне дитя на птаха з довгою шиєю та гострим дзьобом — з тих пір лелека мав ходити по землі, вишукувати гадів, яких свого часу не втримав у мішку.

Надзвичайними силами народна уява наділяла і півня. У всіх братів-слов'ян він був символом вогню, згодом став охоронцем домашнього вогнища, уособленням душевного тепла і злагоди в хаті. Півень сміливо змагався з конем за звання найкращого оберегу. Півників, як і коньків, було чимало на дахах домівок. З любов'ю змайстровані півники часто «селилися» і на флігелях, і навіть на скринях. Півень означав пробудження, початок усього нового — дня, життя. Крик півня, який сповіщав про народження нового дня, відганяв усі чорні сили, які підкралися до оселі вночі. Особливо шановним був в українців червоний півень. Він, за народним уявленням, охороняв худобу від відьом, а малих дітей — від підміни нечистою силою, приносив щастя в сім'ю.

Птахи взагалі вважалися символом щастя, талану, часто виступали як весільні обереги. Досі ми віримо, що пташине гніздо на стрісі — то на щастя. Особливо гніздо лелеки. Гріхом, поганим знаком було не тільки зруйнувати гніздо, а навіть наполохати цих птахів. Вони були живими оберегами тієї родини, в обійсті якої селилися.

Якщо зазирнути у глиб віків, то можна з'ясувати, що образи коня та птаха пов'язані з язичницьким солярним культом. Кінь символізував денний шлях сонця по небу, а птах — його нічні мандри океаном, що оточує землю.

Кінь та птах були такими важливими для праукраїнців, що вони почали виготовляти їх мініатюрні фігурки, які завжди були з господарем, а також наносити їх на предмети магічного призначення.

Можна сказати, що свого часу людина відчула потребу в матеріалізованих захисниках — оберегах, не запозичених у природи, а виготовлених спеціально з цією метою, в речах, які не ставали оберегом, а були ним із самого початку, за своїм прямим призначенням. Такі спеціально виготовлені фігурки (амулети) носили на грудях або коло пояса (жінки — у прикрасах). Вони мали захища-

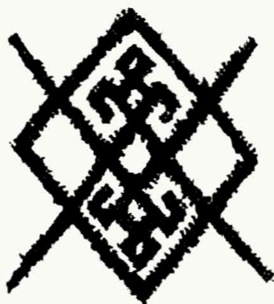
Віра в амулети виникла на основі переконання, що людина має тісний зв'язок не тільки з природою, а й з речами, якими володіє. Однак вважалося, що амулети не можна виготовляти для себе — вони нібито втрачали чарівну силу. Справді сильні амулети не можна було навіть купити чи вблагати когось їх зробити — найсильніші обереги виготовлялися з доброї волі, від щирого серця. Найдієвішими серед українців вважалися амулети, що були виготовлені для людини її кровним родичем — батьком, матір'ю, сестрами, братами чи дітьми.

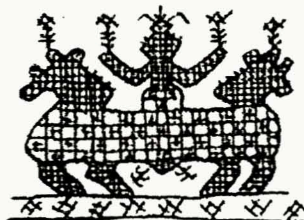
ти володаря від злих сил, попереджати лихо, додавати наснаги, відганяти чари та поганий настрій.

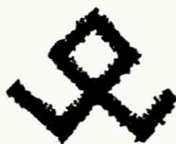
Мініатюрні півник і кінь були не першими у списку найважливіших фігурок-амулетів, які українці мали при собі. Вони поступалися першістю Берегині, мабуть, найбільшій святині українського народу у всі часи.

Народжена уявою наших пращурів, Берегиня (Берегуша-охоронниця, Велика богиня) була одним із найдавніших оберегів, символів всього українського роду. Жіноче божество, жіноче начало, яке народжувало Всесвіт, у певні часи було поширене майже у всіх народів. Цей образ мав глибоко сакральний зміст — вшанування найвищого подвигу материнства, вшанування самої природи, її життєдайного начала. В Україні культ берегині був дуже сильним, символіка цього образу — широкою і майже безмежною. Велика богиня — це наше все. Василь Скуратівській у книзі «Бе-

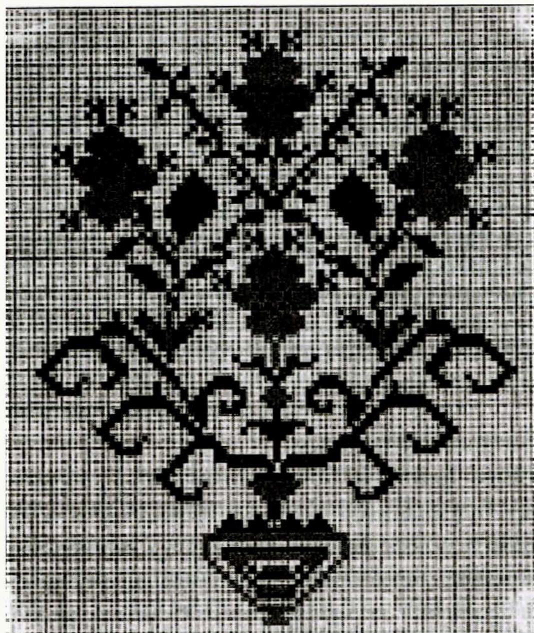

Образи Берегині у вишиванках

Зображення Берегині на рушнику

региня» наводить таке значення цього образу: «Берегиня... — це наша оселя. Усе, що в ній є, що ми нажили, що прибергли із спадщини своїх батьків та сусідів, чим збагатилися й освятилися — хатнім пожитком, дітьми, піснею, злагодою чи суперечкою, добрим словом, спогадом у цій хаті, — все це... і є Берегиня». Звичайно, це розлоге трактування є певною метафорою, але воно переконливо показує значущість та величність Берегині.

Для українця вона — мати всього живого, охоронниця-заступниця, помічниця, богиня землі, родючості та добра; пізніше Берегиня стала домашньою богинею, охоронницею оселі, домашнього вогнища. Як дбайлива мати, Берегуша супроводжувала українців усюди і завжди. Її мідні фігурки-амулети носили на грудях і старі й малі; скульптурки з різних матеріалів зберігали в оселях. Зображення Берегині надибуємо всюди: на одязі, у хатніх розписах, на хатній різьбі, на рушниках.

Як же зображували Берегиню, цей святий оберіг? Це могла бути жінка (або стилізована жіноча постать) у довгому одязі, з ореолом навколо голови. Вона піднімала руки до неба, вочевидь, просячи у молитві захисту для всіх своїх дітей. Образ Берегині нерідко доповнювали коні по обидва боки — її вірні помічники в добрих справах. Траплялися і зображення, де Берегиня тримала на руках птаха. Однак такі зображення були не єдиним варіантом. Досить часто замість жіночої постаті малювали (або виготовляли) просто ромб із гачками (ніби підняті догори руки). Цей символ сам по собі згодом став оберегом, найчастіше землеробським, що забезпечував гарні врожаї (іншими словами, родючість). Однак якщо придивитися до нього і додати трохи фантазії, то можна побачити ту ж саму дбайливу матір — Берегиню-охоронницю, яка

Учені-філологи доводять, що слово «оберіг» є похідним від слова «Берегиня» (а не навпаки). Тобто Берегиня була первісною, а поняття «оберіг» пішло вже від неї — ось такий це значущий символ. Вона є матір'ю не тільки всього живого, а опредмеченої віри в обереги. Можна сказати, що Берегиня є першоджерелом оберегів і амулетів зокрема. Саме слово «берегиня» в давнину означало «земля», «глина», а земля-годувальниця в ті часи була найсвятішим поняттям.

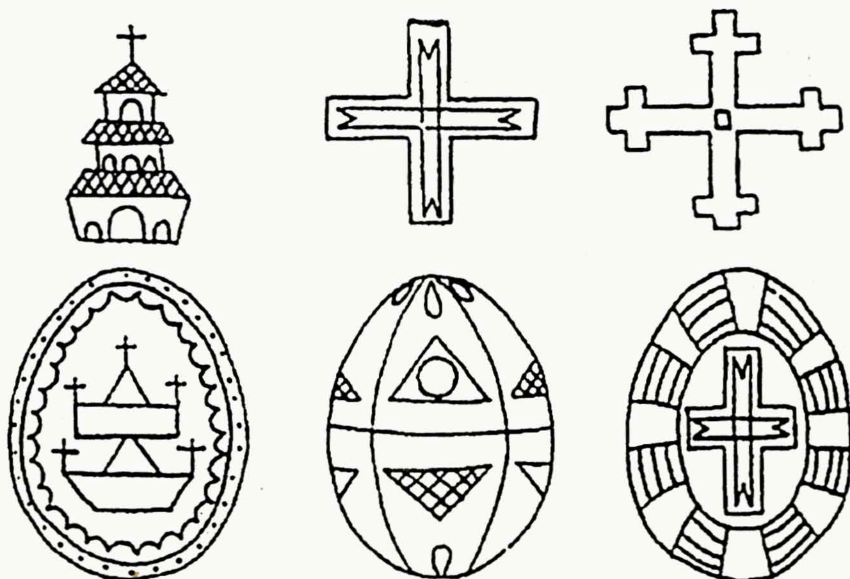
лагідно дивиться на всіх і випромінює любов та надзвичайне тепло.

Коли Русь-Україна вступила в епоху християнства, наші пращури, новоспечені православні, не відмовилися від своєї Берегині (і чи можливо це було взагалі?), хоча вона й була яскраво вираженим язичницьким символом. Не зробили вони цього і потім. Просто згодом її почали асоціювати з Богородицею, у свідомості людей символічний смисл навантаження образу Берегині було перекладено на Богоматір (Діву Марію). Слов'яни сприймали Богородицю як всемогутню заступницю людства перед Богом, іншими словами, захисницю, або ту, яка оберігала (це і була Берегуша). Берегиня, мати всього живого, і Богородиця, мати Божого Сина, поєдналися в народній свідомості в єдине ціле — в образ матері-заступниці за всіх людей на землі. Ікони з Богородицею стали такими ж важливими та дорогими народу, як і зображення Берегині. Тож Берегиня не зникла, вона просто дещо змінила свій вигляд. І це не страшно — вгадували ж її у ромбі, — головне, що вона залишилася зі своїм народом.

Зазнав трансформації і такий поширений священний символ, як хрест, що вважався надійним оберегом від «чорних» сил, а також міг захищати від хвороб, нещасних випадків, лихих чарів тощо. Він був поширений задовго до хрещення Русі й навіть виникнення християнства. Хрест набув поширення не лише у слов'ян (його поважали, приміром, такі далекі від них народи, як фінікійці та єгиптяни).

Сама форма хреста свідчила про його оберегові можливості. Орієнтований на всі чотири сторони (це розцінюється як знак Всесвіту, адже в ньому ми маємо всього по чотири: існує чотири виміри, чотири пори року, чотири стихії, чотири стадії людського життя), хрест-оберіг мав захищати свого володаря з чотирьох (тобто з усіх) сторін.

Є свідчення, що інколи хрест надівали навіть на домашню худобу, щоб епідемії стайні обминали. Якщо ж важкі хвороби (такі, як чума) загрожували всім мешканцям села, у деяких регіонах вважали за необхідне поставити з чотирьох сторін свого села осикові хрести. Вони мали стати на шляху хворобі і не впустити її до села.

Символи хрестів-оберегів на писанках (зліва направо): церква, хрест як символ очищення

На Закарпатті і Прикарпатті у Святвечір виготовляли місцевий оберіг від нечистої сили — дерев'яний хрестик, оздоблений різноманітними запашними травами (у кожному селі був свій рецепт). Його вішали над дверима в хату, на воротах, на стайнях та колодязях. Разом із дерев'яними господарі робили хрестики з воску. Їх приліплювали скрізь: на всі стіни в домі та стайні, на комору та ґанок, на скриню та вікна. Інколи їх ліпили і на посуд (а бувало, що й просто малювали хрестики крейдою) — це мало оберігати від відьом.

На Поліссі й Слобожанщині були поширені глиняні горщики з готовими хрестами на «шийках» (їх не треба було малювати). Вони мали славу сильних оберегів, вважалося, могли захистити від наврочення, від псування корів відьмами. Крім того, жінки стверджували, що в такому посуді будуть найкращі вершки, вони піднімуться до самих країв. Тож на базарах горщики з хрестами були нарозхват, незважаючи на те що коштували у два рази дорожче, ніж звичайні.

Усім бажаючим ніколи не вистачало таких горщиків-оберегів, і сусідки потай заздрили тим, кому пощастило дістати хоч одного. Чому ж ці речі були таким дефіцитом? Річ у тім, що першомуліпшому не дозволялося їх виготовляти, такий привілей був тільки

у визнаного у своїй місцевості майстра-гончара. Та й він мав право братися за них лише раз на рік — у першу суботу Великого посту (Зборна, або Федорова субота). Робота над ними починалася разом із службою у церкві (з першим дзвоном) і закінчувалася теж одночасно зі службою — скільки встигне майстер зробити за цей час, стільки «магічних» горщиків і буде цього року в даному селі.

Дуже давно роль оберегів виконували й звичайнісінькі горщики, без всіляких символів. Зараз мало хто замислюється над звичаєм розвішувати горщики на тинах догори дном. А за переконанням селян розвішені так предмети хатнього вжитку могли відганяти злих духів. Цей спосіб захисту бере початок, мабуть, із того часу, коли первісні люди почали захищати свої оселі, розвішуючи на гілках черепи вбитих тварин.

Здавна хрест вважався ще й символом вогню. Це пов'язано з тим, що його форма нагадує знаряддя для добування вогню: щоб отримати жаданий вогник, давнім людям доводилося терти одна об одну дві складені навхрест палиці. Пізніше хрест став символом сонця, вогню небесного. За язичницькими уявленнями, вогонь являв собою не руйнівну, а очищувальну стихію. В Україні в Страсний четвер страсною свічкою, принесеною з церкви, на сволоках хати, над вікнами, дверима, на воротах випалювали обережні хрести, щоб був достаток і всілякі гаразди. Знак цей наносили і на господарські будівлі, а також на піч та скриню, аби вигнати злі сили, очистити приміщення.

Як Берегиня перетворилася на Богородицю, так і язичницький оберіг хрест увібрав у себе християнську традицію. Для віруючої людини хрест, благословення хрестом прирівнюється до покровительства Всевишнього. Ось чому здавна ставили хрести біля доріг, на узліссях неподалік від ставків, коло містків або й прямо на них. Випадкові мандрівники, на шляху яких траплявся такий хрест, зазвичай прикрашали його вінками з квітів, намистом чи рушником, адже вірили, що це в поєднанні з молитвою перед ним забезпечить Боже благословення.

У християнській релігії хрест є символом спасіння через страждання. Хрест, яким людина хрещена, носять на тілі (а не поверх одежі, хизуючись ним перед іншими), переважно на простій нитці. Він має торкатися тіла — це обов'язкова умова, лише тоді встановлюється його зв'язок з володарем і він захищає людину, береже її, наставляючи на вірну путь. Торкаючись людського тіла, хрест надає своєму володарю сил і впевненості, а якщо той перебуває

З лікувальною метою в ладанку зашивали... мертву (інколи попередньо засушену) жабу. Знахарі стверджували, що вона добре лікувала лихоманку. З цією ж метою за пазуху клали живу жабу. Узагалі ця істота здатна була надавати магічних властивостей різним речам. Так, палка, якою відігнали вужа від жаби, вважалося в народі, ставала справжньою чарівною паличкою: могла приносити багатство, допомагала здобути владу над хмарами.

далеко від рідного дома, то зігріває спогадами про вітчизну, про сім'ю. Тож змінивши значення, хрест все одно залишається оберегом, виконуючі свої давні, дохристиянські функції. Ми і тепер носимо хрестик, як наші давні пращури-язичники носили його, і тим самим можемо відчути зв'язок із ними, хоча, звичайно, і наші уявлення, і розуміння життя змінилося.

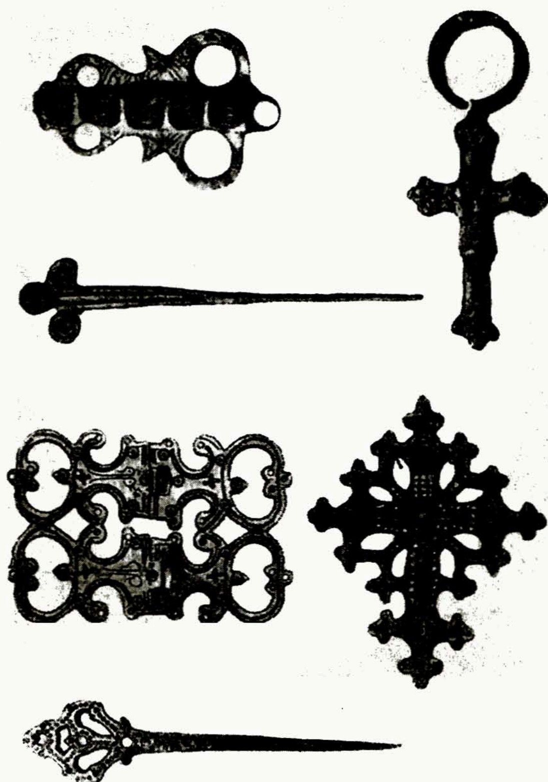
Разом із хрестиком на грудях часто носили ладанку — мішечок з ладаном (ароматною чудодійною смолою, якою кадять під час служби) або якоюсь святинею. Ладанка захищала від чаклунства і зурочення.

Серед язичницьких, трохи призабутих, на відміну від хреста, амулетів варто згадати зменшені копії найнеобхідніших предметів (сокири, ножі, ложечки), а також бубонці, які своїм дзвоном могли наполохати нечисть. У X—XII століттях, незважаючи на прийняття християнства, на українській землі були поширені амулети-сокири, що означали захист язичницького богу грому і блискавки Перуна. Лезо сокири неодмінно, аби догодити грізному богові, прикрашалося квадратами, кружечками, крапочками тощо. На Подніпров'ї було знайдено амулети у формі мініатюрних ключів — вони, очевидно, оберігали достаток свого хазяїна, означали багатство, добробут, збереження і примноження господарства.

Геометричні фігури в орнаментах на амулетах мали символічне обережне навантаження. Квадрат означав упорядкованість, стабільність, захищав від негативних бурхливих змін. Коло символізувало сонце, вічність, довершеність, плин часу. Замкнене коло здавна вважалося оберегом від навколишньої небезпеки. Усе, що огороджене колом, було надійно від цієї небезпеки захищене. З цими уявленнями пов'язана традиція огороджувати двір, а також повір'я, що при зустрічі з відьмою треба окреслити коло і стати в нього. Воно набувало магічних властивостей і не пускало всередину нечисту силу. Ці магічні дії докладно описані в повісті Миколи Гоголя «Вій».

У багатьох наших пращурів на шиї можна було б помітити так званий оберіг-змійовик. Він був пошире-

ний на території всієї Київської Русі в XI—XVII століттях. Змійовик являв собою круглий медальйон. Його виготовляли із золота, срібла, бронзи або й каміння (залежно від достатку господаря). З лицевого боку медальйону містився сюжет на християнську тематику. Часто в ньому фігурувала Богородиця та інші біблійні улюбленці українського народу — Борис і Гліб, архангел Михайло та інші. Поширеними також були сюжети Хрещення та розп'яття Ісуса. А ось зі зворотного боку (що торкався тіла людини) такого медальйону ховався «змійовий» сюжет — голова Медузи Горгони із зміями, навкруг якого були написані різні магічні заклинання. Величезну силу змійовиків наші пращури сумнівам не піддавали, лікарі радили їх хворим як найкращих помічників у зціленні будь-якої недуги.

Медальйони-обереги

Допомагати в боротьбі з хворобами, а також запобігати злим чарам мали й жіночі прикраси. Декоративна функція здавна поєднувалася в них з обереговою. Наші пращури приписували їм цілющі властивості, прикраси відігравали значну роль у народних обрядах і повір'ях.

На початку X століття на Русі-Україні був поширений такий своєрідний жіночий оберіг від наврочення, як підвіски до головного убору у вигляді «качкоконей». Голова та форма тіла в них були качиними, а от хвіст ці фігурки мали кінський. У цьому оберегові яскраво втілений уже згадуваний культ птаха та коня.

Великої шани набули у слов'ян-язичників (і в українців зокрема) обереги, що їх називали «лунниці». Ці підвіски мали вигляд

Символи чоловічого і жіночого начал на писанці

півмісяця і, за повір'ями, були наділені силою охороняти дівчат і жінок від лихих чар, від «поганого ока». В язичницьких віруваннях Місяць часто ототожнювався з чоловічим началом, символізував жениха. Цікаво, що центральною частиною лунниць-півмісяців нерідко виступав хрест. Дослідники вважають, що таке поєднання (оберіг з місяця та хреста) могло означати подружню вірність, нерозривну єдність чоловічого та жіночого начал.

Якщо «качкоконі» та лунниці вже відійшли в історію, то такі обов'язкові для всіх слов'янських жінок прикраси, як сережки, досі є одними з найпоширеніших серед сучасних красунь. Форми цих вушних прикрас були найрізноманітнішими: сережки у вигляді напівмісяця (безперечно, вони були відголосом лунниць), каченят (особливо їх полюбляли на Полтавщині), ягідок, маківок. Найбільш поширеними були сережки у вигляді кільця, їх вважали особливо сильним оберегом від нечисті. Сережки будь-якої форми могли зняти головний біль. Давнє походження сережок підтверджується великою кількістю повір'їв, пов'язаних із ними. Так, загубити хоч одну вважалося поганим знаком, це неодмінно віщувало біду.

Лікувальні властивості (навіть ще більші) приписувалися в народі також намисту, особливо червоного кольору. Причому в цьому разі колір був важливіший за матеріал. Зрозуміло, що бідні представниці прекрасної статі не могли дозволити собі привізну прикрасу із коралів, гранатів, навіть на прикраси із кольорової смальти їм доводилося довго збирати гроші. Однак на допомогу їм приходила навколишня природа, сповнена виразного червоного кольору. Як красиво виглядало намисто з овочевих коробочок,

кісточок ягід або із самих червоних ягід! І як природно виглядала в ньому дівчина, «живий» матеріал вигідно підкреслював її красу. А робити нове намисто, коли старе зношувалося (це відбувалося швидко), українки не лінувалися.

У деяких місцях, щоб надати намисту ще й захисних властивостей, дівчата додавали до нього один або два вовчі зуби (як оберіг від нечистої сили, зурочень). Тут діяв простий принцип: зуби мали налякати злих духів і всяку нечисть, щоб вони не сміли наближатися до хазяйки. Наддніпрянські дівчата полюбляли намисто з так званого «щирого» бурштину (поклади його було знайдено неподалік від Києва). Воно мало приносити дівчині здоров'я і щастя. Для підсилення обережної дії його носили разом із кораловим. Коралове намисто було найбільш поширеним на території України, (хоча і було доступне далеко не всім), вважалося найсильнішим, мало лікувальні властивості.

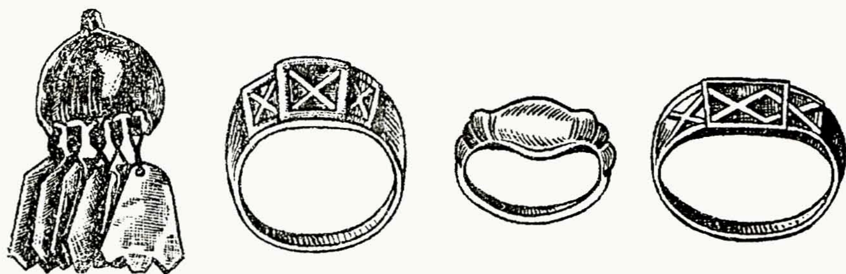
У гуцулок донині поширені прикраси із венеціанського скла (переважно різних відтінків червоного). Також вони плели намисто з бісеру, нанизуючи намистинки на шовкову нитку. З бісеру виплітався магічний орнамент — чи то квадрати, чи кола, чи рослинні елементи. Обережні функції такої прикраси визначалися тим, що було зображено на орнаменті. Намисто з бісеру у XX столітті почали активно відроджувати, і нині воно стало частиною гуцульського художнього промислу. Ця продукція має великий попит по всій Україні і за її межами.

І нині в усіх регіонах України маленькі дівчатка, граючись, плетуть собі намисто з ягідок, часто й не здогадуючись про їхню дію і не думаючи, що таке саме носили колись їх прабабусі. А ті на свято надягали багато низок намиста. У будень же намагалися надягати менше. Адже розірвати нитку, на якій зібрано намисто, як і згубити сережку, — то був поганий знак. Про це говориться і в народних піснях:

Попід гаєм зелененьким дівчина ходила,
Сумна вона, невесела — коралі згубила.
Коралики утонули, а хусточка плавне,
Ходить дівка попід воду, білі руки ломле.

Але без намиста взагалі не ходили навіть у будень, адже воно оберігало дівчину від застуди — тож завжди треба було мати на шиї хоча б одну нитку намиста (нехай найпростішого).

Як обереги радили носити і каблучки, персні, хоча б найпростіші. Уже власне факт, що ця прикраса має вигляд кола, забезпечувало їй любов та наділення чарівними силами. Особливо силь-

Персні й сережки, що виконували роль оберегів

У народі вірили, що особливу магічну силу мають речі, які передаються у спадщину, з покоління в покоління. Найчастіше передавалися жіночі обереги (відповідно, по жіночій лінії) — кільця і сережки. Мода на них залишалася незмінною. Від батька до сина інколи переходили «магічні» ножі, пряжки для ремінців тощо. Селянські «коштовності» були родинною реліквією, їх дбайливо берегли для наступних поколінь, адже коштували ці скарби інколи й дорожче за все хазяйство.

Інколи оберегами ставали і речі зовсім звичайні. Так, з XIX століття роль оберегів активно стали виконувати медальйони із зображенням рідних та коханих. Узагалі будь-яка річ, що її дала кохана дівчина, набирала для хлопця силу оберегу. Коли парубок йшов на війну або просто вирушав кудись далеко, дівчина дарувала, наприклад, вишиту хусточку. І така звичайна хусточка, заряджена енергією любові, ставала оберегом саме для цієї людини. Так само було і з землею. Чоловік, який був вимушений покинути свій дім, брав її з собою, і на чужині рідна земля відводила від нього лихо. Звичай давати коханому якусь свою річ (у сучасній інтерпретації найчастіше фотографію) і нині є поширеним у всіх куточках України.

ними оберегами були подружні обручки. Коло обручки — це символ миру, любові, сімейної злагоди. Воно оберігало від хвороб, сварок та зради. Вважалося, що чоловік і жінка мали постійно носити свої каблучки, не знімати їх, тільки тоді ці символічні прикраси діяли на повну силу. Якщо хтось один із подружжя знімав каблучку, зв'язок між чоловіком і жінкою нібито ослаблювався і інша обручка втрачала частину своєї сили.

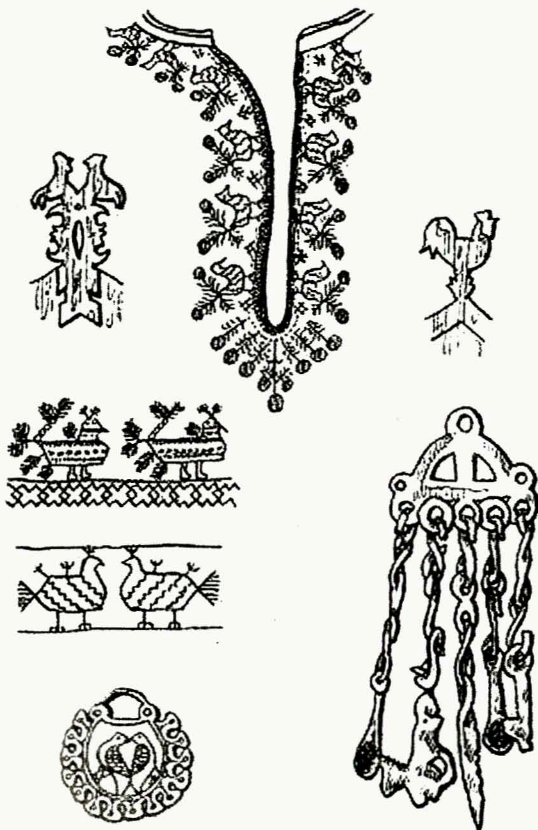
Інша справа — персні. Ці прикраси були дуже коштовними, і вже сама наявність персня свідчила про неабияку владу його господаря. Крім того, у народі казали, що перстень надає людині якоїсь таємної влади. Він був оберегом, ка-

У багатьох селах від матері до дочки передавалися прядки, прикрашені орнаментом із сакральних знаків (ромбів, хрестів, стилізованих пташок та коней тощо). Прядка була дуже своєрідним оберегом для померлої жінки. Маленькі прядки-амулети прив'язували до намиста покійниці. Його надівали на груди або стегно. Вважалося, що прядка захистить небіжчицю на тому світі.

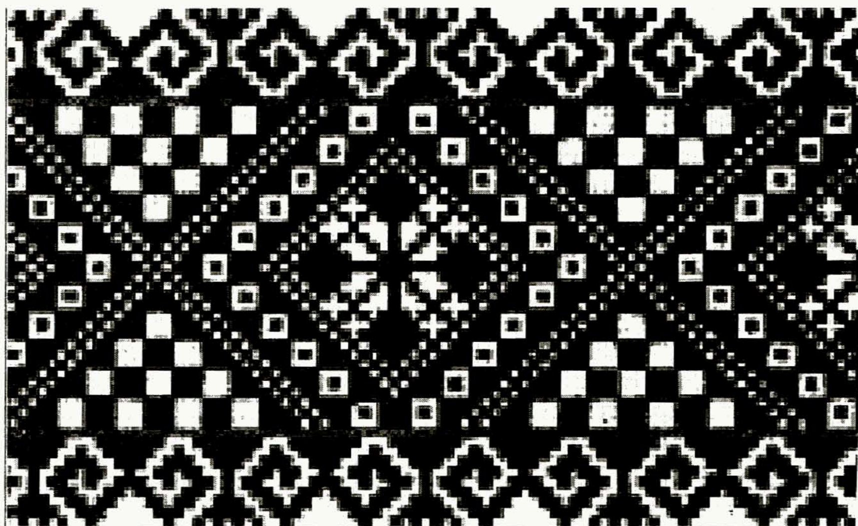
жучи на сьогоднішній лад, для ділових людей, міг руйнувати перешкоди на шляху до поставленої мети, відчиняти будь-які двері.

Чудодійною жіночою прикрасою і одночасно головним убором слугував віночок. Магічних властивостей надавала йому форма кола й ретельно підібрані квіти-обереги. Як правило, вінок плели з барвінку, маку, волошок, чорнобривців, дикої рожі. Він був надійним оберегом він відьом, упирів і чортів. Під час Зелених свят та на Івана Купала дівчині не можна було знімати віночка, щоб не потрапити в руки «нечистому». У пастуших піснях вінок часто виступає як оберіг, який символізує щастя родини та достаток у господарстві й оберігає худобу від нечистої сили. Тож не дивно, що, вірячи в це, наші діди (у деяких селах) надівали вінки на корів. Вони були справжніми Зірочками, їх шанували, адже вони годувальниці.

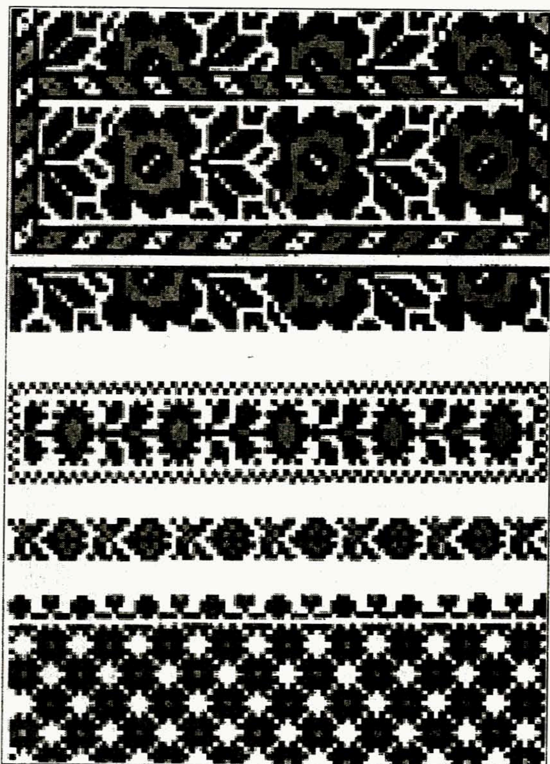
Оберігати людину від хвороб, чорних сил та життєвих негараздів мали не тільки прикраси, а й сам одяг. Сильну магічну дію наші пращури приписували і обережним вишивкам на одежі. Для них використовувалися мотиви й образи, про які вже йшлося, — Берегиня, коні та птахи, геомет-

Обереги із зображенням птахів

Рушник з Вінниччини

Рушник з Хмельниччини

ричні форми. Кожен стіжок мав символічне навантаження і повинен був захищати того, хто носить цей одяг.

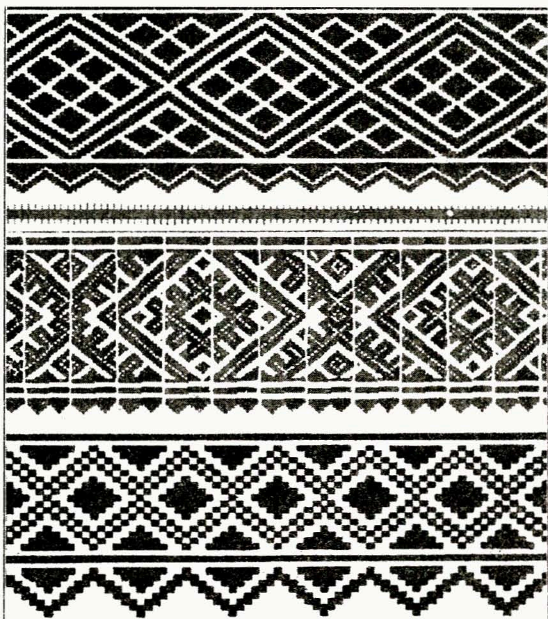
Орнамент на одязі мав завдання не «впустити» хворобу в тіло. На головному уборі, що мав ідею неба, наближав людину до неба, часто зображувалися обереги-птахи (та й сам він мав пташині назви — кокошник, кичка (качка), сорока). Вишивка на комірі, кінцях рукава, на горловині мала захищати прорізи-отвори.

Пояс як деталь одежі був дуже пов'язаний

Закарпатські рушники

з оберегами. І не через те, що до нього чіпляли (або затикали за нього) обереги-фігурки та зілля. Він і сам, відповідно вишитий (із символами, емблемами, іноді з ініціалами власника), був оберегом. Пояс вважався чоловічим захисником. На Поліссі існував такий звичай: молода дружина дарувала чоловікові червоний пояс. Зроблений руками рідної людини (нехай і не кровного родича), він захищав від «поганого ока», хвороб, наговорів чужих жінок та приворотного зілля. На Слобожанщині пояс вишивала й дарувала наречена своєму коханому — на майбутнє щастя. Він був символом чоловічої сили.

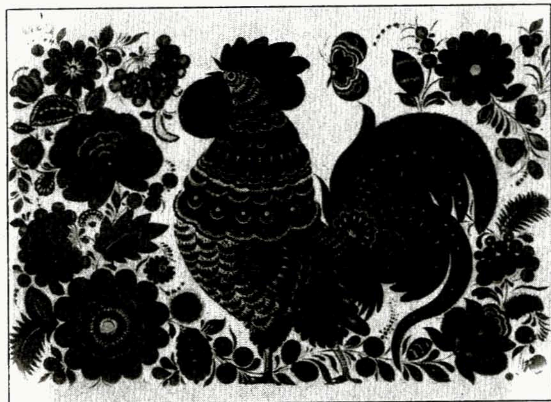

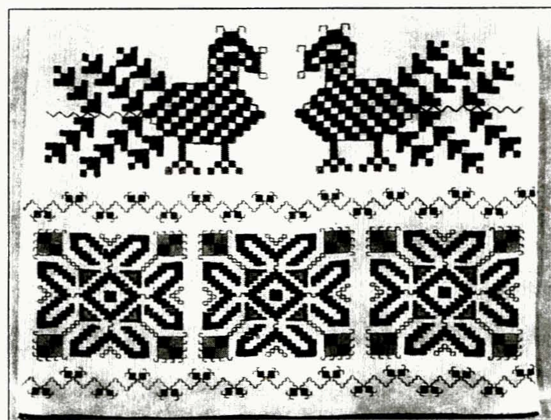
Закарпатський рушник

Знаками-оберегами наповнені вишив-

ки на таких суто українських речах, як рушники.

Вони і нині є святими оберегами нашого народу. Свого часу в кожній хаті було багато рушників різного призначення, вони виконували також і обрядові та оберегові функції.

Півні на подільських рушниках

Рушник здавна був хатнім оберегом. Його вішали над стріхою, щоб заспокоїти негоду. Рушники, на яких було зображено Берегиню або іншу захисну символіку, розміщали над вікнами і дверима, щоб вони відганяли від оселі злих духів. Як оберіг, вишитий нею самою, рушник (і не один) лежав у скрині кожної дівчини. Рушником на щастя перев'язували наречених на заручинах. Рушник, на який ставали молоді, мав бути оберегом в їхньому сімейному житті. Рушником накривали хліб, адже ототожнювали його з долонею Бога.

Роль оберегів рушник виконував і поза домівкою, тоді його сила мала збільшуватися. Він охороняв тіло й душу того, хто перебував далеко від рідного дома. «І в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала, і рушник вишиваний на щастя, на долю дала», — співається у відомій пісні. І це правда: материнський рушник мав для дітей особливе значення і був чи не найсильнішим оберегом.

Рушники були поширеними у всіх областях України. Але вони дуже відрізнялися один від одного за мотивами, зображеними на них, та за кольоровою гамою. Так, на Наддніпрянщині, Слобожанщині, Поліссі на рушники найчастіше переносили мотиви рос-

линного світу, особливо часто зустрічалося Дерево Життя. На Поділлі рушники вишивали геометричними візерунками, до яких додавалися стилізовані фігурки Берегині, а також різних пташок і тварин. Особливо часто на рушниках з'являвся червоний півень, якого так любили в народі. На Подніпровських рушниках цвіли сади і селилися журавлі.

Кожен регіон нашої батьківщини мав свою кольорову гаму в рушниках. Так, на Поліссі та Наддніпрянщині найчастіше вишивали рушники червоним, чорним та синім. А для Закарпаття, Прикарпаття, Галичини й Буковини властиве було поєднання на одному полотнищі багатьох яскравих, барвистих відтінків. Багатим декором славилися полтавські рушники. Далеко за межами України відомі кролевецькі рушники (їх робили і роблять нині на Чернігівщині).

Сьогодні мистецтво вишивати рушники потроху починає відроджуватися. І хоча сучасні українці і не беруть його із собою в дорогу, але починають згадувати, яке значення рушники мають для українського народу. Відновлюються старі прийоми й мотиви, згадуються бабусині уроки... Адже щоб вишивати рушник, замало опанувати техніку вишивки, треба ще знати зміст певних знаків (птахів, рослин), тобто вивчати українську символіку, рідні оберегові знаки. Але найголовніше — робити все це з чистими помислами, з відкритою для добра душею.

Рушник був не єдиним хатнім оберегом. Знаючи українську вигадливість і асоціативність, поетичність і хазяйновитість, можна стверджувати, що наші пращури намагалися якнайбільше начинити свій дім оберегами: щоб і в господарстві був порядок, і сімейні стосунки були теплими.

Багато хатніх деталей за своєю суттю були оберегами. Ось, наприклад, піч як головний елемент житла водночас сприймалася й як оберіг. Піч — це святе родинне вогнище. А вогонь у печі часто називали символом міцних родинних стосунків, любові, тепла та щирості. Цей вогонь вважався священним. Люди поклонялися йому, звеличували його. Те, що піч була родинним оберегом, доводять поширені по всій Україні обряди. Наприклад, під час сватання дівчина колупала піч, благаючи в неї захисту і сил; після похорону кожен член родини мав потриматися за піч, щоб не боятися небіжчика. Піч була оберегом від різної нечисті. Скіпочка, жаринка, попіл з печі — усе це були дієві ліки для тяжкохворих.

Роль хатніх оберегів виконували й ікони, або образи, як частіше казали в народі. Як уже зазначалося, особливої любові в укра-

Марія-Оранта

Перші ікони з'явилися на нашій землі в X столітті, з прийняттям християнства. Український іконопис досяг свого найбільшого розквіту у XVII—XIX століттях. У цей час уже не було такого жорсткого контролю і пильного нагляду церкви над кожним створеним образом. Українські художники прагнули наблизити святиню до народу. Тож поряд з біблійними героями на полотнищі з'являлися, наприклад, козаки та гетьмани. Улюбленою іконою-оберегом козаків вважалася «Покрова», де поруч зі святими було зображено запорізьке братство.

їнців набула Богородиця, захисниця всього людства. Ікони з її зображенням брали в походи, ними благословляли воїнів — як мати, Богородиця мала захищати чоловіка у важкому бою із загарбниками.

Ікони стали невід'ємною частиною хатнього інтер'єру. Вони посіли в оселі почесне місце — на покуті. До них не тільки молилися, перед ними здійснювалися найважливіші обряди. За ікони ховали зілля, свячену воду, свічки. Як оберіг іконку обов'язково дарували новонародженій дитині.

Селяни полюбляли свої ікони, адже написані народними майстрами, ці образи були щирими і такими близькими до простої людини. У тільки-но збудовану хату вносили оберіг — ікону Миколи Угодника або Миколи Чудотворця. Їх встановлювали в кутку, і вони мали оберігати нову хату. Обов'язково приносили також ікони із зображенням Богородиці, Ісуса Христа.

Деякі ікони, вважалося, оберігають від конкретного лиха. Так, наприклад, ікона «Неопалима купина» була оберегом від

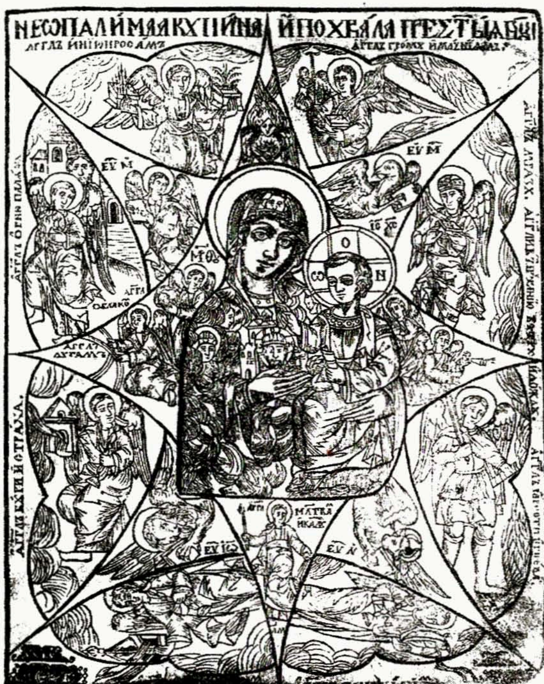
Окрім особистих, родинних та хатніх оберегів, існують обереги окремих міст і навіть держав. Так, певні ікони із зображенням Богородиці є покровительками багатьох слов'янських міст. А обереги нашої держави насправді відомі всім. Це її жовто-блакитний прапор та герб — тризуб. Їх треба поважати та вшановувати, і вони мають захистити нашу країну і наш народ від усіх негараздів.

пожежі, ікона «Юрій-змієборець» — від злих сил. Ікони, як і інші обереги, наповнювали хату світлом і радістю.

Своєрідним явищем українського іконопису є образи, намальовані на склі. Вони поширилися в XIX столітті в Карпатах, Галичині, на Західному Поділлі. Для мальованих на склі ікон характерний багатий декор, яскраві кольори. Їм властиві рослинні мотиви. Особлива пишнота орнаменту була притаманна подільським образам — вони натякають на небесні райські сади і вважаються «оберегами на щастя».

Зовнішнім оберегом хати була призьба. Вона мала символічне коло, що замикало простір хати, а значить, оберігала оселю від злих сил. Значення оберега мав різьблений орнамент та декор (на дверях, меблях). За традиційними уявленнями гуцулів, прикрашені відповідними орнаментальними композиціями предмети набували магічної сили, яка оберігала людей від ворожих та шкідливих сил, а також сприяла благополуччю.

Допомогти в скрутній ситуації, а також захистити людину від негараздів та прогнати злі сили могли не тільки предмети, а й слова. Як не дивно, наші пращури слово теж вважали оберегом. Воно могло зцілити й захистити. Треба було тільки знати вірне слово і не сумніватися в його силі. Молитви, замовляння, благосло-

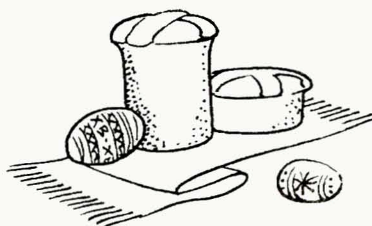
Неопалима купина

Ікона святої Варвари

вення — усе це словесні обереги. Нерідко словесні й матеріальні обереги поєднувалися, щоб стати ще сильнішими.

Основні словесні формули (замовляння) мав знати кожен (так, як і вшановувати хатні обереги). Замовлянням приписувалась велика магічна сила, їх поділяли на господарські (заклик дощу, благання гарного врожаю), лікувальні, родинно-побутові. Нині мало хто пригадає ці формули без бабусиної допомоги. Але ж найпростіші слова-обереги ми всі можемо вживати частіше. Вони всім добре знайомі. Це такі слова, як «добрий день!», «з Богом!», «бувайте здорові!» тощо.

ЗМІСТ

Довідкове видання

УКРАЇНСЬКІ ТРАДИЦІЇ І ЗВИЧАЇ

Для дітей середнього шкільного віку

Координатор серії
ТАБОЛКІН
Дмитро Володимирович

Автори-упорядники
СКЛЯРЕНКО Валентина Марківна
ШУКЛІНОВА Анастасія Сергіївна
СЯДРО Володимир Володимирович

Головний редактор *Н. Є. Фоміна*
Відповідальна за випуск *А. М. Гопаченко*
Художній редактор *Б. П. Бублик*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *А. А. Кожанова*
Коректор *Н. Л. Шип*

Підписано до друку 21.07.08. Формат 60х90/16.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 20,0. Умов. фарбовідб. 20,5. Облік.-вид. арк. 20,85.
Тираж 4000 прим. Замовлення № 260-08

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

ТОВ «Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 683 від 21.11.2001 р.

61002, Харків, вул. Чубаря, 11

Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет магазин www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Фоліо-Арт»,
61143, м. Харків, Велика кільцева, 99
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 2271 від 26.08.2005 р.

Українські традиції і звичаї: Для дітей середнього шкільно-
У 45 го віку / Авт.-упорядники В. М. Скляренко, А. С. Шуклінова, В. В. Сядро; Худож.-ілюстратор В. М. Юденков; Худож.-оформлювач Л. Д. Киркач-Осипова. — Харків: Фоліо, 2008. — 318 с. — (Дитяча енциклопедія).

ISBN 978-966-03-4486-0.

Народні традиції та звичаї завжди були духовною основою життя українців. Вони формувалися протягом багатьох століть і є складовою частиною не лише історії нашого народу, а й сьогодення.

Нині народні традиції та звичаї стали одним із головних чинників відродження українського народу, його національної свідомості та людської гідності. І кожен з нас є спадкоємцем цього великого скарбу, продовжувачем традицій народної культури. В чому вони полягають, де їхні витоки? Як вони формувалися та змінювалися у різні часи на теренах нашої країни — на всі ці та інші запитання ви знайдете відповідь у нашому виданні.

ББК 92я2

27,00

Українці — одна з найдавніших націй у світі, яка має багаті народні традиції. А чи відомо тобі, де витоки цих традицій, як формувалися вірування, обряди та світогляд нашого народу — весь той великий скарб народної мудрості, який ти отримав у спадок від своїх пращурів? Саме про це і йдеться у нашій книжці.

ISBN 978-966-03-4486-0

